

(Eeuwige) Rust en Ontspanning

Van begraafplaats naar begraafpark

Een verkennend onderzoek naar de recreatieve mogelijkheden van begraafplaatsen

*The city exists as a series of doubles; it has official and hidden cultures,
it is a real place and a site of imagination. We discover that “urban reality”
is not single but multiple, that inside the city there is always another city.*
Ian Chambers, 1986

*Here are no trees of mourning – cypress nor yew nor weeping willow;
only seemly beauty as of some great park adorned.*
Brochure van de City of London Cemetery, 1929

Colofon

Titel: (Eeuwige) Rust en Ontspanning
Ondertitel: Van begraafplaats naar begraafpark
Datum: 7 november 2013

Auteur: Marc van Eimeren
Studentennummer: 3134563
E-mailadres: marcванеimeren@gmail.com

Opleiding: Universiteit Utrecht
Faculteit Geowetenschappen
Master Planologie
Begeleider: Prof. dr. T.J.M. Spit

Organisatie: Alterra Wageningen UR
Begeleider: dr. S. de Vries

Universiteit Utrecht

ALTERRA
WAGENINGEN UR

Voorwoord

Het voorliggende rapport is de uitkomst van jaren lang en hard werken. Het is het slotstuk van mijn masteropleiding Planologie aan de Universiteit Utrecht en symboliseert een periode van mijn leven waarin ik niet alleen veel geleerd en meegemaakt heb, maar ook veel plezier heb gehad. Elk vak was weer een nieuwe, interessante uitdaging. Het schrijven van deze masterthesis was geen uitzondering.

Het begon allemaal in februari 2011, toen ik begon aan mijn stage bij Alterra in Wageningen. In het kader van het belang van groen voor leefbare steden, was ik vastbesloten om te laten zien dat locaties meer kunnen zijn dan wat ze op het eerste gezicht misschien lijken. Plaatsen zijn niet per definitie gebonden aan een enkele functie: ze kunnen meerdere functies dienen. Daarom ben ik toen aan de slag gegaan met begraafplaatsen en resultaat ligt nu voor u. De uitdrukking 'niets is wat het lijkt' heeft voor mij een nieuwe betekenis gekregen: ruimte heeft nooit slechts één vanzelfsprekende functie. Er zijn altijd kansen en nieuwe mogelijkheden. Ik hoop dat dit onderzoek deze gedachte na het lezen van dit onderzoek (nog meer) bij u gaat leven.

Alvorens u natuurlijk veel leesplezier te wensen, rest mij nog enkele dankwoorden.

Bij deze wil ik een woord van dank schrijven aan de experts die ik geïnterviewd heb: Anneke Jesse, Tanja Medema, Arpad F. H. Nesvadba en Mieke Verkuil. Hun bereidwilligheid om mij te woord te staan en de inzichten die zij met mij gedeeld hebben, zijn van enorme waarde geweest bij dit onderzoek.

Een woord van dank gaat uit naar mijn stagebeleider bij Alterra, Sjerp de Vries, die geholpen heeft om het onderzoek in gang te zetten en in het begin sturing te geven.

Daarnaast een dankwoord voor de begeleiding van Tejo Spit bij deze masterthesis. Met zijn kritische blik en opbouwende kritiek heeft hij ervoor gezorgd dat er vanuit chaos structuur kwam in zowel mijn denken, als in het rapport. Ook wil ik hem bedanken voor het vertrouwen in mij dat hij uitstraalde. Het heeft mij erg geholpen om een zware periode van mijn leven definitief af te sluiten.

Vervolgens verdienen mijn (studie)vrienden Dees, Joeri, Michiel en Robert ook een dankwoord. Niet alleen kwamen zij regelmatig met een kritische blik en woorden van steun, maar ook zorgden zij geregeld voor een glimlach op mijn gezicht en namen zo stress en ongerustheid bij mij weg.

Tot slot wil ik mijn ouders bedanken. Zij hebben mij de mogelijkheid hebben gegeven om te studeren en zijn nooit het vertrouwen in mij verloren. Zij waren, hoewel ik dat misschien niet genoeg benadrukt heb, altijd een rots in de branding voor mij.

Marc van Eimeren

Utrecht,
7 november 2013

Samenvatting

In Nederland neemt het recreatief groen binnen 500 meter van de woning af. De richtlijn van 75 vierkante meter die gesteld is door de overheid wordt veelal niet gehaald en met name in de Randstad is het tekort groot. Daarnaast zijn de huidige plannen om het tekort aan te pakken slechts genoeg om de groentekorten te stabiliseren en gezien de financiële crisis is het geen eenvoudige opgave om vanuit het idee van multifunctioneel ruimtegebruik locaties te creëren waar groen gerealiseerd kan worden. Een onderbelichte oplossing is echter om het gebruik van al bestaande groene locaties in de stad te optimaliseren en om daar recreatie toe te staan. In dit kader is het doel van dit onderzoek om inzichtelijk te krijgen in hoeverre begraafplaatsen een recreatieve rol zouden kunnen vervullen.

Om dit theoretisch te onderbouwen, is gebruik gemaakt van de Thirdspace-theorie. Deze theorie houdt in dat door zowel te kijken naar de fysieke ruimte (*firstspace*), als de cognitieve of ideologische ruimte (*secondspace*), men op een kritische wijze kan kijken naar de bestaande ruimte (*thirdspace*). Overheersende denkbeelden en functies blijken dan niet de enige mogelijkheden te zijn. Vanuit het aspect van fysieke ruimte, zijn begraafplaatsen vaak een stuk groen dat gelegen is in of aan de rand van een stad en zijn het rustige en relatief stille locaties. Deze kwaliteiten sluiten goed aan bij bepaalde recreatieactiviteiten. Vanuit *secondspace* valt op te merken dat het op dit moment plekken zijn die juist geassocieerd worden met de dood, ziekte en ongeluk. Als gevolg worden begraafplaatsen juist gemeden. Een verdieping in de geschiedenis van begraafplaatsen zoals wij deze nu kennen, laat echter zien dat deze vroeger bewust als park waren bedoeld en dat er ook daadwerkelijk gebruik van werd gemaakt. Recreatie had een rol op begraafplaatsen.

Om te kijken of dit nog steeds het geval is, is eerst recreatie geoperationaliseerd. Na een bestudering van potentiële doelgroepen en recreatieve hoofdmotieven, is gekozen om de motieven leidend te laten zijn. Deze zeggen meer over de recreatieve geschiktheid van een gebied, omdat er meer gelet wordt op het totaalaanbod van activiteiten. Vervolgens is gekeken in hoeverre activiteiten binnen de motieven van 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' en 'Uitdaging' elders op de wereld een plaats hebben gekregen op begraafplaatsen. Hieruit is gebleken dat elk motief in meerdere vormen terug te vinden is op dergelijke locaties. Elk motief kan en is toegepast op begraafplaatsen in de rest van de wereld.

Op basis van deze informatie is door middel van een vijftal casestudies onderzocht of dit ook in Nederland wenselijk en mogelijk is. Binnen deze cases zijn interviews gehouden met vertegenwoordigers van de begraafplaatsen Groenesteeg in Leiden, Kovelswade en Soestbergen in Utrecht, de IJsselhof in Gouda en Zorgvlied in Amsterdam. Bij de selectie van deze begraafplaatsen is rekening gehouden met de diversiteit binnen begraafplaatsen. Zowel 'dode' als 'levende' begraafplaatsen zijn benaderd, alsmede begraafplaatsen die beheerd worden door gemeenten en uitvaartorganisaties. Zo is er geprobeerd om een zo breed mogelijk overzicht te krijgen.

Uit het empirisch onderzoek blijkt dat op deze vijf begraafplaatsen alle vijf recreatiemotieven in verschillende vormen terug zijn te vinden. Het meest wenselijk en mogelijk zijn volgens de geïnterviewden unaniem de motieven 'Er tussen uit' en 'Interesse voor gebieden'. De motieven van 'Gezelligheid' en 'Opgaan in een andere wereld' bevinden zich in de middenmoot, terwijl 'Uitdaging' unaniem het laagste scoort. Bij de geïnterviewden is tevens een duidelijke voorkeur waar te nemen voor rustige activiteiten die tegelijkertijd ook een zekere connectie hebben met de begraafplaatsen of met rouwen.

Tegelijkertijd is ook uit de interviews duidelijk geworden dat bepaalde knelpunten de (verdere) ontwikkeling van recreatie op begraafplaatsen lastig maakt. Zo heeft elke groep gebruikers bijvoorbeeld zijn eigen wensen en visie over wat er wel of niet op een begraafplaats mogelijk zou moeten zijn en dit kan leiden tot spanning tussen recreanten en nabestaanden. Daarnaast is er zowel kennis als investering in brede zin nodig is om recreatieve activiteiten te faciliteren, te onderhouden of van de grond te krijgen, en deze zijn helaas niet altijd beschikbaar. Een ander probleem dat meermaals genoemd is, heeft betrekking op het type begraafplaats en de status die hij heeft. Er zijn verschillen tussen wat mogelijk is op een gemeentelijke en een particuliere begraafplaats, en tussen een zogenaamde levende of dode begraafplaats. Tenslotte is er het probleem dat begraafplaatsen veelal geassocieerd worden met de dood. Daarom zijn het plekken waar men eigenlijk liever niet wilt komen.

Recreatie is dus zeker mogelijk op (Nederlandse) begraafplaatsen en elk van de vijf verschillende recreatiemotieven is tot op zekere hoogte op begraafplaatsen terug te vinden. Begraafplaatsen kunnen dus begraafparken worden, waar (eeuwige) rust en ontspanning centraal kan komen te staan. Door deze nevenfunctie verder te benadrukken, kan er op relatief eenvoudige wijze op korte termijn het tekort aan recreatief groen in Nederland aangepakt worden. Wel moet er gedurende dit proces met de eerder genoemde knelpunten rekening worden gehouden. Met name het imago probleem dient aangepakt te worden, want er is gebaseerd op dit exploratief onderzoek meer mogelijk op en met begraafplaatsen dan op het eerste gezicht lijkt.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Inhoudsopgave	5
1: Inleiding	8
1.1: Aanleiding	8
1.2: Maatschappelijke relevantie	9
1.3: Wetenschappelijke relevantie	10
1.4: Doel van het onderzoek en vraagstelling	10
1.5: Conceptueel model	12
1.6: Onderzoeksopzet en leeswijzer	13
Deel 1: Theoretisch kader	16
2: Het belang van en het tekort aan recreatief groenelementen	17
2.1: Inleiding	17
2.2: Het belang van groenelementen	17
2.3: Groennormen	20
2.4: Het tekort aan recreatief groen	21
2.5: De oorzaken van het (blijvende) tekort	26
2.6: Resumé	29
3: De thirdspace-theorie	31
3.1: Introductie op de thirdspace-theorie	31
3.2: Thirthing-as-othering: een driedeling van het denken over ruimte	32
3.3: Firstspace: de wereld als geofysische ruimte	33
3.4: Secondspace: de wereld als verschillende denkbeelden	35
3.5: Thirdspace: meer dan alleen een optelsom of gulden middenweg	38
3.6: Thirdspace, heterotopia's en begraafplaatsen	40
3.7: Resumé	42
4: Begraafplaatsen: een overzicht	44
4.1: Inleiding	44
4.2: De ontstaansgeschiedenis van begraafplaatsen	44
4.3: Gebruik en trends	46
4.4: Resumé	48
5: Recreatie	50
5.1: Inleiding	50
5.2: Indelingen naar doelgroepen	50
5.3: Toepassingsmogelijkheden van doelgroepbenaderingen	52
5.4: Indeling naar recreatieve hoofdmotieven	53
5.4.1: <i>Gezelligheid</i>	54
5.4.2: <i>Er even tussen uit</i>	55
5.4.3: <i>Interesse voor gebieden</i>	56

5.4.4: <i>Opgaan in een andere wereld</i>	57
5.4.5: <i>Uitdaging</i>	58
5.5: Toepassingsmogelijkheden van de recreatieve hoofdmotieven	59
5.6: Resumé	60
6: Het recreatief gebruik van begraafplaatsen	61
6.1: Inleiding	61
6.2: Begraafplaatsen en 'Gezelligheid'	61
6.3: Begraafplaatsen en 'Er even tussen uit'	64
6.4: Begraafplaatsen en 'Interesse voor gebieden'	65
6.5: Begraafplaatsen en 'Opgaan in een andere wereld'	69
6.6: Begraafplaatsen en 'Uitdaging'	70
6.7: Resumé	72
Deel 2: Methodologie	74
7: Methodologie	75
7.1: Inleiding	75
7.2: Conceptueel model	75
7.2.1: <i>Definitief conceptueel model</i>	75
7.2.2: <i>Operationalisering van het definitief conceptueel model</i>	77
7.3: Onderzoeksontwerp	78
7.3.1: <i>De keuze voor kwalitatief onderzoeken</i>	78
7.3.2: <i>Casestudie</i>	79
7.3.3: <i>Selectie casussen</i>	79
7.4: Beknopte introductie casussen	82
7.4.1: <i>Begraafplaats Groenesteeg</i>	82
7.4.2: <i>Begraafplaats IJsselhof</i>	83
7.4.3: <i>Begraafplaats Kovelswade</i>	84
7.4.4: <i>Begraafplaats Soestbergen</i>	85
7.4.5: <i>Begraafplaats Zorgvlied</i>	86
7.5: Wijze van data-verzameling en data-analyse	87
7.5.1: <i>Semi-gestructureerde diepte-interviews</i>	87
7.5.2: <i>Topiclist</i>	87
7.5.3: <i>Respondenten</i>	88
7.5.4: <i>Wijze van data-analyse</i>	88
Deel 3: Resultaten van het empirisch onderzoek	90
8: Resultaten	91
8.1: Inleiding	91
8.2: Achtergrond	91
8.2.1: <i>Sterke punten</i>	91
8.2.2: <i>Trends</i>	92
8.3: Recreatiemotieven	93
8.3.1: <i>Het recreatiemotief van 'Gezelligheid'</i>	93
8.3.2: <i>Het recreatiemotief van 'Er even tussen uit'</i>	95
8.3.3: <i>Het recreatiemotief van 'Interesse voor gebieden'</i>	97
8.3.4: <i>Het recreatiemotief van 'Opgaan in een andere wereld'</i>	100
8.3.5: <i>Het recreatiemotief van 'Uitdaging'</i>	101

8.3.6: <i>Vergelijking van de recreatiemotieven</i>	103
8.4: Knelpunten	104
8.4.1: <i>Verschillende groepen gebruikers</i>	104
8.4.2: <i>Benodigde investering (van geld, inspanning en tijd)</i>	106
8.4.3: <i>Gebrek aan interne kennis en afhankelijkheid van externe partijen</i>	108
8.4.4: <i>Het imago van begraafplaatsen</i>	109
8.4.5: <i>Type begraafplaats en het bijbehorend beleid</i>	110
9: Conclusie	112
9.1: Algemeen	112
9.2: Beantwoording deelvragen	112
9.3: Beantwoording hoofdvraag	119
9.4: Slotbeschouwing	120
Bronvermelding	122
Geraadpleegde literatuur en overige bronnen	122
Gehouden interviews	131
Bijlage 1: Topiclist	132

1: Inleiding

In het midden van veel Nederlandse steden liggen haast vergeten groene gebieden die vaak over het hoofd gezien worden. Ze worden vergeten omdat men deze locaties voornamelijk met de hoofdfunctie associeert en als gevolg doet men deze gebieden alleen vanwege die functie aan. Kansen op multifunctioneel ruimtegebruik worden op deze manier niet opgemerkt en derhalve niet aangegrepen. Begraafplaatsen zijn een voorbeeld van zo'n gebied waar de hoofdfunctie domineert en waar mogelijkheden niet met beide handen aangegrepen worden.

1.1: Aanleiding

Zowel in de politiek (o.a. Ministerie van VROM, 2004; Gemeente Amsterdam, 2009; Provinciale Adviescommissie Leefomgevingskwaliteit, 2010) als in de wetenschap (o.a. Raad voor het Landelijk Gebied, RLG, 2004; 2005; 2006; Van der Aa et al, 2008a; 2008b) wordt vaak gerept dat er te weinig (recreatief) groen aanwezig is in Nederland en dat dit met name een probleem is in de dichtbevolkte stedelijke gebieden (Kempenaar et al., 2009). Zo wordt bijvoorbeeld de streefwaarde van 75 vierkante meter groen per woning, zoals deze genoemd wordt in de Nota Ruimte, niet gehaald in de Randstad en een aantal grote steden (Van der Aa et al., 2008a). Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat dit tekort ook door de mensen, die in deze gebieden wonen, zo ervaren wordt. Daarnaast blijkt uit onderzoek en beleidsstukken dat men ook ontevreden is over de kwaliteit van het bestaande groen (RLG, 2005; Ministerie van VROM, 2010).

Voor het merendeel van de stedelingen lijkt het dus alsof elk stukje groen in de stad wordt volgebouwd (Van der Aa et al., 2008; Kempenaar et al., 2009). Voorzieningen als woningen en winkels, maar ook infrastructurele ingrepen lijken de voorkeur te krijgen boven trapveldjes en postzegelparken. De groene stadsranden staan daarnaast onder druk van uitbreidingen en wanneer men al buiten te vinden is in de recreatiegebieden, vindt men het vaak al snel te druk.

Tegelijkertijd worden groene en (semi-)openbare gebieden in de stad min of meer over het hoofd gezien en worden niet optimaal benut (Harnik, 2010). Dat wil zeggen, op basis van hun functie wordt er niet direct bij stil gestaan dat ze ook andere kwaliteiten en mogelijkheden kunnen hebben. Naast bijvoorbeeld schoolpleinen, daken van parkeergarages en onderdoorgangen, zijn ook begraafplaatsen voorbeelden van dergelijke locaties waar meer mogelijk is, dan op het eerste gezicht lijkt.

Wanneer men aan een begraafplaats denkt, zal men deze in eerste instantie voornamelijk associëren met een plaats van rouw en stilte (Francis et al., 2005; Stichting Dodenakkers, 2013a; Eggener, 2010). Grafzerken en columbaria bepalen voor een groot gedeelte het landschap. Lanen met aan beide kanten de laatste rustplaats van de overledenen lenen zich immers niet direct voor gedachten aan ontspanning en recreatie. Desalniettemin kent een groot aantal begraafplaatsen ook bomen, paden en grasvelden; de ene begraafplaats meer dan de ander. Ze zijn, als gevolg, een haast verborgen stuk groen in de stad.

Juist die stilte en de groene omgeving zijn kwaliteiten die gewaardeerd kunnen worden door recreanten (Boerwinkel, 1990; Van Konijnenburg, 1996a; 1996b; 1996c; Van Zoest en Buijs, 1996; Elands en Lengkeek, 2000). De vraag rijst dan of begraafplaatsen ook niet een tweede, meer recreatieve functie kunnen vervullen. In deze tijd worden begraafplaatsen en uitbreidingen van begraafplaatsen immers ook soms door landschapsarchitecten ingericht, zoals Zorgvlied in Amsterdam (Gemeente Amstelveen, 2010; 2013; Stichting Dodenakkers, 2013b). Op basis daarvan

zou het mogelijk moeten zijn om met begraafplaatsen nog een volgende stap te maken: naast hun primaire functie van laatste rustplaats kunnen ze ook als recreatiegebied of park gaan dienen.

Het is echter niet zo dat slechts een beperkt aantal fysieke ingrepen voldoende is om dit te bewerkstelligen. Een dergelijke functieverandering dient gepaard te gaan met een verandering in de wijze waarop men denkt over dat gebied, in dit geval begraafplaatsen. Een begraafplaats kan schitterend ingericht zijn om als park te dienen, maar wanneer recreanten het nog steeds zien als een laatste rustplaats is de kans klein dat ze naar de begraafplaats toe komen om op welke wijze dan ook te recreëren. Een andere denkwijze is derhalve noodzakelijk om er voor te zorgen dat begraafplaatsen ook als recreatief gebied worden gezien. Dergelijke nieuwe concepten moeten ontwikkeld worden.

Het werk van Lefebvre (1991) en Soja (1996) over het zogenaamde ‘*Thirdspace*’ kan bij dit reconceptualiseren een belangrijke rol spelen. De achtergrond van deze theorie is dat men in het geografisch denken haast volledig vastzit in een tweetal benaderingen. In de Firstspace-benadering richt men zich volledig op de fysieke wereld, terwijl men zich bij Secondspace-benadering compleet op de mentale denkbeelden focust. Wetenschappers kunnen niet of nauwelijks uit hun eigen benadering loskomen om naar een andere denkwijze te kijken. Soja (1996), Lefebvre (1991) en Foucault (1984) benadrukken dat er echter nog een derde dimensie bestaat in het denken, namelijk wat Soja omschrijft als “*an-Other form of spatial awareness*” waarin men zich richt op *real-and-imagined spaces*. Waar de eerste twee dimensies zich richten op op het fysieke en het mentale of ideologische aspect, richt deze zogenaamde Thirdspace zich op het sociale aspect. Door slim gebruik te maken van de verschillende zienswijzen, is het mogelijk om los te breken uit de traditionele en dominante denkwijzen om zo middels nieuwe inzichten tot nieuwe en originele ideeën te komen. Het idee van recreatieve mogelijkheden op de begraafplaatsen lijkt als gevolg opeens beter mogelijk.

1.2: Maatschappelijke relevantie

Onderzoek heeft bewezen dat groen meerdere rollen vervult. De hoeveelheid groen in een stad heeft onder andere een impact op de gezondheid van de omwonenden, het stedelijk klimaat, de sociale cohesie, de woningwaarde, vestigingsklimaat en op het aantal speel- en recreatiemogelijkheden (De Vries et al., 2000; Van den Berg & Van den Berg, 2001; GR & RMNO, 2004; RLG, 2005). De kwaliteit en kwantiteit van het groen speelt dus een grote rol voor de leefbaarheid van de stad. Het beschikbaar oppervlak openbaar groen binnen 500 meter van de woning is echter vooral afgenomen in de grote steden in de periode 2003-2006, een paar uitzonderingen daargelaten (Compendium voor de Leefomgeving, 2010). Tegelijkertijd neemt de vraag naar recreatief groen volgens alleen maar toe (Van der Aa et al., 2008a; Van der Aa et al., 2008b; Goossen et al. 2010).

Begraafplaatsen worden nu nog vrijwel uitsluitend gezien als locaties van rouw (Foucault, 1984). Men komt er voornamelijk om respect te tonen aan de overledenen of om op welke reden dan ook bij de overledenen te zijn. Tegelijkertijd leeft het gevoel en is er het besef dat er te weinig recreatief groen is binnen steden (Raad voor het Landelijk Gebied, 2004; 2005; 2006; Van der Aa et al, 2008a; 2008b). Door begraafplaatsen dusdanig recreatief in te richten kan er, al dan niet deels, tegemoet gekomen worden aan de vraag om meer recreatieve voorzieningen. Dit onderzoek tracht om duidelijk te maken dat op handige wijze om kan worden gegaan met het bestaande, wellicht minder bekende, groen in de stad en dat deze geoptimaliseerd kan worden naar de wensen van de bewoners. Tevens worden de mogelijkheden in kaart gebracht voor eventuele veranderingen. Op deze wijze kunnen bestaande gebieden een nieuwe rol, of tweede leven, krijgen en zo tegemoet komen aan de vraag naar meer recreatie.

1.3: Wetenschappelijke relevantie

Het onderzoek naar begraafplaatsen is tot nu toe veelal historisch van aard of gericht op bepaalde diersoorten die leven in de nabijheid van de begraafplaats. Pas sinds 2005 is men begonnen met het analyseren van het gedrag van mensen met betrekking tot begraafplaatsen, waarbij het vooral een antropologische invalshoek betreft, zoals het werk van Francis et. al. (2005). Tot op heden is er niet of nauwelijks onderzoek gedaan naar het multifunctioneel gebruik van begraafplaatsen. Een onderzoek naar de mogelijkheden tot recreatie is in dat opzicht vernieuwend en stimuleert om gebieden die men nu als vanzelfsprekend of monofunctioneel ziet met andere ogen te bekijken om zo tot een meerwaarde te komen.

Daarnaast brengt dit onderzoek ook de theorie van Thirdspace, zoals Lefebvre (1991) en Soja (1996) deze geformuleerd hebben, in de praktijk. Deze theorie, die ten doel heeft om de ruimte om ons heen te reconceptualiseren en zo tot nieuwe inzichten en concepten te komen, is nog nauwelijks toegepast op concrete gebieden in het dagelijks leven. De toepassing van deze theorie in de praktijk zal inzicht bieden in hoeverre deze een succesvolle rol kan spelen in het denken over en het inrichten van de openbare ruimte.

1.4: Doel van het onderzoek en vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is om inzichtelijk te maken of begraafplaatsen binnen het kader van recreatie een rol kunnen vervullen in de samenleving om zo bestaande problemen aan te pakken. Hierbij dient een aantal thema's aan bod te komen. Naast het kijken naar wat recreatie precies inhoudt, moet ook gekeken worden naar de begraafplaatsen zelf, het tekort aan recreatief groen en knelpunten bij de ontwikkelingen van (nieuwe) groen plannen. Dit geheel heeft uiteindelijk geleid tot de volgende hoofdvraag binnen dit onderzoek:

In hoeverre is er recreatief medegebruik van begraafplaatsen in Nederland mogelijk?

Om antwoord te kunnen geven op deze hoofdvraag, moeten er verschillende deelvragen beantwoord worden. Deze deelvragen zullen hieronder één voor één geïntroduceerd en beknopt toegelicht worden.

- **Deelvraag 1:** *In hoeverre is er een tekort aan recreatief groen en, indien er een tekort is, waar bevindt dit zich?*

In de aanleiding is al naar voren gekomen dat er sprake is van zowel een kwantitatief, als een kwalitatief tekort aan recreatief groen. Er is echter niet duidelijk geworden waar dit tekort zich bevindt en hoe groot dit tekort is in kwantitatieve zin. Vooral op locaties waar er sprake is van een groot tekort, kunnen begraafplaatsen middels een recreatieve nevenfunctie bijdragen om dit tekort terug te dringen. Hierbij moet tevens gelet worden op het kwaliteitsaspect van het groen om zo aan de wensen vanuit de samenleving tegemoet te komen.

- **Deelvraag 2:** *Wat zijn de (mogelijke) knelpunten die ontwikkelaars en gemeenten tegenkomen bij het van de grond krijgen en realiseren van, al dan niet nieuwe, groene (recreatie-)gebieden?*

Dat het hebben van een tekort aan recreatief groen een probleem is dat aangepakt moet worden, is bekend bij de beleidsmakers. Desalniettemin blijkt het lastig om nieuwe, groene plannen te

realiseren. Inzicht in deze knelpunten is noodzakelijk om te begrijpen waarom er een tekort is en om tot een goede en haalbare oplossing voor dit probleem te komen. Deze kennis is voor dit onderzoek relevant omdat deze knelpunten tot op zekere hoogte een rol kunnen spelen bij het utiliseren van begraafplaatsen als recreatief gebied.

- **Deelvraag 3:** *Hoe kan er middels de theorie van Thirdspace tot nieuwe concepten gekomen worden voor begraafplaatsen?*

Het proces van het komen tot nieuwe concepten zoals recreatie op begraafplaatsen is lastig, maar zoals aangegeven kan de theorie van Thirdspace daarbij helpen. Deze theorie moet echter dan wel uitgelegd worden en vervolgens moet deze toegepast worden op begraafplaatsen.

- **Deelvraag 4:** *Hoe zijn begraafplaatsen, zoals wij deze nu kennen, tot stand gekomen en in hoeverre vindt daar verandering plaats?*

Alvorens te kijken naar de recreatieve mogelijkheden, moet eerst inzichtelijk worden gemaakt in hoeverre begraafplaatsen daar de mogelijkheid toe bieden. De geschiedenis en de trends die daar nu spelen moeten achterhaald worden om zo beter zicht te krijgen waarom begraafplaatsen zijn zoals ze nu zijn. Het is in feite de basis voor het verdere onderzoek naar de mogelijke combinatie tussen recreatie en begraafplaatsen.

- **Deelvraag 5:** *Welke doelgroepindelingen bestaan er met betrekking tot recreatie?*

Recreatie is een complex begrip. Eén van de manieren om naar recreatie te kijken, is door te letten op doelgroepen. Er zijn echter veel manieren om onderscheid te maken tussen doelgroepen. Het is daarom van belang om een overzicht te krijgen van de ideeën die daar een rol bij spelen. Door deze deelvraag te beantwoorden, wordt duidelijk in hoeverre men van elkaar kan verschillen op het gebied van recreatie. De opgedane inzichten dragen bij om later de koppeling tussen recreatie en begraafplaatsen te maken.

- **Deelvraag 6:** *Welke recreatiemotieven bestaan er en wat houden deze in?*

Een andere manier om naar recreatie te kijken, heeft betrekking op de motivaties die aan de basis liggen van het recreëren. Het verkrijgen van inzicht in waarom men recreëert en wat daarbij het doel is, is belangrijk voor het kijken in hoeverre een recreatieve nevenfunctie mogelijk is voor begraafplaatsen.

- **Deelvraag 7:** *In hoeverre hebben begraafplaatsen elders in de wereld een recreatieve nevenfunctie?*

Alvorens te kijken naar de combinatie van recreatie met de Nederlandse begraafplaatsen, is het nuttig om over de grenzen van ons land te kijken. Op deze wijze kan gekeken worden in hoeverre in Nederland de combinatie in principe haalbaar is en wellicht wenselijk is.

- **Deelvraag 8:** *Welk soort recreatieve activiteiten zijn wenselijk en/of mogelijk op de Nederlandse begraafplaatsen?*

Vervolgens is het nodig om de opgedane inzichten toe te passen op Nederland. Er moet in andere woorden gekeken worden wat er in Nederland mogelijk en wenselijk is in termen van recreatie op begraafplaatsen.

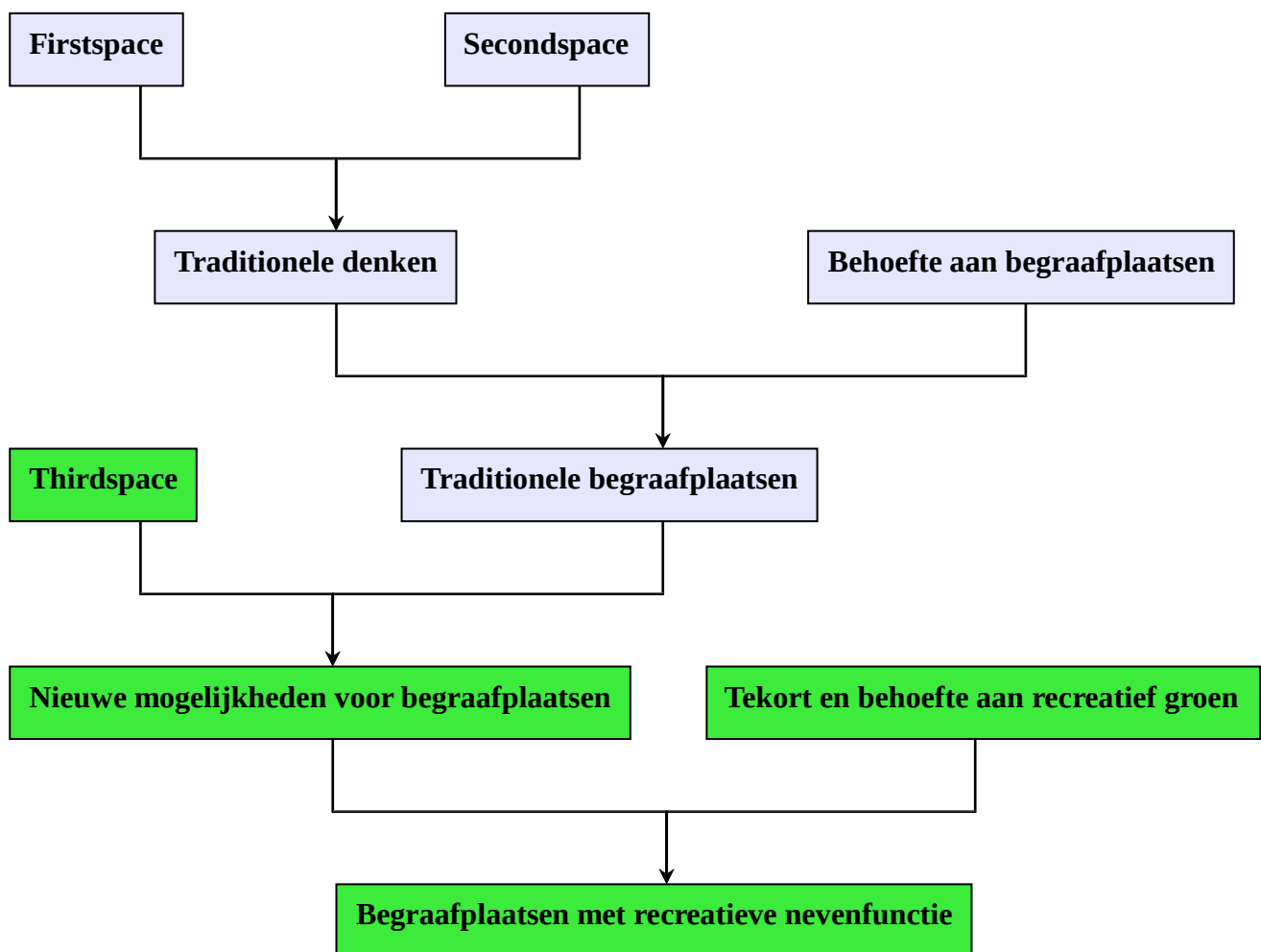
- **Deelvraag 9:** Welke knelpunten of problemen spelen er bij de Nederlandse begraafplaatsen wanneer het gaat om recreatieve activiteiten?

Naast het kijken wat er mogelijk is, moet ook inzichtelijk worden gemaakt met welke knelpunten er rekening moet worden gehouden bij recreatie op begraafplaatsen. Het zijn tot op zekere hoogte de randvoorwaarden waar men op moet letten.

1.5: Conceptueel model

Op basis van deze eerste uiteenzetting, is gekomen tot een voorlopig conceptueel model, zie figuur 1. Het grijze deel symboliseert de wijze waarop men tot begraafplaatsen, zoals wij deze nu kennen, zijn gekomen. Traditionele visies op ruimte en de vraag naar locaties om overledenen te begraven, hebben geleid tot wat in dit kader te omschrijven is als 'traditionele begraafplaatsen'. Het groene deel geeft echter aan hoe we tot nieuwe inzichten kunnen komen, in dit geval tot recreatieve nevenfuncties voor begraafplaatsen. Door op een nieuwe, kritische manier te kijken naar bestaande locaties en dit vervolgens te combineren met andere vragen vanuit de samenleving, in dit geval het tekort aan en de vraag naar recreatief groen, is het mogelijk om tot nieuwe concepten te komen.

Figuur 1: Voorlopig conceptueel model op hoofdlijnen.

De in de vorige paragraaf geïntroduceerde deelvragen hangen nauw samen met dit model. Deelvragen 1 en 2 moeten zorgen voor inzicht waarom en in hoeverre er sprake is van een tekort aan recreatief groen en wat dit betekent voor de (toekomstige) behoefte aan recreatief groen. Vervolgens richt deelvraag 3 zich op het vraagstuk hoe het mogelijk is om via het perspectief van Thirdspace tot nieuwe gebruiksmogelijkheden kan komen voor bestaande begraafplaatsen. De deelvragen 4, 5 en 6 hebben als doel om de thema's 'recreatie' en 'begraafplaatsen' te voorzien van wetenschappelijke theorie en achtergrondinformatie. Tenslotte zorgen deelvragen 7, 8 en 9 voor een empirische bijdrage aan het concept van begraafplaatsen met recreatieve nevenfunctie.

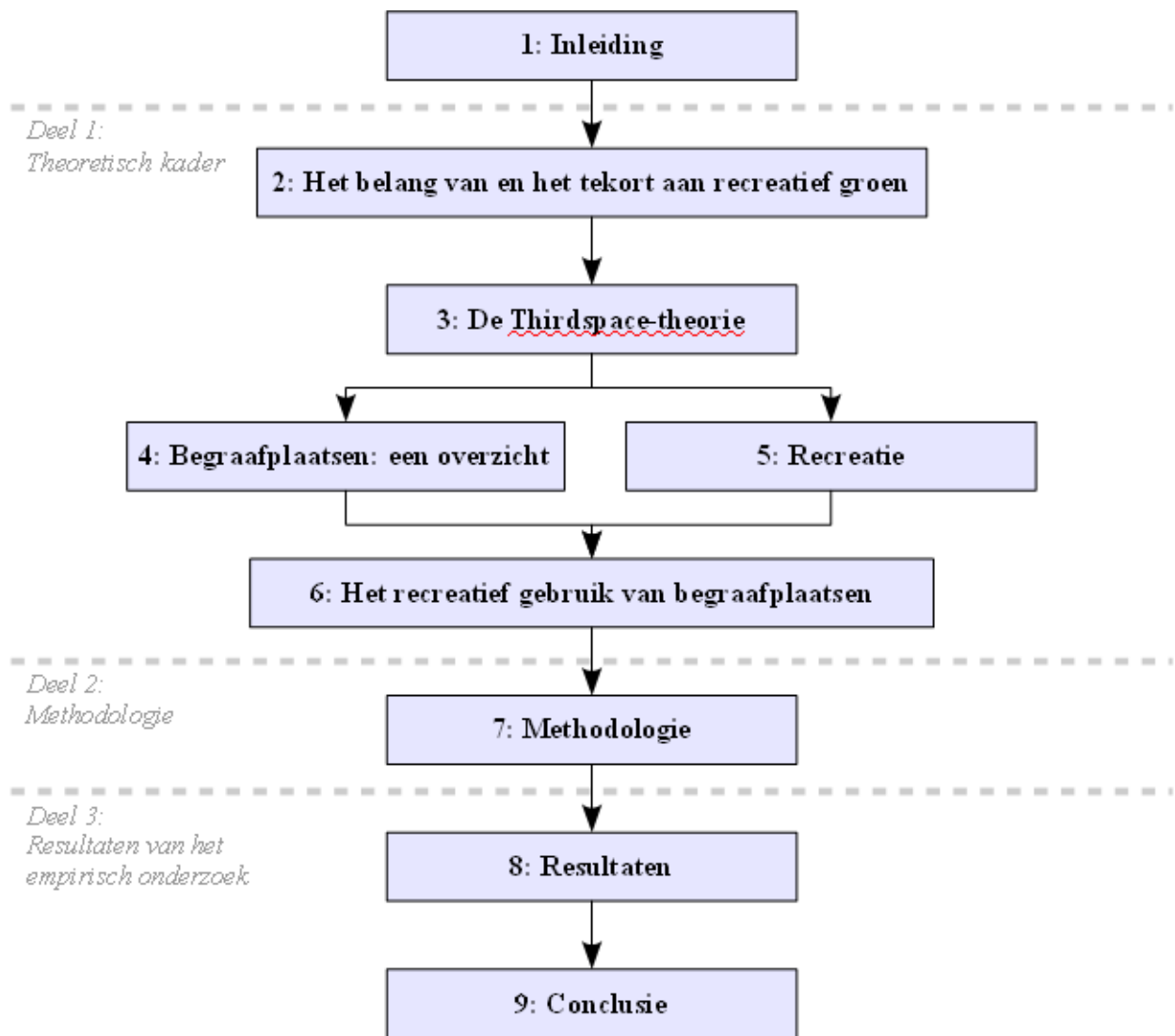
1.6: Onderzoeksopzet en leeswijzer

Het onderzoek is opgedeeld in drie verschillende delen. In het eerste deel wordt ingegaan op het theoretisch kader. Hier zal van start worden gegaan met een aantal onderwerpen die eerder in dit hoofdstuk zijn geïntroduceerd. Eerst wordt in hoofdstuk 2 aandacht besteed aan het tekort aan recreatief groen en wat de knelpunten zijn bij de realisatie van groene plannen. Om het tekort aan te pakken, moeten nieuwe concepten en potentiële oplossingen hier rekening mee houden. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 gekeken naar hoe men middels de thirdspace-theorie van Soja (2006) tot nieuwe concepten kan komen. Beargumenteerd zal worden dat begraafplaatsen zeker een rol kunnen spelen bij het aanpakken van het tekort aan recreatief groen.

Dit argument wordt vervolgens verder uitgewerkt. Voordat er direct een link gelegd wordt tussen recreatie en begraafplaatsen, is het nodig om deze twee variabelen nader te bestuderen. Het onderwerp van begraafplaatsen is terug te vinden in hoofdstuk 4, waarin de ontstaansgeschiedenis en huidige trends in kaart worden gebracht. Recreatie komt daaropvolgend aan bod in hoofdstuk 5. Om inzicht te krijgen in de complexe aard van recreatie, wordt gekeken naar wie recreëert en waarom men dat doet. De opgedane inzichten uit deze twee hoofdstukken worden vervolgens in hoofdstuk 6 met elkaar gecombineerd. Er wordt daarbij over de grens gekeken naar begraafplaatsen met een recreatieve nevenfunctie. Zo wordt duidelijk gemaakt dat de combinatie inderdaad mogelijk is.

Op basis van de bevindingen in het theoretisch kader, wordt in deel 2 stil gestaan bij de methodiek zoals gehanteerd voor het onderzoek. Hoofdstuk 7 beschrijft de wijze waarop het empirisch onderzoek is vormgegeven. Het beschrijft de beslissingen die genomen zijn met betrekking tot de onderzoeksmethode en de wijze waarop de analyse is uitgevoerd, waaronder de keuzes voor de casestudies en semi-gestructureerde diepte-interviews. In het derde deel, hoofdstuk 8, wordt vervolgens ingegaan op de resultaten uit het onderzoek. Tenslotte wordt in hoofdstuk 9 de conclusie gepresenteerd. De hoofd- en deelvragen worden hier beantwoord en tevens vindt er reflectie plaats op de resultaten. Een visuele weergave van deze leeswijzer is op de volgende bladzijde in figuur 2 terug te vinden.

Figuur 2: Leeswijzer.

Deel 1: Theoretisch kader

2: Het belang van en het tekort aan recreatief groen

2.1: Inleiding

In elke stad en elk dorp ter wereld zijn plekken te vinden die bewust behouden blijven of ingericht zijn als groenvoorziening. Er zijn overal parken, plantsoenen of simpelweg bomen of struikjes terug te vinden in de bebouwde omgeving. Het zijn veelal ook locaties waar men graag heen gaat om op een bepaalde manier te recreëren (Middelkoop, 2003; Raad voor het Landelijk Gebied, 2005). Alleen al vanuit dat opzicht is de aanwezigheid van groen belangrijk voor een stad.

Tegelijkertijd kwam in de aanleiding voor dit onderzoek naar voren dat er in de Nederlandse steden te weinig recreatief groen aanwezig zou zijn, terwijl de vraag daar naar alleen maar toe blijft nemen (Van der Aa et al. 2008b; 2008b; Ministerie van VROM, 2010). De hoofdvraag van dit onderzoek, namelijk in hoeverre recreatief medegebruik van begraafplaatsen mogelijk is, kan hopelijk tot de conclusie leiden dat begraafplaatsen met een recreatieve nevenfunctie inderdaad een oplossing zou kunnen bieden. Voordat er dieper kan worden ingegaan op de oplossing van dit probleem, moet het probleem zelf eerst verder toegelicht worden.

Daarom wordt er in deze paragraaf aandacht besteed waarom groen überhaupt in brede zin belangrijk is voor een stad. Nadat de pluspunten van groen duidelijk zijn gemaakt, is het van belang om te kijken of er genoeg groen aanwezig is in de Nederlandse steden. Alvorens dit letterlijk in kaart te brengen moet eerst voor een bepaalde groennorm gekozen worden. Zonder een dergelijke definitie is het immers niet mogelijk om aan te geven wanneer er sprake is van een tekort aan groen. Deze norm wordt vervolgens toegepast op Nederland om te kijken waar er sprake is van een tekort. Tenslotte wordt er gekeken wat de oorzaken zijn van de tekorten. De redenen waarom er een tekort is, bieden immers inzicht in het probleem als geheel.

Zo wordt er in dit hoofdstuk een antwoord gegeven op de deelvragen 1 en 2 van dit onderzoek, namelijk: *In hoeverre is er een tekort aan recreatief groen en, indien er een tekort is, waar bevindt dit zich? En: Wat zijn de (mogelijke) knelpunten die ontwikkelaars en gemeenten tegenkomen bij het van de grond krijgen en realiseren van, al dan niet nieuwe, groene (recreatie-)gebieden?*

2.2: Het belang van groen

De aanwezigheid van groen in steden heeft meerdere redenen en heeft tevens een grote invloed op bewoners en de stad of het dorp zelf. Uit onderzoek (bijv. Kuo et al., 2001, McPherson et al., 2002; RMO, 2004; De Vries et al., 2008) blijkt dat groen van belang is voor vier verschillende facetten: de leefbaarheid, de menselijke gezondheid, de economie en de natuur. Bij elk van deze punten zal hier beknopt worden stilgestaan. Het doel hierbij is om niet elk mogelijk effect weer te geven, maar om aan te tonen dat groen per thema een belangrijke rol speelt. Het betreft hier dus geen volledig overzicht.

Het eerste facet heeft betrekking op leefbaarheid. Leefbaarheid is een containerbegrip en kent vele definities. Bij leefbaarheid gaat het zowel om de esthetische kenmerken, maar ook om de gebruikswaarde. De Raad voor het Landelijk Gebied, de RLG, (2005) geeft bijvoorbeeld aan dat de groene, openbare ruimte noodzakelijk is voor de recreatie van de bewoners. Deze groene plekken zijn de speel- en bewegingsplekken voor kinderen, zijn onontbeerlijk voor vele vormen van sportbeoefening en ze fungeren tegelijkertijd als ontmoetingsplaats voor mensen. De

beschikbaarheid van parken en dergelijke locaties leiden zelf tot een vermindering van onveiligheid en agressie, hoewel hier volgens het Raad voor Maatschappelijke Ontwikkelingen in Nederland te weinig gebruik van wordt gemaakt (Kuo et al. 2001; RMO, 2004). Om terug te komen op de esthetische zijde van leefbaarheid, geldt dat het wonen in het groen als plezierig en aantrekkelijk wordt gezien (Jókövi, 2003; RLG, 2005; RLG, 2006).

Het tweede aspect waar de aanwezigheid van groen positief in bijdraagt, is de menselijke gezondheid. Een uitnodigende omgeving stimuleert mensen om dagelijks te wandelen, te joggen en te fietsen (Middelkoop, 2003; RLG, 2005; RLG, 2006). De aanwezigheid van groen zorgt ook bij het tegengaan van overgewicht (De Vries et al., 2008; KPMG Advisory N.V., 2012). Tegelijkertijd zorgt groen ook voor een afname van gezondheidsklachten in het algemeen en heeft het een positieve invloed op het herstel van stress, het concentratievermogen en zelfdiscipline (De Vries et al., 2000; Van den Berg & Van den Berg, 2001; GR & RMNO, 2004, RLG, 2005). Daarnaast formuleerde het Ministerie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport in 2003 het doel formuleerde om een toename van 10 procent te realiseren van het aantal mensen dat een half uur per dag wandelt (Ministerie van VWS, 2003). Aan de hand van dit streefgetal komen Bemelmans et al. (2004) tot de conclusie dat, wanneer dat doel bereikt wordt, het aantal ziektegevallen in de periode tot 2025 af zal nemen met 1.400 per jaar voor diabetes en hersenziekten, 1.500 per jaar voor hartziekten en dat er 2.400 mensen per jaar minder zullen overlijden.

Naast deze vormen van invloed op de gezondheid, is ook vastgesteld dat de luchtkwaliteit in buurten met meer groen iets beter is dan in buurten met minder groen (RLG, 2005; Milieu- en Natuurplanbureau, 2007). De concentratie van zowel grof als fijnstof, de veroorzaker van allergieën en astma, neemt af (Wesseling et al., 2004; Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2008). Tevens blijkt dat meer groen in de stad er voor zorgt dat de stad koeler is en als gevolg de kans op hittestress verminderd wordt (Kennis voor Klimaat, 2011; Natuur- en Milieufederatie Utrecht, 2011). Tenslotte kan meer groen zorgen voor een geluidsreductie tot 6 dB(A) door dempen en verstrooien van lawaai: een afname van de luidheid met ongeveer 33 procent (RLG, 2005; RLG, 2006).

Op het economisch vlak, het derde facet, blijkt uit onderzoek dat goede openbare ruimten directe economische voordelen opleveren (RLG, 2005; RLG, 2006). Steden proberen zich bijvoorbeeld met groene kwaliteit te profileren als een toeristische en als een recreatief aantrekkelijke stad. Mits succesvol vormgegeven, betekent dit een positieve invloed op de omzet van het bedrijfsleven. Daarnaast tonen studies aan dat er stijging plaatsvindt in de waarde van onroerend door de nabije aanwezigheid van groen (Luttik & Zijlstra 1997; Luttik 2000). Zo blijkt dat uitzicht over een open ruimte de prijs van de woning met zo'n 6 tot 12 procent doet toenemen (Luttik, 2000).

Daarnaast is groen volgens de RLG (2005; 2006) en McPherson et al. (2002) goedkoop wanneer men kijkt naar de effecten: *"100 straatbomen kosten gedurende 40 jaar ongeveer 70.000 euro aan plantkosten en onderhoud (denk daarbij aan snoeien en herbestrating). Maar deze zelfde bomen leveren in geld uitgedrukt een bedrag op van 170.000 euro via bestrijding van luchtvervuiling, energiebesparing, waterretentie en bijdragen aan de waarde van omringend onroerend goed (RLG, 2005: pp. 16)."* In andere woorden voorkomt de aanwezigheid van groen vergaande financiële investeringen op de langere termijn.

Dergelijke indirecte effecten worden ook teruggevonden in ander onderzoek. Uit een analyse van KPMG Advisory N.V. (2012) komt bijvoorbeeld naar voren dat het aanleggen van meer groen in steden leidt tot een besparing van 65 miljoen euro op het budget voor de volksgezondheid. Volgens hetzelfde onderzoek zal meer groen er ook toe leiden dat werknemers zich minder vaak ziek zullen

melden. Dit betekent een besparing van 328 miljoen euro. In de casestudy, de Amsterdamse wijk Bos en Lommer, betekent dat een toename van het groen met 10 procent een besparing zou opleveren van 800.000 euro. Bij een doorberekening voor heel Nederland, blijkt dat 400 miljoen bespaard zou kunnen worden.

Het vierde en laatste aspect van het belang van de aanwezigheid van groen heeft betrekking op de natuur en biodiversiteit. Het RLG (2005; 2006) benadrukt het feit dat er een groot aantal planten- en diersoorten terug te vinden is in het stedelijk groen. Deze variatie zou kunnen bijdragen aan de (inter-)nationaal vastgestelde natuur- en biodiversiteitsdoelstellingen. Hierbij komt deze variatie tegemoet aan de menselijke wens om variatie in de leefomgeving te hebben. Meer variatie kan tevens leiden tot meer recreatie. Een overzicht van het nut van groen voor steden is in onderstaande tabel puntsgewijs weergegeven.

Figuur 3: De verschillende belangen voor de aanwezigheid van groen in steden.

Type belang	Het nut van de aanwezigheid van groen
Belang voor de leefbaarheid	• Groene plekken zijn speel-, sport- en bewegingsplekken. • Groen dient als ontmoetingsplaatsen voor mensen. • Groen leidt tot een vermindering van onveiligheid. • Woonomgevingen met groen worden gezien als aantrekkelijkere woonomgevingen dat gebieden met minder of geen groen.
Belang voor de menselijke gezondheid	• De aanwezigheid van groen stimuleert tot meer bewegen, wat leidt tot een daling in het aantal ziektegevallen voor diabetes en hersenziekten. • Meer bewegen zorgt ook voor het tegengaan van obesitas. • Groen zorgt voor een afname van gezondheidsklachten in het algemeen. • Groen heeft een positieve invloed op het herstel van stress, concentratievermogen en zelfdiscipline. • De aanwezigheid van groen zorgt voor een betere luchtkwaliteit, minder geluidsoverlast en voor een koelere omgeving.
Economische belangen	• Helpt steden bij het profileren als een toeristische en als een recreatief aantrekkelijke stad. • Groen leidt tot een stijging in de waarde van het onroerend goed. • De aanwezigheid van groen voorkomt vergaande financiële investeringen.
Ecologische belangen	• Groen draagt bij de natuur- en biodiversiteit in de stad. • Groen draagt bij aan de menselijke wens om variatie in de leefomgeving te hebben.

Zoals figuur 3 laat zien, is groen belangrijk. Niet alleen heeft het een positieve invloed op de menselijk gezondheid en economische aantrekkelijkheid van de stad, maar zorgt het ook voor locaties waar men andere kan ontmoeten of waar men kan recreëren, sporten of spelen. Steden doen er dus goed aan om genoeg groen binnen de stadsgrenzen te hebben. De vraag is echter of er wel genoeg groen aanwezig is in de Nederlandse steden. Hier zal in het vervolg van het hoofdstuk worden ingegaan.

2.3: Groennormen

Alvorens na te kunnen gaan of in hoeverre er sprake is van een tekort aan recreatief groen, moet eerst duidelijk worden gemaakt wanneer er genoeg ruimte beschikbaar is voor recreatie. Een definitie van het woord 'genoeg' is noodzakelijk. In de Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2004: pp. 88) staat het volgende geschreven: *“In de praktijk blijkt circa 75 vierkante meter groen per woning een goed richtgetal. Het rijk rekent erop dat gemeenten bij de opzet van nieuwe uitleglocaties dit richtgetal hanteren.”* Hoewel deze uitspraak op het eerste gezicht duidelijk lijkt, leidt een verdere bestudering tot een vijftal probleempunten.

Ten eerste is er geen sprake van een afspraak of verordening. Het Rijk rekent erop dat gemeenten deze richtlijn hanteren, maar stelt dit niet als een vereiste of verplichting. Gemeenten kunnen eenvoudig hiervan afwijken en wanneer zij hiervoor kiezen, is het niet nodig om dit te verantwoorden en gelden er ook geen straffen. Gemeenten kunnen deze norm dus eigenlijk negeren.

Een tweede probleem is dat dit getal vrijwel zonder toelichting gegeven wordt. Een uitleg over waarom het 75 vierkante meter is, ontbreekt. Hoewel dit getal ogenschijnlijk in de praktijk gehanteerd wordt, is niet duidelijk waar deze richtlijn op gebaseerd is of waar het vandaan komt. Bovendien is het woord 'circa' niet duidelijk. Is 65 vierkante meter nog acceptabel, of niet? Er ontbreekt een duidelijke afbakening.

Een derde probleem dat terecht door Kempenaar et al. (2009) wordt aangedragen, is dat de richtlijn, zoals deze nu staat in de Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2004), alleen op de kwantiteit is gericht. Aan de kwalitatieve aspecten wordt geen aandacht besteed, terwijl dit toch een wezenlijk onderdeel is van de beleving en waardering van groen. Mensen willen niet groen hebben vanwege het hebben alleen, maar ze willen het ook gebruiken voor verschillende doeleinden.

Ten vierde ontbreekt een schaalement. De Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2004) specificeert niet waar het groen zich moet bevinden. Om het nog verder af te bakenen, moet tevens de afstand tot de woning concreet worden gemaakt. Moeten de 75 vierkante meters aan groen zich binnen een straal van 200 meter van de woning bevinden of binnen 5 kilometer?

Ten vijfde, en wellicht het meest belangrijk, wordt er geen definitie gegeven van wat 'groen' is. Tussen gemeenten onderling kunnen er op dat vlak al grote verschillen zijn. Hypothetisch gezien kan een gemeente op papier de norm niet halen omdat ze een bepaald type gebied niet als groen bestempelen. Met een andere definitie, zoals deze wellicht in een buurgemeente gehanteerd wordt, zou zij wellicht wel aan die norm voldoen. Stukken groen verschillen immers qua inrichting, vormgeving, toegankelijkheid en geschiktheid voor algemeen recreatief gebruik (Bezemer et al., 2002). Volkstuinen, begraafplaatsen en sportterreinen worden minder gebruikt voor recreatie dan parken, maar zijn toch groene gebieden en dragen bij aan het groene karakter van de stad. Het is derhalve lastig om de scheidslijn te trekken wanneer deze gebieden juist wel of juist niet in een definitie meegenomen moeten worden.

Dit probleem van een heldere definiëring is niet nieuw. Wanneer gekeken wordt naar groennormen die in het verleden opgesteld en gehanteerd zijn, komt dit probleem ook naar voren. Sinds de jaren '60 zijn er vele verschillende normen ontwikkeld vanuit hetzij de groene kant van recreatie, hetzij vanuit de rode sector van volkshuisvesting. Middelkoop et al. (2001) komen bij hun vergelijking van de verschillende normen tot de conclusie dat deze wezenlijk van elkaar verschillen op drie facetten. Ten eerste verschillen ze op het gehanteerde schaalniveau: de een werkt op het wijkniveau, een ander op stedelijk niveau. Ten tweede is er een verschil qua gehanteerde eenheid. Hier is sprake

van een tweedeling. Aan de ene kant wordt de norm bepaald door de ‘persoon’, aan de andere kant is de woning de basis voor de norm. Het derde en laatste verschilpunt gaat over de toepassing. Een aantal normen zijn alleen geldig voor de oppervlaktes groen, terwijl andere normen ook gelden voor structuren en afstanden. Omdat er vele combinaties mogelijk zijn tussen de facetten en de definitie voor groen ook vaak verschilt, heeft dit geleid tot een groot aantal normen.

Voor dit onderzoek wordt echter gebruikt gemaakt van de 75 vierkante meter norm, zoals deze genoemd wordt in de Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2004). Ondanks dat er meerdere op- en aanmerkingen te maken zijn, is dit de meest recente norm die de overheid ons gegeven heeft. Wel wordt deze norm verder geoperationaliseerd in navolging van Snellen et al. (2006). Zij hebben gekozen voor een afstand van 500 meter vanaf de woning, hemelsbreed gemeten. Dit is ongeveer de afstand die iemand in 10 minuten kan afleggen met een snelheid van 4 km/uur, rekening houdend met enkele obstakels in de vorm van onder andere wegen en water. De afstand wordt gezien als een redelijke afstand voor dagelijks gebruik van het groen vanuit de woning (Farjon et al., 2004). Voor het groen zelf is uitgegaan van het ‘openbaar groen’, bestaande uit de categorieën park en plantsoen, dagrecreatief terrein, bos, nat natuurlijk terrein, droog natuurlijk terrein (Snellen et al., 2006).

Deze norm van 75 vierkante meter groen binnen 500 meter van de woning is ook de norm die het meest gehanteerd is in ander wetenschappelijk onderzoek. Voorbeelden van dergelijk onderzoek is het werk van de Raad Landelijk Gebied (RLG, 2005), De Vries et al. (2008) en Kempenaar et al. (2009). Door gebruik te maken van deze norm ontstaat de mogelijkheid om zaken met elkaar te vergelijken en om tevens een situatieschets te maken van hoe het er in ons land voor staat. De volgende paragraaf heeft als doel om te laten zien of er daadwerkelijk sprake is van een tekort aan groen en zo ja, waar dit tekort zich dan bevindt.

2.4: Het tekort aan recreatief groen

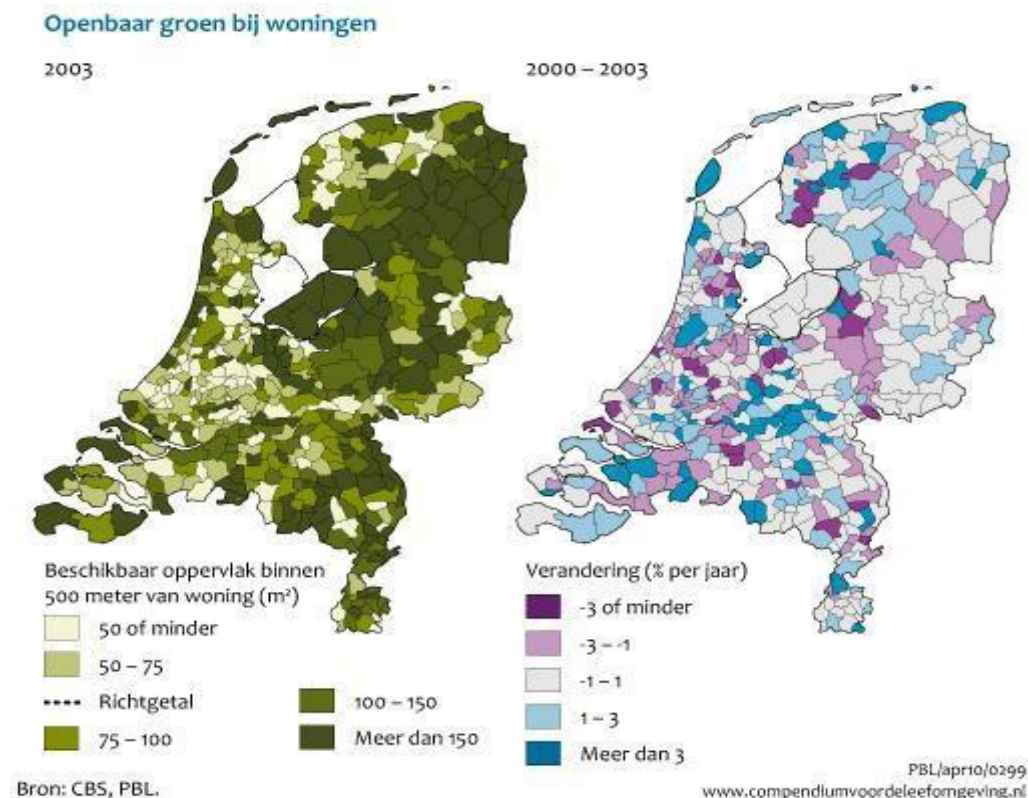
De vraag die nu beantwoord dient te worden is of er inderdaad een tekort is aan recreatieve groen in Nederland. De groennorm, zoals deze opgenomen is in de Nota Ruimte, geldt hierbij als uitgangspunt. Onder de 75 vierkante meter betekent derhalve dat er een tekort is. Overal waar het aandeel groen boven of gelijk is aan diezelfde norm van 75 vierkante meter, heeft voldoende groen per woning. Bezemer et al. (2002) deden een eerste onderzoek naar het gebruik van deze groennorm. Na het bestuderen van een tiental steden, kwamen ze tot de conclusie dat slechts drie van de tien steden een groennorm hanteerden bij de ontwikkeling van hun plannen. Van deze drie bleek alleen Enschede de norm van 75 vierkante meter per woning te gebruiken. Van dezelfde tien steden wist daarnaast slechts de helft de groennorm te halen binnen de bebouwde kom per woning.

Het Compendium voor de Leefomgeving (2010) koos voor een andere invalshoek. Het heeft in een onderzoek niet alleen gekeken naar hoe de situatie op basis van de meest recente informatie is, maar ook hoe deze zich ontwikkeld heeft gedurende de periode tussen 2000 en 2006. Er is als gevolg niet alleen gekeken naar het beschikbaar oppervlak groen in 2003 en 2006, maar ook naar verandering per jaar. In andere woorden, ze hebben inzichtelijk gemaakt of het groen nabij woningen, namelijk binnen 500 meter van de woning, afgenomen of toegenomen is. Als definitie voor groen hebben zij gekozen voor openbaar groen. Sportterreinen en volkstuinten zijn in die definitie niet meegenomen vanwege hun beperkte toegankelijkheid. Daarnaast hebben zij er ook voor gekozen om agrarisch gebied niet mee te tellen. Van deze gegevens, inclusief onderstaand kaartmateriaal, is ook in ander onderzoek gebruik gemaakt (Vreke et al., 2007; Milieu- en Natuurplanbureau, 2007).

Figuur 4 laat de situatie tussen 2000 en 2003 zien. Op de linkerkaart is te zien dat er vooral in Flevoland, het noorden en het westen van het land sprake is van genoeg groen bij de woningen. Het omgekeerde is waar voor de Randstad en Noord-Holland, de grotere steden in Noord-Brabant, Limburg, Achterhoek en Twente. Daar ligt het merendeel van de gemeenten onder de groennorm van de Nota Ruimte. De verklaring die het Compendium voor de Leefomgeving (2010) hiervoor geeft, is dat dit komt door “de combinatie van relatief veel woningen en weinig openbaar groen in de directe omgeving.” Ook Friesland en een deel van Groningen zitten onder de norm, maar het Compendium voor Leefomgeving geeft aan dat in deze gebieden wel veel agrarisch groen aanwezig is en dat dit wellicht voldoende compensatie biedt. Deze verklaring neemt echter niet weg dat de norm binnen de bebouwde kom niet gehaald wordt in die gebieden volgens de voor dit onderzoek gehanteerde definitie.

De rechterkaart in figuur 4 geeft aan in hoeverre er gemiddeld een verandering heeft plaatsgevonden per jaar. Wat opvalt, is dat er eigenlijk een driedeling is waar te nemen. Het eerste deel is het grijze deel, waar het beschikbaar oppervlak binnen 500 meter van de woning min of meer hetzelfde is gebleven. Dit zijn vooral gebieden in Flevoland en het westen van het land. De overige twee delen zijn de blauwe gebieden, waar meer groenoppervlak per woning is gekomen, en de roze gebieden, waar het aandeel groen juist gedaald is. Deze twee lopen door elkaar heen en er is niet echt een duidelijk patroon zichtbaar. Wel valt op dat, wanneer de twee kaarten met elkaar vergeleken worden, de Randstad een daling kent van het openbaar groen nabij de woning. In andere woorden: het beschikbaar oppervlakte was in 2003 onder de groennorm en was de jaren daarvoor afgenomen. Een ander in het oog springend gebied is de provincie Drenthe. Waar de linkerkaart aangaf dat er (meer dan) genoeg groen aanwezig was in 2003, geeft de tweede kaart aan dat er echter wel sprake was van een (lichte) afname daar tussen 2000 en 2003.

Figuur 4: Openbaar groen bij woningen in de periode 2000-2003.

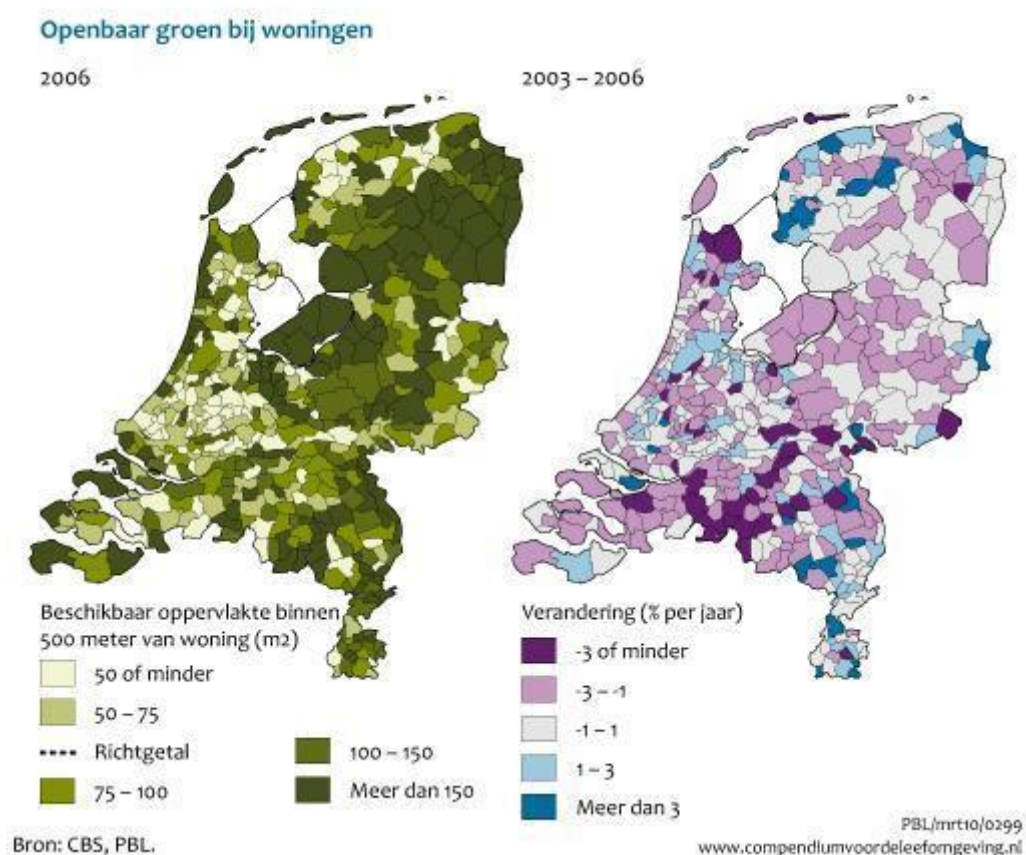

Bron: Compendium voor de Leefomgeving (2010)

De situatie van het beschikbaar groen in 2006, zie de linkerkaart in figuur 5, is vrijwel identiek aan die van 2003. Nog steeds geldt dat, naast Flevoland, het noorden en het westen van Nederland het meeste oppervlak groen binnen 500 meter van de woning heeft. Wederom is in de Randstad het beschikbaar groen het minste. Van grote veranderingen en verschuivingen is er derhalve geen sprake. Kleine veranderingen zijn er echter wel. Over het gehele land is er een trend zichtbaar dat het beschikbaar groen afgenomen is, maar de linkerkaart leent zich er niet toe om dit duidelijk te maken. Wanneer men de twee kaarten over elkaar zou leggen en snel af zou wisselen, valt op dat de verschillen zich met name in Noord-Brabant, de Randstad en de Achterhoek bevinden. Volgens het Compendium voor de Leefomgeving (2010) komt dit *“door de combinatie van relatief veel woningen en weinig openbaar groen in de directe omgeving.”*

De rechterkaart bij figuur 5 geeft de gemiddelde veranderingen van het areaal groen per woning per jaar weer in de periode 2003-2006. Waar er in de periode 2000-2003 nog sprake was van een mix van toename en afname, was er in 2003-2006 voornamelijk sprake van afname van het beschikbaar groen. De afname is het sterkst geconcentreerd in de provincie Noord-Brabant. Opvallend is ook dat de gebieden die hoog scoren in de linkerkaart allemaal een daling kennen. Gebieden als Flevoland, Drenthe en Zeeland scoren nu nog hoog, maar dienen wel aan de dalende trend te ontsnappen voor het te laat is en er een tekort ontstaat. Desalniettemin moet ook de andere zijde belicht worden: niet overal was er een afname. Naast het feit dat Limburg en Friesland nog steeds een stijging kennen van het beschikbaar openbaar groen, valt ook op dat er in de Randstad rond de grote steden een lichte stijging waar te nemen is van het areaal groen.

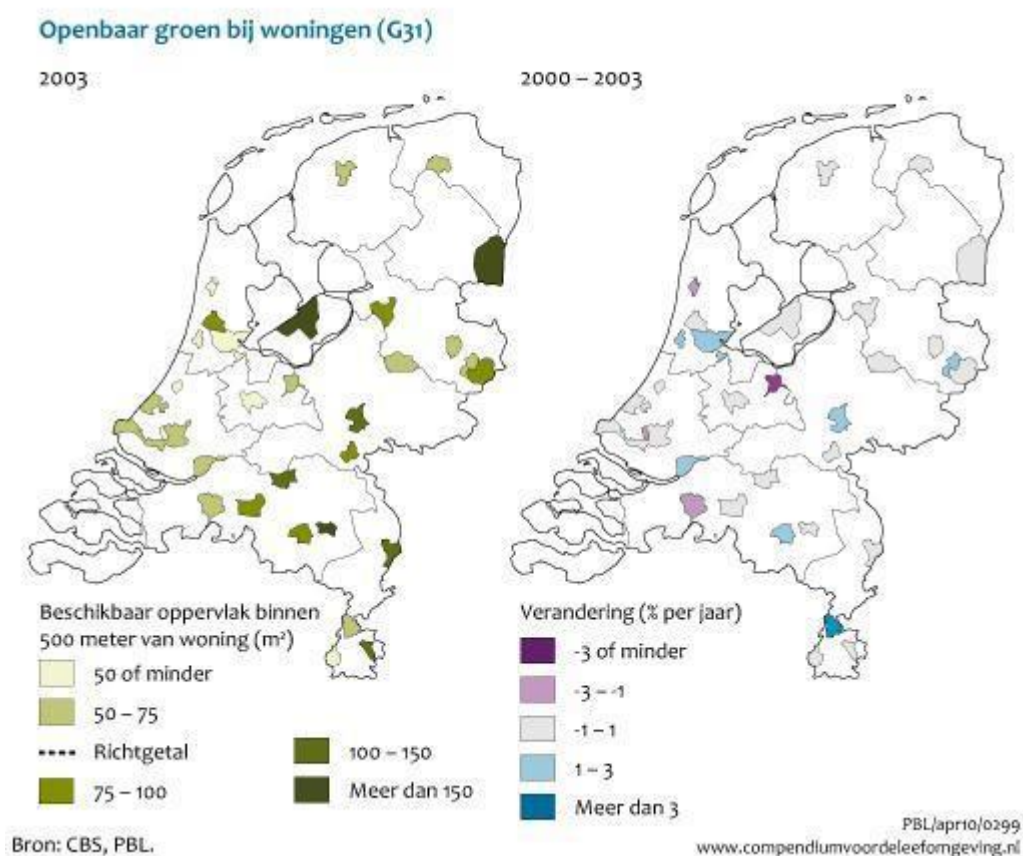
Figuur 5: Openbaar groen bij woningen in de periode 2003-2006.

Bron: Compendium voor de Leefomgeving (2010)

Om dit in het specifiek voor de steden wat overzichtelijker te maken, wordt in figuur 6 gekeken naar de situatie tussen 2000-2003 van de 31 gemeenten die vallen onder het Grote Stedenbeleid. Bij 19 van de 31 gemeenten, ongeveer 61%, blijkt dat de hoeveelheid beschikbaar groen onder de groennorm ligt, zie het linkerkaartje. Ook hier is te constateren dat het tekort het grootste is in de Randstad. Het Compendium voor de Leefomgeving (2010) geeft hierbij wat illustratie: “Gemeenten als Lelystad (met 224 m²), Emmen en Helmond hebben het meeste groen per woning, Leiden (met 26 m²), Utrecht en Amsterdam het minst.” Wel dient gezegd te worden dat het aandeel groen min of meer gelijk is gebleven tussen 2000 en 2003. Ondanks het feit dat Amsterdam terug te vinden was bij de steden met het minste groen, kende de stad echter een toename van het openbaar groen. Slechts een viertal steden kenden een daling: in Amersfoort, Alkmaar, Schiedam en Breda nam het beschikbaar oppervlak groen af.

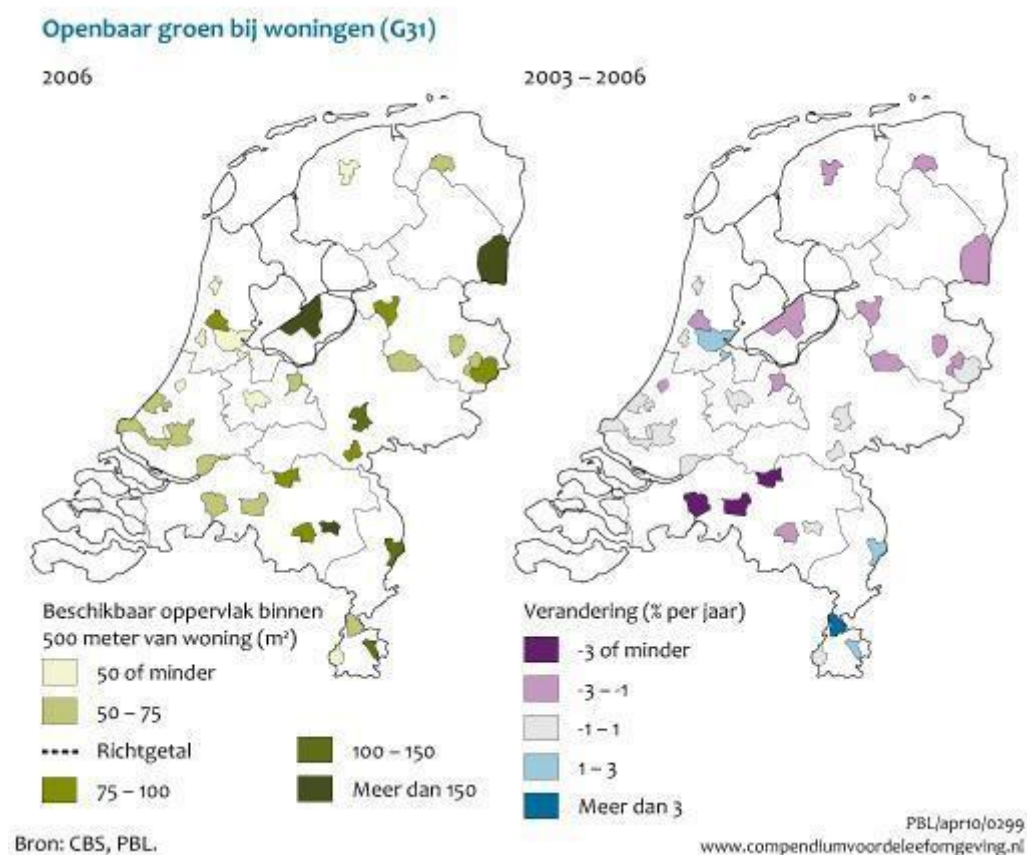
Figuur 6: Openbaar groen bij woningen (G31) in de periode 2000-2003.

Bron: Compendium voor de Leefomgeving (2010)

In 2006 lag de hoeveelheid openbaar groen per woning in 20 van de 31 gemeenten van het Grote Stedenbeleid onder het richtgetal van 75 vierkante meter, zie figuur 7. Waar in 2003 Tilburg nog boven deze richtlijn zat, ligt de stad in 2006 onder deze grens. De rechterkaart bevestigt de eerdere bevindingen: Over het geheel neemt het groen per woning af in de steden. De grootste afnamen zijn te vinden in Noord-Brabant. Uitzonderingen zijn er echter ook. In Limburg scoren alle gemeenten die aangesloten zijn bij het Grote Stedenbeleid een toename van het groen. Verrassend is ook dat er in Amsterdam een toename is, hoewel het beschikbaar openbaar groen binnen 500 meter van de woning nog steeds minder dan 50 vierkante meter bedraagt. Het Compendium voor de Leefomgeving (2010) verschaft cijfers over het groen in de vier grote steden: “In Utrecht, Rotterdam en Den Haag blijft de hoeveelheid constant op respectievelijk 36, 53 en 56 m². In Amsterdam is de hoeveelheid groen per woning iets toegenomen van 36 naar 38 m².”

Figuur 7: Openbaar groen bij woningen (G31) in de periode 2003-2006.

Bron: Compendium voor de Leefomgeving (2010)

Ook de overheid heeft onderzoek gedaan naar het tekort aan groen. Het ministerie van VROM kwam in 2010 met het rapport genaamd “*Recreatief groen in de stedelijke regio's.*” In dit rapport staat de constatering dat dit kwantitatief tekort aan groen ook in 2020 nog het geval zal zijn, met name in het westen van het land (Ministerie van VROM, 2010). Van de 24 onderzochte regio's zou er alleen in Emmen en Venlo in 2020 geen tekort te verwachten zijn. De ontwikkeling die het Compendium voor de Leefomgeving (2010) al signaleerde, lijkt zich door te zetten en met name de Randstad lijkt hard getroffen te worden.

Tegelijkertijd geven prognoses en onderzoeken aan dat de vraag naar recreatief groen zal toenemen (Van der Aa et al. 2008a; Van der Aa et al. 2008b; Ministerie van VROM, 2010). Maatschappelijke ontwikkelingen als vergrijzing en bevolkingsgroei, alsmede de landelijke temperatuurstijging zullen leiden tot meer vraag om rustbankjes, parkeer- en horecagelegenheden. Een toename aan attracties en evenementen kunnen er tevens toe leiden dat met name jongeren meer gebruik zullen maken van het groen.

Een dergelijke, cijfermatige uiteenzetting van de groentekorten geeft een helder beeld van het kwantitatieve aspect van het probleem en de huidige situatie. Het is echter niet in staat om adequaat uit te drukken wat dit nu eigenlijk betekent voor de bewoners van een gemeente waarin sprake is van een tekort. Kempenaar et al. (2009: pp. 12) geven aan dat mensen uit gebieden waar een tekort is aan groen, dat tekort ook daadwerkelijk ervaren: “*Ze recreëren anders dan mensen uit gebieden met voldoende recreatiegroen en ze waarderen het ook anders. Bij een groot tekort gaan mensen minder vaak wandelen en fietsen, zijn zij minder tevreden over de hoeveelheid en de kwaliteit van*

het groen in de leefomgeving en zeggen zij vaker dat het te druk is.” De Stichting Wandelplatform-LAW (2010) stelt dat mensen in gebieden met een recreatietekort 8 tot 16 procent minder wandelen, 16 tot 35 procent minder fietstochten maken en daarnaast ook minder tevreden zijn over hun woonomgeving.

Met name in de Randstad, waar de tekorten aan recreatief groen het hoogste zijn, zijn de inwoners relatief gezien vaker ontevreden over het groen dan in de rest van Nederland (Ministerie van VROM, 2010). Een belangrijke kanttekening hierbij is dat 80 procent van de Nederlandse bevolking wel tevreden is met de hoeveelheid. De ontevredenheid richt zich echter op aspecten als stilte, diversiteit van aanbod en het ontbreken van drukte. Ze zijn dus ontevreden over de kwalitatieve aspecten. De RLG (2005) bevestigt dit en stelt vast dat bewoners en gebruikers van groen geen heldere opvatting hebben over de benodigde hoeveelheid groen, maar wel over de kwaliteit. Het is de onmiddellijke nabijheid van groen in de openbare ruimte die belangrijk is voor de beleefde kwaliteit. Dit houdt in dat men een groen liever door de hele stad verspreid heeft in plaats van geclusterd op een select aantal locaties.

Op basis van deze gegevens is te constateren dat er sprake is van zowel een kwantitatief als een kwalitatief tekort aan recreatief groen in voornamelijk de stedelijke omgeving in Nederland. De verschillende overheden zijn zich hiervan bewust en zijn ook op de hoogte van de (mogelijk) negatieve gevolgen dat dit tekort met zich meebrengt. Tegelijkertijd meldt het ministerie van VROM (2010) dat er in 2020 nog steeds sprake zal zijn van een tekort. Dit leidt tot de veronderstelling dat er knelpunten zijn bij het maken en uitvoeren van (overheids)plannen met betrekking tot de realisatie van meer groen.

2.5: De oorzaken van het (blijvende) tekort

Een logische vervolgvraag is wat de oorzaken zijn van het blijvende kwantitatieve en kwalitatieve tekort aan recreatief groen. Worden er geen plannen gemaakt om de stad groener te maken, of is er sprake van knelpunten die de realisatie van nieuwe parken en dergelijke tegenhouden? Is er bijvoorbeeld sprake van een gebrek aan initiatief vanuit de gemeenten, een gebrek aan middelen om plannen uit te voeren of moet de aanleiding van het toenemende tekort aan groen ergens anders gezocht worden? In andere woorden: wat zijn de knelpunten die hier een rol bij spelen?

In opdracht van het toenmalig ministerie van VROM hebben Kempenaar et al. (2009) getracht een inventarisatie te maken van de knelpunten. Hierbij is niet alleen gekeken naar het kwantitatieve tekort, maar ook naar de kwalitatieve zijde van het verhaal. Uiteindelijk komen zij tot drie oorzaken. Het eerste is dat er simpelweg te weinig groene plannen zijn. Volgens Kempenaar et al. (2009) zijn de huidige plannen genoeg om de groentekorten te stabiliseren. Wanneer deze plannen worden uitgevoerd, neemt het tekort niet verder toe. Het probleem is echter dat het tekort niet teruggedrongen wordt. Het tekort blijft bestaan.

De tweede oorzaak die genoemd wordt, is dat de plannen zich niet op het juiste probleem richten. De huidige plannen zijn voornamelijk gericht op het kwantitatief groentekort, terwijl volgens Kempenaar et al. (2009) groenexperts aangeven dat er ook een kwalitatief groentekort is. Dit laatste wordt ook geconcludeerd door onder andere Farjon et al. (2004) en Van der Aa et al. (2008a; 2008b). Enkele experts gaan volgens Kempenaar et al. (2009) nog een stap verder en beweren dat er geen sprake is van een kwantitatief tekort: er zou alleen een kwalitatief tekort zijn. Plannen die nu op de werktafel liggen, zijn als gevolg geen goede oplossing voor het probleem omdat ze vaak niet genoeg op het kwalitatieve aspect inspelen. Het probleem wordt op deze wijze niet aangepakt.

De derde oorzaak van het groentekort die genoemd wordt, is dat de realisatie van groene plannen stroef verloopt. Elke gemeente heeft groen op de agenda staan en ziet groen als een belangrijk onderdeel bij het maken van plannen en het ontwerpen van ruimtelijke ingrepen. Kempenaar et al. (2009) constateren echter dat het groen ergens gedurende de realisatie verdwijnt en slechts in beperkte mate gerealiseerd wordt of zelfs helemaal niet.

Het is op deze laatste oorzaak dat Kempenaar et al. (2009) zich vervolgens in het specifiek richten op hun inventarisatie van literatuur. Aan de hand daarvan onderscheiden ze vervolgens een zevental categorieën waar de verschillende knelpunten zich bevinden. Deze worden hieronder kort toegelicht, mede aan de hand van ander onderzoek, en zullen later in het methodologie-hoofdstuk terug keren.

1) **Bestuur**

Burgers, projectontwikkelaars en bestuurders hebben een andere waardering van bepaalde functies (RLG, 2005; Kempenaar et al., 2009). Burgers hechten een grotere waardering aan het groen dan de bestuurders. Bestuurders zijn immers constant bezig met het op korte termijn afwegingen maken over de baten en lasten van het investeren in rood en groen. Projectontwikkelaars worden daarnaast door hun aandeelhouders afgerekend op behaalde rendementen (RLG, 2005). Bij de realisatie van hun projecten, dienen ze rekening te houden met het feit dat voor gemeentelijke overheden er sprake moet zijn van evenwicht tussen de lasten en bate, en met bewoners die op de eerste plaats kijken naar de huizenprijzen en hypotheekvoorwaarden. Groen is van minder belang en projectontwikkelaars minimaliseren hun inspanning om iets van het groen te maken als er tijdens het traject iets tegen blijkt te vallen (RLG, 2005; Vreke, 2005).

De zogenaamde rode functies krijgen veelal de voorkeur vanwege meerdere redenen: Groen kent meer tijd om te ontwikkelen dan rood en wordt meer gezien als een kostenpost (RLG, 2005; Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009). Daarnaast zijn er meer rode incentives die er voor zorgen dat in de uitvoering van de plannen de nadruk komt te liggen op het rood (RLG, 2005; Kempenaar et al., 2009). Groen is door de lage economische waarde niet sterk genoeg om als ambitie overeind te blijven. De RLG gaat zelfs zo ver om te zeggen dat groen in en om de stad voor een bestuurder vooral een zorgenportefeuille is: “[er is] *geen geld, steeds discussie over de kwaliteit, [men moet] zich voortdurend moeten verdedigen ten opzichte van de andere ruimte vragende functies zoals de woningbouw en infrastructuur en [er is] de continue druk om te begroting te ontlasten door het bebouwen van gemeentelijk groen* (RLG, 2005: pp. 53).”

2) **Regie en samenwerking.**

Vaak ontbreekt er een krachtige regisseur die zorg draagt voor het tot een goed eind brengen van de plannen (Ministerie van LNV, 2001; Evers et al., 2004; Vreke, 2005; Kempenaar et al. 2009; Wolff et al. 2009). Dit gebrek aan goede samenwerking kent meerdere oorzaken. Allereerst zijn er binnen de gemeenten zelf verschillende actoren met al dan niet conflicterende belangen, waardoor het lastig is om duidelijkheid te scheppen in wat men als gemeente wil. Het is als gevolg lastig om de juiste persoon te vinden die het meest geschikt is voor de regisseurstaak. Een volgend probleem is dat ook tussen de verschillende partijen onderling conflicterende belangen bestaan. Daarbij komt dat gemeenten tegenover andere betrokken partijen niet altijd bij machte zijn om een vuist te maken en daarom niet altijd in staat is om een goede invulling te geven aan de regierol die ze bezit. Een laatste probleem, zoals Evers et al. (2004) en Wolff et al. (2009) aanduiden, is dat gedurende het proces actoren kunnen verdwijnen of toe kunnen treden. Hierdoor wordt de samenwerking anders

en dient er wellicht opnieuw afstemming plaats te vinden met betrekking tot de ambities en verantwoordelijkheden van de verschillende actoren.

3) Kennis en competenties.

Het uitwerken van groene ambities en het realiseren van groene plannen vereist veel kennis (Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009). Medewerkers moeten bekend zijn met verschillende procedures, financieringsmogelijkheden, onderhandelingsmethoden en -vaardigheden. Daarnaast moet men ook op bestuurlijk gebied behendig zijn om op elke verandering en tegenslag in te kunnen spelen. Deze noodzakelijke kennis en vaardigheden zijn niet altijd aanwezig. Een ander knelpunt in deze categorie is dat er te weinig procesmanagement plaatsvindt. Partijen moeten wel gestimuleerd worden, en af en toe zelfs overgehaald worden, om mee te blijven werken aan het project. Bepaalde segmenten van een plan zullen niet voor iedere betrokken partij een welkome zaak zijn. Dat kan er toe leiden dat bepaalde partijen stoppen mee te werken en mee te denken.

4) Financiën.

Deze categorie kent volgens Kempenaar et al. (2009) een drietal knelpunten en deze drie zijn ook elders minder expliciet terug te vinden (Vreke et al, 2005; Wolff et al., 2009). Ten eerste is de financiële onderbouwing voor groen vaak onvoldoende. Niet alle verschillende soorten groen zijn altijd terug te vinden in de exploitatieopzet. Ten tweede is het groen vaak een kostenpost waar snel op bezuinigd wordt, mede door de korte termijn afwegingen van bestuurders. Ten derde wordt regelmatig vergeten om de onderhouds- en beheerskosten op te nemen in het totaalplaatje.

5) Planologie.

Een groot probleem is dat planologische plannen niet altijd even duidelijk zijn over waar het groen en waar het rood komt te liggen in het plangebied (Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009). Dit leidt er toe dat elk stuk grond een hoge verwachtingswaarde kent wat leidt tot hoge(re) prijzen en een beperkte grondmobiliteit. Grondeigenaren houden lang aan hun grond vast vanwege de hoop dat de waarde er van zal gaan stijgen waardoor ze het voor een flinke winst kunnen verkopen. Een ander probleem is de bestemmingswijziging. Het wijzigen van een bestemming is geen eenvoudige zaak: grondeigenaren kunnen immers bij gemeenten claims indienen voor planschade.

6) Grondverwerving.

De verwerving van de grond verloopt vanwege de eerder genoemde hoge grondprijzen, hoge verwachtingswaarde en beperkte grondmobiliteit stroef (Ministerie van LNV, 2001; Vreke, 2005; Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009). De gehanteerde normbedragen zijn veelal ontoereikend. Bij het berekenen van het benodigde budget om de grond te verwerven, wordt onvoldoende rekening gehouden met de verwachtingswaarde. De werkelijke marktwaarde van een stuk grond kan als gevolg ver boven de getaxeerde waarde liggen. Een ander knelpunt is onteigenen. Onteigenen wordt in feite gezien als een te zwaar middel om grond te verwerven. Daarnaast kan niet altijd op tijd begonnen worden met de onteigeningsprocedure omdat bestemmingsplannen vaak laat aangepast worden.

Vreke et al. (2005) geven ook aan dat de verschuiving bij de grondexploitatie van de gemeente naar private actoren voor problemen zorgt en heeft gezorgd. Waar vroeger het Rijk en gemeentes de financiële risico's droegen, zijn dit tegenwoordig de private partijen (al dan niet in de vorm van een PPS). Potentiële tegenvallers, zoals het moeten saneren van een stuk grond, leiden er toe dat groen min of meer een sluitpost is geworden in de begroting.

7) Inrichting van gebied.

Ook bij de inrichting komen de normbedragen niet overeen met de daadwerkelijk kosten. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk om altijd te voorzien in specifieke omstandigheden zoals bodemverontreiniging. Daarbij komt nog dat bestaande normbedragen veelal rekening houden met de inrichting van grote vlakken en deze ook toepassen op stukken groen die echter lastig te bewerken zijn. Tenslotte kunnen de verschillende betrokken partijen, waaronder ook de gemeente, gedurende de realisatie hogere eisen gaan stellen aan de inrichting vanwege een verschuiving in het gewenste kwaliteitsbeeld (Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009).

Naast het signaleren van de knelpunten, worden er ook door Kempenaar et al. (2009) verschillende suggesties gedaan om deze problemen aan te pakken. Deze variëren van een betere inzet van het bestaande instrumentarium, tot het aanpassen en bijstellen van ambities, het toevoegen van nieuwe instrumenten en het opstellen van striktere, heldere normen. Vreke et al. (2005) stellen daarnaast voor om het realiseren van groen te koppelen aan subsidies. Op deze wijze krijgt groen immers naast een sociaal-maatschappelijk belang, ook een financieel belang. Dit zou er toe moeten leiden dat er meer aandacht aan het aspect van groen wordt besteed gedurende het gehele ontwikkelingsproces.

Tenslotte dragen de Raad Landelijk Gebied (2005; 2006) en Harnik (2010) aan dat multifunctioneel ruimtegebruik het ruimtebeslag van groen kan beperken en juist locaties kan creëren waar groen gerealiseerd kan worden. Terecht dragen Kempenaar et al. (2009) ook aan dat men zich ook moet richten op de vraag of het huidige groenbeleid en de groene projecten wel aansluiten bij wat de mensen willen als het gaat om de kwaliteit van het groen. Wat men hier vervolgens mee zou moeten doen, lichten ze echter niet toe.

2.6: Resumé

Uit dit hoofdstuk is gebleken dat er sprake is van zowel een kwantitatief, als een kwalitatief tekort aan recreatief groen. Daarnaast is het om meerdere redenen lastig om nieuwe plannen voor groen te realiseren. In elke fase van het proces zijn knelpunten terug te vinden: van initiatief, tot het vinden van actoren, tot de uitvoering, tot het eigenlijke gebruik en het uiteindelijke beheer. Hoewel groen wordt gezien als zeer belangrijk en waardevol, is het financieel gezien niet aantrekkelijk omdat het relatief weinig oplevert. Rode functies krijgen als gevolg veelal de voorkeur, terwijl groen de sluitpost is. Tegelijkertijd lijkt het tekort aan (recreatief) groen alleen maar toe te gaan nemen. Specifiek is gebleken dat de tekorten het grootst zijn in de Randstad en dat de inwoners daar relatief gezien vaker ontevreden zijn over het groen dan in de rest van Nederland. Bij de selectie van de cases in hoofdstuk 7 zal hier rekening mee worden gehouden. Ook de knelpunten, zoals behandeld in paragraaf 2.5, zullen in het methodologie hoofdstuk terug keren.

Opvallend is dat er in de beleidsdocumenten en het wetenschappelijk onderzoek voornamelijk aandacht wordt besteed aan het kwantitatief tekort. Oplossingen en suggesties om het probleem aan te pakken zijn meestal van kwantitatieve aard. Het kwalitatieve aspect wordt nauwelijks benoemd en kwalitatieve oplossingen zijn schaars. Het lijkt er op dat er voornamelijk uitgeweken wordt naar het ontwikkelen van nieuwe groengebieden en dat is gezien de financiële crisis en de punten die Evers et al. (2004), Vreke, (2005), Kempenaar et al. (2009) en Wolff et al. (2009) aangedragen hebben merkwaardig te noemen. Er wordt de voorkeur gegeven aan het ontwikkelen van nieuwe gebieden en dat is immers een dure aangelegenheid die veel tijd kost om te realiseren.

In plaats van nieuwe locaties te ontwikkelen, kan er ook gekeken worden naar wat er al aanwezig is in de stad. De Raad Landelijk Gebied (2005; 2006) en Harnik (2010) geven aan dat multifunctioneel ruimtegebruik het ruimtebeslag van groen kan beperken en juist locaties kan creëren waar groen gerealiseerd kan worden. Mijns inziens is er in het verlengde van multifunctioneel ruimtegebruik ook een andere invalshoek mogelijk om deze problemen het hoofd te bieden. In plaats van nieuwe locaties te creëren, zoals bijvoorbeeld een park op het dak van een gebouw, is er ook de mogelijkheid om op creatieve wijze om te gaan met het al bestaande groen. Nieuwe concepten kunnen worden losgelaten op het huidige groenaanbod om zo tegemoet te komen aan de wensen en eisen vanuit zowel de samenleving, als het (politiek) bestuur. Gebieden kunnen bijvoorbeeld toegankelijker worden gemaakt en meerdere doelgroepen gaan dienen. Op deze wijze is het mogelijk om op een relatief goedkope manier zowel het kwantitatief als het kwalitatief tekort aan recreatief groen aan te pakken. Het enige dat nodig is, is dat er nieuwe concepten voor bestaande locaties ontwikkeld worden. Dit betekent dat men op een nieuwe wijze moet gaan kijken naar wat er al is. De thirdspace-theorie, zoals toegelicht zal worden in het volgende hoofdstuk, kan hierbij helpen.

3: De thirdspace-theorie

3.1: Introductie op de thirdspace-theorie

Om tot nieuwe concepten te komen voor bestaande locaties, moet er op een nieuwe, andere wijze naar deze plekken gekeken worden. De theorie van *thirdspace*, zoals geformuleerd door met name Soja (1996), kan helpen om tot nieuwe inzichten te komen. In zijn werk bouwt Soja verder aan het gedachtegoed van Lefebvre (1991) en, zij het in mindere mate, het eveneens invloedrijke werk van Foucault (1984). Beide hebben kritiek geuit op hoe men naar de ruimte kijkt. Het uitgangspunt is dat er geconstateerd wordt dat er op dit moment twee zeer verschillende en dominante manieren zijn om naar de ruimte te kijken en dat deze methoden elkaar uitsluiten. Je kiest of voor een fysieke invalshoek (*firstspace*), of voor een meer op ideaalbeelden gerichte visie (*secondspace*). Zelden worden deze methoden gecombineerd met elkaar door wetenschappers en in feite zit men gevangen in deze *firstspace-secondspace dualism*, zoals Soja (1996) dit noemt. Men is totaal gericht op een van deze perspectieven en weigert aandacht te besteden aan de andere invalshoek of om deze te gebruiken.

De kritiek die Soja, Lefebvre en Foucault uiten, is dat er nog een derde mogelijke invalshoek is om naar de ruimte om ons heen te kijken en dat er sprake is van wat Soja (1996) omschrijft als zijnde een ‘*thirling-as-Othering*’. Wat hij met dit laatste bedoelt aan te geven, is dat naast het feit dat er een andere en ‘nieuwe’ invalshoek is, de andere twee visies eveneens belangrijk zijn: er moet geen sprake zijn van een of/of scenario, maar van een “*both/and also*”-scenario. Tegelijkertijd zorgt het toevoegen van een derde factor dat men anders gaat kijken naar bestaande kennis: men zal opnieuw kritisch kunnen zijn en als gevolg nieuwe mogelijkheden kunnen herkennen. Dit principe verwoordt Soja (1996) eigenlijk al op de eerste bladzijde van zijn boek wanneer hij zegt dat:

“It is to encourage you to think differently about the meanings and significance of space and those related concepts that compose and comprise the inherent spatiality of human life... I am not suggesting that you discard your old and familiar ways of thinking about space and spatiality, but rather that you question them in new ways that are aimed at opening up and expanding the scope and critical sensibility of your already established spatial or geographical imaginations (Soja, 1996: pp. 1)”

Omdat de thirdspace-theorie een abstract en complexe theorie is, zal hieronder geprobeerd worden om op beknopte wijze de achterliggende gedachten weer te geven. In de eerste paragraaf zal er kort dieper worden ingegaan op het concept van *thirling-as-Othering*. Deze paragraaf zal in gaan op de ontologische en epistemologische zijde van ruimte en geldt als de basis van de theorie. Aan de hand van deze basis wordt een vertaalslag gemaakt naar hoe men op drie verschillende wijzen kan kijken naar de ruimte: *firstspace*, *secondspace* en *thirdspace*. Deze drie zijn een ieder los terug te vinden in een aparte paragraaf en gaan ter verdere verduidelijking een ieder gepaard met een kader waarin beschreven wordt hoe middels die zienswijze een woonkamer gezien wordt. Vervolgens wordt gekeken naar een specifieke uitwerking van *thirdspace*-denken, namelijk het werk van Foucault (1984) over heterotopia's. Direct hier op aansluitend wordt er een eerste link gelegd tussen de theorie van *thirdspace*, heterotopia's en begraafplaatsen.

3.2: Thirthing-as-Othering: een driedeling van het denken over ruimte

De eerste van een tweetal driedelingen die Soja (1996) noemt, is *'the trialectics of being'* en deze richt zich in feite alleen op de ontologische zijde ofwel de zijnsleer. Het geeft aan wat volgens Soja en Lefebvre de wereld moet zijn, opdat wij mensen er kennis over kunnen vergaren. Volgens Soja valt deze driedeling uiteen in drie belangrijke facetten: *Historicality*, *Sociality* en *Spatiality*, zie figuur 8. Deze drie termen zijn eigenlijk woorden die respectievelijk de productie van tijd, *social practices* en ruimte aan de hand van sociale processen weergeven. De reden waarom deze trialectiek belangrijk is, is omdat in de westerse wetenschap en filosofie de nadruk is komen te liggen op alleen de *Historicality* en *Sociality* en dat deze twee a priori als belangrijker gezien worden. Ruimte is in dit opzicht niets meer dan achtergrondinformatie of een decor waarin zaken afspelen, hetgeen onterecht is:

"the social relations of production have a social existence to the extent that they have a spatial existence; they project themselves into space, becoming inscribed there, and in the process producing the space itself (Lefebvre, 1991. In: Soja, 1996: pp. 182)."

Figuur 8.: Trialectics of Being.

Bron: Soja (1996)

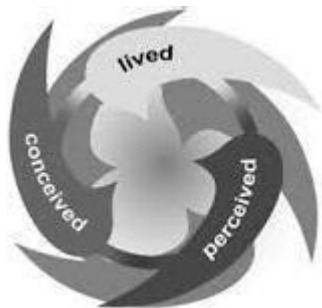
Van belang is om hier te realiseren dat er in plaats van dat enkele ontologische veld (*Historicality-Sociality*) er volgens Soja nog twee te vinden zijn: *Spatiality-Sociality* en *Spatiality-Historicality*. Er is bijvoorbeeld een constante wisselwerking tussen ruimte en sociaal gedrag. Bepaalde groepen mensen gebruiken een bestaande locatie op een nieuwe wijze en transformeren die locatie in een plek speciaal voor die groep. Een voorbeeld hiervan zijn Amerikaanse steden waar straatbendes hun eigen gebied markeren met graffiti en daarmee direct aangeven dat zij dit gebied beheersen. Anderzijds kan men ook zeggen dat juist locaties zorgen voor het ontstaan van nieuw gedrag of bepaalde groepen. Om een voorbeeld te geven: het bestaan van een steile klif leidde uiteindelijk tot het gedrag van bergbeklimmen. Om de wisselwerking tussen *Spatiality-Sociality* nog verder te benadrukken, kan gezegd worden dat het gedrag van bergbeklimmen geleid heeft tot ruimtelijke ingrepen om deze hobby toe te passen: enerzijds zijn bepaalde beklimmingen toegankelijker geworden door een betere infrastructuur, anderzijds zijn er nu ook bijvoorbeeld klimhallen.

De tweede driedeling die hier behandeld dient te worden, heeft betrekking tot de epistemologie, de tak van de filosofie die de aard, oorsprong en reikwijdte van kennis en het weten onderzoekt. In zijn werk komt Lefebvre (1991) eerst tot een basismodel dat hij vervolgens verder uitwerkt. In dit basismodel stelt hij dat er historisch gezien drie verschillende fragmenten zijn waaruit onze ruimtelijke kennis bestaat: het fysieke, het mentale/cognitieve en het sociale. Alvorens stil te staan wat de fragmenten min of meer inhouden, moet geconstateerd worden dat ook hier twee fragmenten eigenlijk de boventoon voeren en dat deze lijnrecht tegenover elkaar staan: het fysieke versus het mentale, ofwel het objectivisme versus subjectivisme, of zelfs het materialisme versus idealisme.

Het fysieke of ook wel natuurlijke fragment ligt ietwat voor de hand. Het is het fragment waar de fysieke, fysiologische en biologische aspecten onder vallen, waaronder derhalve ook klimaat en (fysieke) locatie. Het 'mentale' of 'cognitieve' fragment is wat lastiger omdat een perfecte definitie ontbreekt en omdat het om de waarneming van een ruimte gaat. De cognitieve ruimte wordt vormgegeven door filosofen en wiskundigen in de vorm van logische redeneringen zoals de x- en y-as van Descartes, maar tegelijkertijd is taal per definitie belangrijk voor de mentale ruimte. Het probleem met dit fragment is dat het snel overlapt met het sociale fragment. Waar taal haast gelijk staat aan mentale ruimte, is de uitwerking van taal het terrein van de sociale ruimte. Sociale ruimte is per definitie het gevolg van een proces. Omdat iedereen op zijn eigen manier bijdraagt aan de ontwikkeling van ruimte, zowel op fysiek wijze als op niet fysieke wijze zoals netwerken en relaties, is het ook niet mogelijk om te spreken van één sociale ruimte, maar eerder van een ontelbaar aantal sociale ruimtes.

Lefebvre (1991) bouwt in hetzelfde werk vervolgens verder aan dit basismodel en komt tot een andere driedeling, een driedeling die door Soja (1996) overgenomen wordt als de '*Trialectics of Spatiality*', zie figuur 9. De kerngedachte bij dit triagram is dat er hier drie manieren zijn waarop ruimte gezien kan worden. Wat in het basismodel nog het fysieke fragment was, is nu *perceived space* of in de woorden van Lefebvre *espace perçu*. Een dergelijke verandering heeft ook plaats gevonden voor de andere twee fragmenten: Het mentale fragment is nu *conceived space* ofwel *espace conçu* en het sociale fragment is hernoemd tot *lived space* en *espace vécu*.

Figuur 9: Trialectics of Spatiality.

Bron: Soja (1996)

Om het nog ingewikkelder te maken worden deze drie vormen van ruimte in een volgende stap weer gelinkt of zelfs gelijkgesteld aan nog drie andere termen. In de volgorde zoals gehanteerd in de vorige alinea betekent dit: *Spatial Practice*, *Representations of Space* en *Spaces of Representation*. Soja (1996) maakt op deze plaats nog een vertaalslag, een stap die het mijns inziens eenvoudiger maakt om wat orde te scheppen in deze chaos van termen. Hij vertaalt het naar de volgende drie termen: *firstspace*, *secondspace* en *thirdspace*. Omdat dit een grote hoeveelheid verschillende termen zijn, wordt hieronder nu verdergegaan met een uiteenzetting van deze driedeling, waarbij er tevens toelichting zal zijn op de in deze alinea geïntroduceerde termen. Voor een duidelijk overzicht van welke term bij welke term hoort, zie figuur 11 aan het eind van het hoofdstuk.

3.3: Firstspace: de wereld als geofysische ruimte

Bij *firstspace* staat de ruimte als fysieke, meetbare ruimte centraal. Deze benaderingswijze is eeuwenlang de dominante denkwijze geweest in het ruimtelijk denken. Berquist (1999) omschrijft deze visie als '*geophysical realities perceived*' en eigenlijk vatten deze drie woorden de kern goed samen. De nadruk bij deze stroming ligt inderdaad op de voorwerpen en objecten die zich in de

ruimte bevinden. De ruimte is in dit geval het resultaat van wat Lefebvre (1991) omschrijft als *Spatial Practice*. Lefebvre (1991: pp. 33) definieert dit als het produceren van een ruimte “*that embraces production and reproduction, and the particular locations and spatial sets characteristic of each social formation.*” Het is, in andere woorden, het proces waarin ons gedrag fysiek vormgegeven wordt: fysieke ruimte is het medium en het gevolg van menselijk handelen, gedrag en ervaring.

Vanuit een analytisch standpunt is het mogelijk om de samenleving te doorgronden door te kijken naar de ruimte. De ruimte is immers het gevolg van ons gedrag en de concrete vormen en patronen die daardoor ontstaan zijn, verschaffen inzicht in ons doen en laten. Dergelijke configuraties, zijn op te vatten in brede zin, zoals de volgende quote van Soja tracht weer te geven:

“In the absolute and relative locations of things and activities, sites and situations; in patterns of distribution, designs, and the differentiation of a multitude of materialized phenomena across spaces and places; in the concrete and mappable geographies of our lifeworlds, ranging from the emotional and behavioral spaces ‘bubbles’ which invisibly surround our bodies to the complex spatial organization of social practices that shape our ‘action spaces’ in households, buildings, neighborhoods, villages, cities, regions, nations, states, the world economy, and the global geopolitics (Soja, 1996: pp.74).”

De (gewenste) locatiekeuzes voor werkvoorzieningen, woonwijken en recreatievoorzieningen, alsmede routes en netwerken geven (in)direct aan wat voor ons mensen belangrijk is. Tevens is het simpel om afstanden en dergelijke te meten en te beschrijven. De ruimte is vanuit dit perspectief als gevolg *perceived*: het is relatief eenvoudig te begrijpen en te overzien. Het is een verzameling van concrete vormen en patronen en kan derhalve empirisch onderzocht worden, waarbij objectiviteit een kernwoord is. Enerzijds is men dus bezig met het geven van een accurate beschrijving van de ruimte aan de hand van de verschillende zintuigen en anderzijds met het verklaren van die ruimte aan de hand van voornamelijk exogene sociologische en psychologische processen.

Een voorbeeld van een *firstspace* benadering, is het kijken naar hoe een stad zich vanaf het begin ontwikkeld heeft. Waar men eerst een nomadenbestaan leidde, van plek naar plek trok en joeg op wild, zijn er tegenwoordig dorpen, steden, landen en staten. Om de een of andere reden heeft men toentertijd besloten om zich te vestigen op een bepaalde locatie. Dit kan vanwege de nabijheid van een visrijke rivier of oversteekplaats zijn, maar ook bijvoorbeeld omdat die locatie eenvoudig te verdedigen was en een wijds uitzicht bood op het omliggende land. Vervolgens is die locatie gegroeid en ook daar liggen keuzes en motieven achter. Een ander voorbeeld van *firstspace* benaderingen zijn de verschillende modellen en systeemanalysen, zoals de ‘*central place theory*’ van Christaller, maar ook bijvoorbeeld Geographical Information Systems (GIS) waarbij enorme databanken een grote hoeveelheid aan gegevens bevat die omgezet kunnen worden in betekenisvolle informatie.

Kader 1: Woonkamer volgens firstspace.

Het betreft een simpele kamer van zes bij drie vierkante meter en is drie meter hoog. Het is een perfect vierkant, dat wil zeggen, de kamer is overal even breed. De muren zijn recht en de hoeken van de kamer zijn overal precies 90 graden. De vloer is gemaakt van een lichtbruin laminaat en hier en daar is te zien dat er een tijd niet gestofzuigd is. De muren hebben een lichtere kleur bruin, een kleur die ook op het plafond terug te vinden is.

De kamer heeft twee deuren, beide gemaakt van eikenhout. De ene deur is te vinden in een muur van zes meter lang, de ander in een muur van drie meter. Beide zijn precies gecentreerd in die muur. De andere muur van drie meter lang heeft een tweetal grote ramen die zowel naar binnen kunnen worden geklapt, als geopend kunnen worden als een deur. De ramen zelf zijn twee meter hoog en een meter lang en zijn dusdanig gepositioneerd dat de zon er in de zomermaanden 's middags doorheen schijnt. In de zomermaanden zal het er als gevolg warmer zijn dan dat het nu het geval is, een graad of vijftien. Wanneer geopend, geven de ramen toegang tot het kleine balkon van een meter bij twee meter.

In de kamer zelf staan meerdere boekenkasten, tevens van eikenhout. Daarnaast zijn er twee bankstellen terug te vinden, twee stoelen, twee bijzettafels, een normale tafel en televisiemeubel met televisie. Het merendeel van het hout is, wederom, eikenhout en de kussens en zittingen zijn overwegend donkerblauw. Naast wat staande lampen en een tweetal plafonnières zijn er ook wat grote planten terug te vinden, waaronder een grote cactus. De kamer zelf ruikt naar een goedkoop schoonmaakmiddel met citroengeur en het enige geluid dat te horen valt is een klein klokje dat in één van de boekenkasten staat.

3.4: Secondspace: de wereld als verschillende denkbeelden

De tweede manier om naar ruime te kijken, is eigenlijk een kritische reactie op *firstspace*. Men vond dat er daar namelijk te weinig gelet werd op het gedrag van mensen en de daarachter liggende denkbeelden. Deze ideeën, voor zover ze een rol speelden, werden eigenlijk meteen naar de achtergrond verdrongen en min of meer geaccepteerd als iets dat wel een rol speelt, maar dat niet te veranderen is. Immers, in de *firstspace* moet men objectief te werk gaan en speelt subjectiviteit geen rol. Onderstaande quote geeft deze kritiek treffend weer:

Under this “realist illusion”, as Henri Lefebvre called it, the perceived space of the city and the most directly evident expressions of material spatial practices are made into the only real geography to be studied, explained and attended to in public policy, urban planning, and social as well as spatial science. What lies beneath the surface of social spatiality is either naturalized as naively given and ‘ecologically’ determined, and hence subject to the action-numbing adage “that’s the way it is and there is nothing much we can do about it”; or else it remains invisible and thus irrelevant to both theory and practice.” (Soja, 2000: pp. 93-94)

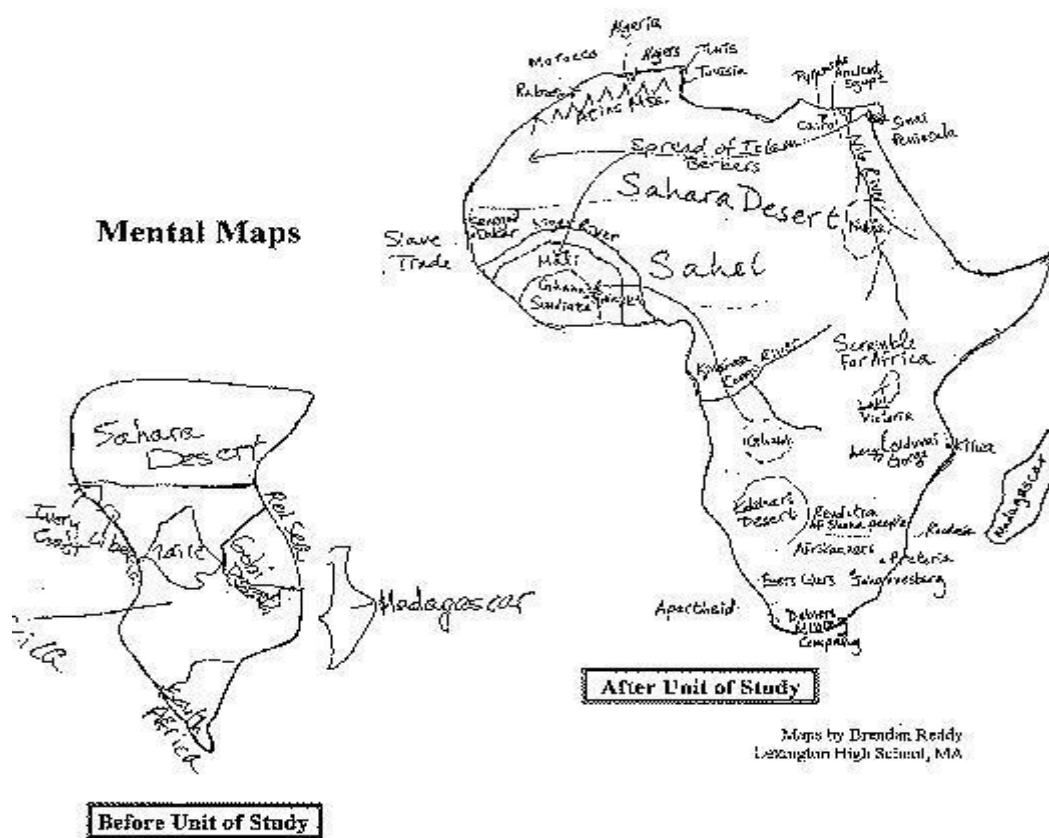
Deze kritiek heeft er toe geleid dat een deel van de wetenschappers vond dat niet langer direct zichtbare of tastbare objecten centraal moesten staan, maar dat juist de achterliggende ideeën en concepten het belangrijkste waren. Het moest meer gaan om hoe we de ruimte waarnemen. Soja (1996; 2000) omschrijft deze zogenaamde *secondspace* als *urban imaginary*, terwijl Berquist (1999) het omschrijft als *‘mapped realities as represented’*. Niet de objectieve kant is hier belangrijk: de beelden en gedachten die men heeft zijn de kern bij deze stroming. Een voorbeeld

hiervan dat Soja geeft, is dat iedereen een ander idee heeft over hoe de perfecte stad er uit ziet en dat dit denkbeeld ook van invloed kan zijn op de handelingswijze van een persoon of instantie.

Bij deze benaderingshoek hoort Lefebvre's term van *Representations of Space*. Als definitie hiervoor geeft Lefebvre (1991: pp. 38) het volgende: "*a contextualised space, the space of scientists, planners, urbanists, technocratic subdividers, as of a certain type of artist with a scientific bent – all of whom identify what is lived and what is perceived with what is conceived.*" In andere woorden, men vormt gedachten over de ruimte zoals men deze ziet. Ruimte is in dit opzicht dus wat men er van denkt en is als gevolg *conceived*, ofwel ontsprongen aan een idee of gedachte. Per definitie betekent dit dat deze benaderingswijze altijd subjectief is. Immers, gedachten zijn direct verbonden met de gevoelens die men heeft. Het is derhalve altijd een normatieve benadering. Wanneer je een heuvelachtig landschap ziet, vorm je in je hoofd een mening over dat landschap, bijvoorbeeld dat het mooi is om te zien. Kortom, wat je in de *perceived space* ziet, leidt tot gedachten en mening er over, de *conceived space*.

Het verklaren van ruimte wordt als gevolg meer reflexief, subjectief, introspectief, filosofisch en geïndividualiseerd. Een voorbeeld van een wetenschappelijk onderzoek aan de hand van *secondspace* is het onderzoek naar zogenaamde *mental maps*: men wordt aan de hand van verschillende criteria gevraagd om vanuit het hoofd kaarten te tekenen van bijvoorbeeld steden of landen. Vervolgens werden de, meestal niet accurate, kaarten met elkaar vergeleken en geïnterpreteerd. Een voorbeeld van een mental map is in figuur 10 terug te vinden. De linkerkaart geeft aan hoe een Amerikaanse leerling in eerste dacht hoe Afrika er uit zag. De rechterkaart laat zien hoe dezelfde leerling Afrika tekende nadat hij meerdere lessen over het continent had gehad.

Figuur 10: Voorbeeld van een mental map over Afrika voor en na verdere bestudering van het continent.

(c) 1996 Boston University

Bron: African Studies Center (2013)

Gedachten en meningen over een bepaalde ruimte kunnen ook sturend werken. Naast het feit dat een gebied mooi of niet mooi gevonden kan worden, kunnen immers gedachten ontstaan over hoe hetzelfde gebied nog beter had kunnen zijn en wat er dus nodig is om deze verbetering te bewerkstelligen. Om terug te komen op het voorbeeld van het heuvellandschap, zou een observant kunnen concluderen dat die gifgroene schuur met paarse stippen toch beter een andere, meer neutrale kleur kan gebruiken of dat de schuur juist in zijn totaliteit moet verdwijnen uit het landschap. Men kan dus bijvoorbeeld komen tot andere inzichten over de ruimtelijke ordening en als gevolg komen tot ideologische gedachten over hoe een bepaalde ruimte het meeste recht kan worden gedaan. Soja (1996: pp. 67) vat dit treffend samen met de volgende woorden: *"This secondspace is also the primary space of utopian thought and vision, of the semiotician or decoder, and of the purely creative imagination of some artists and poets."*

Deze benadering gaat direct gepaard met macht. Het is niet of nauwelijks mogelijk om iets met die gedachten en concepten te doen zonder een zekere van invloed op het beleid. Het andere is ook waar: juist de mensen die in een invloedrijke positie zitten, zijn in staat om hun ideeën en concepten te ontwikkelen en uit te voeren. Men ontleedt de fysieke ruimte door middel van bijvoorbeeld kennis, tekens en codes ten einde de zogenaamde *Spatial Practice* te analyseren en te ontcijferen, om het vervolgens in (subjectieve) goede banen te kunnen leiden.

Kader 2: Woonkamer volgens secondspace.

De kamer, zoals beschreven in het eerste kader, is eigenlijk niet helemaal wat je voor ogen hebt. Het oogt wat oubollig met al die eikenhouten meubelen en die saaie tint op de muren en het plafond. De vloer daarentegen vind je fantastisch. Het ziet er goed onderhouden uit ondanks dat het een beetje slordig oogt door een gebrek aan schoonmaken. De kleur van het laminaat is ook in deze tijd nog steeds trendy en je wilt het dus graag behouden. Al het andere kan eigenlijk weg. Het moet wat meer gaan leven, wat meer bij de tijd zijn. Die grote zware eikenkasten kunnen waarschijnlijk beter vervangen worden door goedkope IKEA-kasten.

Voor de rest wil je het eigenlijk wat luchtig houden. Die grote en zware meubelen zorgen er voor dat de kamer kleiner lijkt dan het eigenlijk is. Wat glazen meubelen zouden uitkomst kunnen bieden, een glazen computermeubel of bureau bijvoorbeeld. Dan kan je meteen ook de computer, die nu nog in de slaapkamer staat, naar de woonkamer verplaatsen.

Voor die herinrichting mogelijk is, is het toch nodig om de muren en het plafond een ander kleurtje te geven. Ideaal zou een lichte kleur zijn, waardoor de kamer groter gaat lijken dan nu het geval is met dit sombere en saaie bruin. Een lichtblauwe of lichtgroene kleur zou perfect zijn. Dit zou ook meteen passen bij die wat simpele grote IKEA-kasten die je op het oog hebt en ook bij de tuinmeubelen die je had aangeschaft afgelopen zomer. Die stralen immers ook een zekere mate van luchtigheid uit en kleuren goed bij zo'n IKEA-kast en de vloer. De deuren moeten misschien ook een likje verf krijgen, maar dat is iets voor later.

Wat ook echt moet veranderen zijn de planten. Een grote cactus past totaal niet in deze setting. Die naalden zijn niet uitnodigend voor een kamer als deze en straalt zeker geen rust uit, eerder agressie. Een grote palm en een eenvoudige glazen vaas met wat witte bloemen zijn veel betere alternatieven. Die cactus moet gewoon verdwijnen, het liefst zo snel mogelijk.

3.5: Thirdspace: meer dan alleen een optelsom of gulden middenweg

Zoals in de titel van deze paragraaf terug te vinden is, is *thirdspace* meer dan slechts een optelsom. Het combineert de ideeën van *firstspace* met die van *secondspace*. Het kijkt als gevolg naar beide uitersten van het spectrum. Tegelijkertijd leidt dit tot de gewaarwording dat er concepten of functies mogelijk zijn waar men in eerste instantie niet aan had gedacht. Ook hier is een voorbeeld ontleend aan bergbeklimmen mogelijk. Hier in Nederland zijn geen echte bergen aanwezig, maar mensen willen wel het bergklimmen beoefenen. Vanuit *firstspace* kan in dit geval gezegd worden dat er geen bergen aanwezig zijn, maar wel dat er meerdere lege fabriekshallen zijn die om verschillende redenen niet meer gebruikt worden. Vanuit *secondspace* komt het ideaalbeeld dat het fijn zou zijn als er een echte berg in Nederland zou zijn om te beklimmen. Los van elkaar lossen deze twee invalshoeken het probleem niet op. Pas wanneer deze zienswijzen gecombineerd worden, en er dus *thirdspace* toegepast wordt, kan men komen tot het concept van een hal met meerdere klimmuren. Kortom, het combineren heeft geleid tot nieuwe inzichten en tot meerwaarde. *Thirdspace* is dus de combinatie van *firstspace* en *secondspace*, maar is meerwaardig.

De achtergrond voor het nodig hebben van een derde zienswijze, de *thirdspace*, ligt in het werk van Lefebvre (1991). Hij gaf aan dat de macht binnen de hedendaagse discoursen niet alleen bestaat uit *'the space of common sense, of knowledge, of social practice, of political power'* maar ook uit de *'the space of commonplaces'* (Lefebvre, 1991: pp. 25). Macht is volgens hem derhalve mede opgebouwd uit hetgeen dat in het algemeen als normaal en standaard gezien wordt. Ruimte die aan de hand van een dergelijk discours ingericht wordt, is volgens hem een manier om controle en macht uit te oefenen: "(Social) space is a (social) product [...] the space thus produced also serves as a tool of thought and of action [...] in addition to being a means of production it is also a means of control, and hence of domination, of power ." (Lefebvre, 1991: pp. 26)

Macht, perceptie en codes dragen op deze wijze bij aan de ruimtelijke inrichting. Er is, in andere woorden, een overheersende en dominante blik over hoe naar de omgeving gekeken wordt en deze is niet erg flexibel waardoor als gevolg kansen gemist worden. Men is, zo stelt Lefebvre, door de invloed van macht in het ruimtelijk denken, niet in staat om op een adequate en kritische wijze te kijken naar de ruimte om ons heen. Er moet volgens hem *thirling-as-Othering* plaatsvinden om dit probleem te ondervangen.

Deze noodzaak wordt ook aangekaart door Soja (1996), die vervolgens tracht om dit principe wat meer concreet toepasbaar te maken op de ruimte om ons heen. De kern van zijn *thirdspace*-benadering is dat de wereld en de ruimte om ons heen complexer is dan de *firstspace* en *secondspace* benaderingen doen lijken. Soja (1996) beargumenteert dat er op dit moment sprake is van *'binary oppositions'*, waarbij wetenschappers claimen dat de ruimte vorm gegeven wordt door of *firstspace*, of *secondspace*. Anders gezegd: wetenschappers zitten als het ware vast in één van deze stromingen en weigeren min of meer om de andere visie te accepteren. Ook dit leidt tot een gebrek aan kritisch kijken naar de ruimte om ons heen.

Voortbouwend op het werk van Lefebvre (1991) is ruimte volgens Soja (1996: pp 11) echter tegelijkertijd zowel materieel als gedachtegoed: *'Thirdspace is simultaneously real and imagined and more.'* Om terug te grijpen naar de terminologie van Lefebvre (1991) is er hier sprake van *Spaces of Representation*. Het omvat, in andere woorden, zowel *firstspace* als *secondspace*: het is een combinatie van de fysieke wereld en de gedachten over de ruimte. Of zoals Swyngedouw (2002) *thirdspace* definieert: *"de levende tussenruimte die ontstaat door perceptie en verbeelding; een tegelijkertijd reële en verbeelde ruimte, materiële en metaforische, geordende en ordeloze ruimte."* Dit alles leidt tot de conclusie dat er hier sprake is van *lived space*. Ruimte in dit opzicht

is iets wat ervaren wordt, zij het fysiek, emotioneel, intellectueel of bijvoorbeeld ideologisch. Ruimte is als gevolg nooit neutraal en wordt door ieder mens anders ingevuld. Het is niet mogelijk om een plaats middels concepten of beschrijvingen een-op-een weer te geven. Men ervaart een geconceptualiseerde fysieke ruimte, kortom een ruimte die tegelijkertijd kenmerken heeft van *firstspace* en *secondspace*.

Tegelijkertijd is *thirdspace* zoals gezegd ook meer dan een gulden middenweg of een optelsom. Door het feit dat er zowel naar de fysieke als de cognitieve kant gekeken wordt van ruimte, is het mogelijk op een andere, kritische wijze te gaan kijken naar de ruimte. Overheersende opvattingen, zoals veelal het geval is bij *secondspace* vanwege de aanwezigheid van macht, kunnen kritisch worden bekeken en vervolgens bediscussieerd worden. Tegelijkertijd zorgt het kijken naar *lived space* er voor dat men tot een overzicht kan komen van aan de ene kant alle materiele zaken uit de *firstspace* en aan de andere kant de waardering van deze objecten vanuit de *secondspace*.

Dit maakt *lived spaces* tot strategische locaties. In de woorden van Soja (1996: pp. 68): “*These are the chosen spaces for struggle, liberation, emancipation.*” In feite zijn dit de locaties waar men tot nieuwe inzichten en ideeën kan komen. Deze nieuwe denkbeelden kunnen vervolgens afbraak doen aan de oude, dominante gedachten en er voor zorgen dat nieuwe concepten gevonden worden voor bestaande locaties. Het is, zoals in de inleiding van dit stuk staat, mogelijk om op deze wijze het denken over de ruimte om ons heen te reconceptualiseren en als gevolg het denken over die ruimten te beïnvloeden, bij te sturen en zelfs volledig te veranderen: “*At its best, such critical spatial thinking [lees: thirdspace] seeks to undermine its own authority by a form of textual and political practice that privileges uncertainties, rejects authoritative and paradigmatic structures that suggest permanence or inviolability, invites contestation, and thereby keeps open the spatial debate to new and different possibilities.*” (Soja, 1996: pp.107)

Kader 3: Woonkamer volgens thirdspace.

Bij het binnentreden van deze kamer na de renovatie merk je dat er een verandering heeft plaatsgevonden. Het was een grote klus om alles aan te passen en te verslepen. Jammer genoeg pasten een aantal kasten niet die je had aangeschaft. De volgende keer moet je de kamer maar goed opmeten.

Niet alleen de kleuren en de meubels zijn anders, maar ook het gevoel dat deze kamer bij je oproept verschilt met vroeger. Waar je voor de grootschalige verandering altijd een gevoel had van somberheid in deze kamer, is dit veranderd in een gevoel van rust en kalmte. De ideeën die je had voor de renovatie hebben bij deze schifting in gevoel bijgedragen. De kamer voelt tegelijkertijd groter aan: je zou bijna zeggen dat de kamer twee keer zo groot is geworden. En dat is iets wat je bij je plannen eigenlijk niet voor mogelijk had gehouden. Natuurlijk was het wel je bedoeling om de perceptie van de ruimte in de kamer te veranderen, maar dat het zo goed zou werken had je niet verwacht.

Tegelijkertijd bemerk je dat je ook een gevoel van weemoedigheid hebt. Verandering wordt door velen gezien als iets goeds, maar je merkt ook dat de kamer iets minder vertrouwd is. Hoewel de kamer fysiek gezien er op vooruit gegaan is, moet je toch denken aan bijvoorbeeld de verjaardag die je gevierd hebt een paar jaar geleden in deze kamer. Of aan die ene keer dat de cactus omviel en je heel veel moeite had om de cactus weer overeind te krijgen. Het was een heel gedoe om allemaal touwen en zelfs slingers om de cactus heen te wikkelen en hem vervolgens overeind te tillen. Het was zo'n gedoe, dat nog weken later de slingers in de cactus hingen.

Je kunt er niets aan doen terwijl je er glimlachend aan terug denkt, maar je krijgt het gevoel dat er iets wezenlijks veranderd is dat niet meer ongedaan kan worden gemaakt. Natuurlijk heb je de herinneringen nog, zowel de goede als de slechte, maar het lijkt nu zo ver weg en zo lang geleden. De cactus is nu weg en eigenlijk maakt het je wat verdrietig en treurig. Het is alsof er iets essentieels ontbreekt in deze kamer, alsof de kamer zijn ziel ontbreekt. Misschien dat een nieuwe cactus dit gevoel van leegte kan opvullen. Een ruimte als deze woonkamer is, zoals je nu ondervindt, meer dan alleen voorwerpen of ideeën weergegeven in schema's en plattegronden. Het is ook het gevoel dat het oproept en de herinneringen die er bij horen.

3.6: Thirdspace, heterotopia's en begraafplaatsen

In het kader van het kritisch kijken naar ruimte, is in deze context het toepassen van *thirdspace* niet eenvoudig. Soja (1996) probeert om deze kritische benadering te illustreren door terug te grijpen naar het werk van Foucault (1984). Alvorens in te gaan op dit werk, moet eerst vermeld worden dat Foucault's *Des Espace Autres* (vertaald naar het Engels als *Of Other Spaces*) nooit bedoeld is geweest voor publicatie. Het is een uitwerking van zijn aantekeningen en overpeinzingen ter voorbereiding van een lezing in 1967. Foucault zelf heeft nooit de mogelijkheid gehad om dit stuk na te lezen en aan te passen voor publicatie. Of deze uitwerking precies zijn gedachten weerspiegelt, is als gevolg niet duidelijk. Desalniettemin zijn zijn ideeën over heterotopia's volgens Soja (1996) een goed voorbeeld van *thirdspace*.

Heterotopia's zijn plaatsen en ruimten die functioneren onder niet hegemoniale omstandigheden, omstandigheden waarbij geen partij een groot overwicht heeft. Het zijn plaatsen die meer betekenissen hebben en functies hebben dan op het eerste gezicht lijkt. Als voorbeeld wordt de

spiegel gegeven. In de spiegel zie je jezelf op een plaats waar je zowel wel als niet bent. Wat je in de spiegel ziet, is een plaats die niet werkelijk bestaat. Je kunt er proberen te komen, maar de spiegel zal dan in stukken breken en de kamer die je zag zal verdwijnen. Tegelijkertijd bestaat die plaats wel, want je staat er immers in en je kunt deze plaats ook zien. Om het begrip heterotopia's wat te verduidelijken, volgt hier onder de definitie van Foucault zelf:

“There are also, probably in every culture, in every civilization, real places – places that do exist and that are formed in the very founding of society – which are something like counter-sites, a kind of effectively enacted utopia in which the real sites, all the other real sites that can be found in the culture, are simultaneously represented, contested, and inverted. Places of this kind are outside of all places, even though it may be possible to indicate their location in reality. Because these places are absolutely different from all the sites that they reflect and speak about, I shall call them, by way of contrast to utopias, heterotopias (Foucault, 1984: pp. 3-4).”

Na zijn definitie gaat Foucault in op wat hij noemt de beginselen van heterotopia's. Deze zes beginselen zijn zijn poging om tot een systematische beschrijving te komen hoe men deze locaties kan identificeren. Soja gebruikt vervolgens deze beschrijving om voorbeelden te geven van wat *thirdspaces* zijn. Deze zes zullen hieronder niet worden uiteengezet. In plaats daarvan wordt getracht om direct een eerste link te leggen tussen *thirdspace*, heterotopia's en begraafplaatsen.

Het voor dit onderzoek het meest in het oog springende beginsel, is het tweede beginsel van Foucault (1984): ruimten kunnen veranderen van functie en betekenis, afhankelijk van de situatie waarin de cultuur zich bevindt. Als specifiek voorbeeld noemt Foucault hierbij namelijk begraafplaatsen. Tot de 18de eeuw waren begraafplaatsen, volgens hem, vaak te vinden in het centrum van een stad of net naast een grote kerk en werden ze geassocieerd met het onsterfelijk zijn van de menselijke ziel. Later, en ook nu nog, zijn nieuwe begraafplaatsen juist vaker te vinden buiten de bebouwde kom en worden ze, volgens Foucault (1984), geassocieerd met ziekten en ongeluk en wordt er veel aandacht besteed aan het individualisme van de dood: een ieder heeft zijn eigen graf. De betekenis van een graf en begraafplaatsen is dus aanzienlijk veranderd gedurende de afgelopen twee eeuwen.

Daarnaast gedraagt men zich op begraafplaatsen anders dan men gewoon op straat zou doen. Afgezien van het simpelweg rouwen, geeft De Aranaga (2005) als voorbeeld dat de Brompton Cemetery in Londen onder de homogemeenschap bekend staat als een ontmoetingsplek voor vluchtige anonieme seks. Tegelijkertijd zijn begraafplaatsen voor goths geliefd als hangplek. Het afwijkende gedrag is terug te leiden tot het eerste beginsel van Foucault en het daarbij behorende idee van *deviation heterotopia's*, namelijk dat het plaatsen zijn waar iedereen wiens gedrag afwijkt van het 'normale' een plaats wordt geboden. Tegelijkertijd bevestigt De Aranaga (2005) dat begraafplaatsen ook *crisis heterotopia's* zijn, ruimtes voor individuen die zich bevinden in een of andere fase van crisis ten opzichte van de samenleving. Het zijn, in andere woorden, ruimtes die zich speciaal richten op een bepaalde groep en een zekere status hebben waardoor anderen die tot die groep horen die ruimte niet betreden. Doordat de Brompton Cemetery bekend staat als een ontmoetingsplaats voor homo's, wordt deze door andere groepen gemedend.

Echter er zijn ook andere beginselen van Foucault van toepassing op begraafplaatsen. Moore et al. (1997; in: Francis et al., 2005) beschrijven dat begraafplaatsen rond 1850 één centrale ingang en een afsluitende buitenmuur kregen. Dit geeft op een symbolische wijze aan dat begraafplaatsen speciale plekken zijn in de samenleving. Een begraafplaats is een plek waar tijd, ruimte en emotie anders zijn dan elders in het dagelijkse leven van de omgeving (Francis et al., 2005). Er wordt op begraafplaatsen immers vastgehouden aan een zekere tijdspanne. De overledenen komen uit

bepaalde decennia of eeuw en dat maakt de begraafplaats min of meer tot een momentopname van dat tijdstip. Dit meer tijdsgebonden karakter vindt aansluiting bij het vierde beginsel van heterotopia's dat Foucault (1984) noemt, namelijk dat het plekken zijn waar vast wordt gehouden aan tijden die al min of meer voorbij zijn. Om dit nog wat verder te illustreren, noemt Foucault musea, archieven, festivalterreinen en vakantiedorpen als voorbeelden van dit beginsel.

Dit alles geeft aan dat locaties altijd onderhevig zijn aan veranderende opvattingen en gedachten. Dit betekent ook dat er altijd nieuwe mogelijkheden zijn en zo ook voor begraafplaatsen. Zo verhaalt Huang (2007) dat tussen 1976 en 1985 de regering van Taiwan agressief heeft ingezet om het imago van de traditionele begraafplaatsen te veranderen middels verfraaiingsprojecten. De oudere begraafplaatsen werden ingericht middels Feng Shui, waardoor dergelijke plekken ook in de ogen van Taiwanese bevolking rommelig en zelfs lelijk waren. Daarbij overheerste de Chinese gedachte al duizenden jaren lang dat begraafplaatsen locaties voor de doden waren en derhalve gescheiden dienden te blijven van de levenden. Door de begraafplaatsen meer als park in te richten, hoopte de regering deze plekken een betere visuele kwaliteit te geven, alsmede de zeer hoge druk op de bestaande parken te verlichten. Kort door de bocht moesten de (graf-)heuvels vlakker en minder hoog worden, moest de grootte van de graven gestandaardiseerd worden, een nadruk komen te liggen op de inrichting van het landschap en moesten er voorzieningen gerealiseerd worden zoals toiletten.

Huang (2007) onderzocht vervolgens wat de motivaties een paar decennia later zijn met betrekking tot het gebruik van de begraafplaatsen die op deze wijze zijn ingericht. De intentie en bereidwilligheid voor het doen van traditionele activiteiten, zoals het begraven en het uitkiezen van graflocaties, bleek hoog te zijn. Voor recreatieve activiteiten, zoals sport en ontspanning, was de wens (echter) gemiddeld te noemen. Als gevolg concludeerde ze dat het verfraaien van de begraafplaatsen drie decennia later geholpen heeft om de interesse te wekken om recreatief gebruik te maken van de begraafplaatsen. De houding is in dat opzicht veranderd, hoewel de participanten parkachtige begraafplaatsen niet hetzelfde vinden als 'echte' parken. Als kanttekening voegt ze echter toe dat het nog steeds een nieuwe opvatting is. Als gezegd waren begraafplaatsen duizenden jaren lang strikt locaties voor de doden, plekken waar je als levende niet kwam. Dat in slechts dertig jaar tijd er min of meer een kanteling heeft plaats gevonden, geeft aan dat men er langzamerhand meer open voor begint te staan.

3.7: Resumé

Zoals in dit hoofdstuk naar voren kwam, zijn er veel elementen waar men stil bij kan staan wanneer het gaat om het denken over ruimte. Dit kan heel abstract gedaan worden, zoals de ontologische driedeling van *Historicality*, *Sociality* en *Spatiality*, maar ook in het kijken naar ruimte bestaan er verschillen. Men kan aandacht besteden aan het fysieke, maar ook aan de ervaringen die deze locaties bieden. Ruimtes kunnen, volgens Soja op drie manieren benaderd worden: *firstspace*, *secondspace* en *thirdspace*. Een overzicht is terug te vinden in figuur 11 op de volgende pagina.

Soja (1996) geeft aan dat er in het verleden alleen maar gedacht is in of een *firstspace* perspectief, of een *secondspace* perspectief. Hoe bruikbaar deze invalshoeken ook zijn, stelt hij dat men eigenlijk niet kritisch genoeg is geweest en dat men meer gebaat is bij een werkwijze waarin aandacht besteed wordt aan zowel elementen van de *firstspace* benadering als de *secondspace* benadering. Alleen op die manier is men in staat om tot nieuwe concepten te komen voor al dan niet bestaande ruimten. In feite stelt hij dat men moet niet bang zijn om bestaande ideeën aan de kaak te stellen ten einde verandering of verbetering te realiseren.

Figuur 11: Weergave van de verschillende zienswijzen.

	Lefebvre's Terminologie	Betekenis
Firstspace: Physical Space	Perceived space	Fysieke, materiële wereld
	Spatial Practice	
Secondspace: Mental space	Conceived space	De cognitieve wereld ofwel gedachten/ideeën over de wereld. Gaat vaak gepaard met macht.
	Representations of space	
Thirdspace: Social Space	Lived space	De ervaren wereld, zij het op fysieke, emotionele of andere wijze. Het bevat elementen van zowel de <i>firstspace</i> als de <i>secondspace</i> , maar is tegelijkertijd ook meer.
	Spaces of representation	

Het is juist deze denk- en werkwijze die mijns inziens past bij het nagaan of begraafplaatsen ook andere functies kunnen hebben naast het zijn van een laatste rustplaats. Zoals Foucault (1984) middels zijn werk heterotopia's al aangaf, is de betekenis van begraafplaatsen gedurende de eeuwen veranderd en heeft dit een invloed gehad op de locatie waar nieuwe kerkhoven werden aangelegd. Het is dus al evenveel eeuwen een plek van vernieuwing en verandering. Wij als samenleving kunnen de betekenis en functie wederom veranderen of bijsturen.

Dat dit mogelijk is, is door Huang (2007) al gedemonstreerd. Door middel van fysieke ingrepen is er een omslag te vinden in de intentie van het gebruik van begraafplaatsen in Taiwan. Begraafplaatsen gingen zich daar meer richten op de landschappelijke inrichting en kwaliteit en tevens werden er recreatieve voorzieningen als bankjes en toiletten gerealiseerd. Het zijn nu meer dan vroeger een locatie voor recreatie geworden, hoewel de traditionele functies nog steeds centraal staan. Vroeger, rond 1980, was recreatie op begraafplaatsen nog volledig uitgesloten. Nu kan men zich daar ontspannen en is zelfs sporten niet uitgesloten. Begraafplaatsen hebben daar succesvol een transformatie ondergaan van een monofunctionele plek naar een multifunctionele locatie.

In Nederland hebben we vele begraafplaatsen die alleen maar als begraafplaats gebruikt worden. Deze locaties zouden echter ook een rol kunnen spelen bij de aanpak van zowel het kwantitatieve, als kwalitatieve tekort aan recreatief groen. Bepaalde karakteristieken en eigenschappen kunnen perfect aansluiten bij bepaalde recreatieve activiteiten. Enerzijds zijn begraafplaatsen vanuit het perspectief van *firstspace* een stuk groen dat gelegen is in of aan de rand van een stad en zijn het rustige en relatief stille locaties. Anderzijds is er het cognitieve, *secondspace*, aspect dat ze, volgens Foucault (1984), geassocieerd worden met ziekten en ongeluk en daarom vermeden worden. De twee zienswijzen werken elkaar tegen.

Ook in de wetenschap en in beleidsstukken is deze terughoudendheid terug te vinden. Bijna nergens is er onderzoek gedaan naar de mogelijkheden van begraafplaatsen met betrekking tot recreatie. Dit neemt echter niet weg dat de combinatie tussen begraafplaatsen en recreatie niet mogelijk is. Door de nadruk te leggen op beide facetten, namelijk via *thirdspace*, kunnen de ogen geopend worden en kansen opgemerkt worden. De rustige en relatieve stille aard kan benadrukt worden en vervolgens gekoppeld worden aan recreatieve doelstellingen. Om deze combinatie tussen begraafplaatsen en recreatie verder uit te zoeken, moet nu stil gestaan worden bij deze twee onderwerpen. Allereerst zal er in het volgende hoofdstuk worden stilgestaan bij het onderwerp van begraafplaatsen, waarbij zowel gelet zal worden op de *firstspace* als *secondspace* zijde.

4: Begraafplaatsen: een overzicht

4.1: Inleiding

Begraafplaatsen kunnen niet gerekend worden tot de meest geliefde locaties of gespreksonderwerpen. Ze worden gezien als wat macaber. Wij, als mensen in deze tijdperiode, associëren begraafplaatsen met ziektes, ongeluk en het individualisme van de dood (Foucault, 1984). Het lijken niet de plaatsen te zijn waar men over het algemeen graag heen gaat. Het zijn eerder locaties waar je alleen heen gaat om iemand te begraven of om het graf van een dierbare te bezoeken (Eggener, 2010). De rest van de tijd probeert men deze locatie juist te vermijden.

Begraafplaatsen zijn ook niet een gespreksonderwerp dat meteen hele discussies oproept, laat staan een kritische denkwijze. Eigenlijk is dat een tekortkoming van onze zijde. Deze tekortkoming wordt ook gereflecteerd in de mate van van onderzoek die gedaan wordt naar begraafplaatsen. Er zijn vele boeken en artikelen over symboliek op begraafplaatsen (bijv. Collier, 2003; Keister, 2004), over hoe een specifieke begraafplaats is ingericht en hoe die zich ontwikkeld heeft (bijv. Herman, 2010; Wingren 2013). Er is tevens geschreven over de al dan niet speciale flora of fauna die op bepaalde begraafplaatsen voorkomt (bijv. Šteffek et al., 2008; Šilc, 2009). Daarnaast is er ook veel onderzoek gedaan naar de verschillende manieren waarop men omgaat met het rouwproces en zijn rituelen (bijv. Daniell, 2012; Kong, 2012). Er zijn echter geen bronnen die beschrijven hoe een begraafplaats gebruikt wordt vanuit het perspectief van de gebruikers van een begraafplaats. De enige uitzondering daarop is het werk van Francis et al. (2005). Daarom is het grootste deel van dit hoofdstuk daarop gebaseerd.

Het doel van deze paragraaf is tweezijdig. Enerzijds wordt getracht om op een beknopte wijze weer te geven hoe begraafplaatsen zoals wij deze nu kennen tot stand zijn gekomen. Dit is het onderwerp van de paragraaf 4.2. Anderzijds wordt getracht om te beschrijven hoe wij als wij als samenleving op dit moment naar begraafplaatsen kijken. Deze uiteenzetting in de paragraaf 4.3 zal niet compleet zijn. Het is onmogelijk om kort alle verschillende tradities, rituelen en opvattingen van alle verschillende groepen mensen of individuen weer te geven. Kortom deze paragraaf dient als illustratie dat er op uiteenlopende wijzen gekeken kan worden naar begraafplaatsen en dat er eveneens op verscheidene manieren met begraafplaatsen om kan worden gegaan. Op deze manier kan er een antwoord worden gegeven op deelvraag 4 van het onderzoek: *Hoe zijn begraafplaatsen, zoals wij deze nu kennen, tot stand gekomen en in hoeverre vindt daar verandering plaats?*

4.2: De ontstaansgeschiedenis van begraafplaatsen

Gedurende de eeuwen zijn er verschillende opvattingen geweest over hoe men om moest met lichaam van de overledenen. Van belang is om zich te realiseren dat er, in welke tijdperiode dan ook, er nooit een enkele methode gehanteerd werd. Verspreid over de wereld heeft elke cultuur en samenleving zijn eigen opvattingen, methoden en rituelen gehad. Een van de methoden waar het meest over geschreven is, is het mummificatieproces van de Egyptenaren. Er waren ook andere culturen die deze methode gebruikten zoals de Inca's, met de kanttekening dat zij er andere rituelen op na hielden.

Begraafplaatsen, zoals wij deze nu kennen en terug zien in onze huidige samenleving, zijn ontstaan rond 1800 (Francis et al., 2005; Eggener, 2010). Voor die tijd, vanaf ongeveer 700 na Christus, was het hier in Europa echter gebruikelijk om begraven te worden in of rondom een kerk. Waar de meer

gegoede burgerij het geld bezat om in de kerk zelf begraven te worden met een min of meer luxueuze grafsteen, werd de armere bevolking op het omringende gebied rond de kerk begraven. Dit gebeurde op een ietwat chaotische manier omdat graven constant hergebruikt werden. Het was niet ongebruikelijk om in hetzelfde graf tien of meer lijken terug te vinden en verwijzingen naar wie er in het graf lagen ontbraken (Francis et al., 2005). Daarnaast werd haast elke vierkante meter gebruikt voor een graf, waardoor graven direct naast elkaar of deels in elkaar lagen.

Deze praktijken begonnen te veranderen aan het eind van de achttiende eeuw met de komst van de Industriële Revolutie. Men trok massaal van het platteland naar de steden toe om daar werk te vinden. In deze periode groeiden de steden dusdanig explosief dat er een gebrek aan huizen en sanitaire voorzieningen ontstond. Desalniettemin bleven steden aantrekkelijk en bleef men naar de stad trekken waardoor de situatie verergerde. De kans op het oplopen van een ziekte, en als gevolg de kans op de dood zelf, werd steeds groter. Kerkhoven raakten al snel vol, maar het dodental bleef groeien. Het gebrek aan ruimte werd ondervangen door het nog meer hergebruiken van graven. Grafkist werd op grafkist gestapeld, maar het kwam ook voor dat zelfs dat geen uitkomst meer bood en men slechts half begraven werd (Francis et al., 2005).

Dergelijke locaties werden toen al snel geassocieerd met ziekten als de cholera en de tyfus (Francis et al., 2005; Eggener, 2010). Op dat moment wilde men dat begraafplaatsen buiten de stad kwamen te liggen, ver(der) weg van de stedelijke bevolking. Tegelijkertijd ontstond ook de wens om op een meer eerbare manier om te gaan met de doden en het daarbij horende rouwproces. In de periode tussen 1825 - 1850 zagen sommige ondernemers kans om gebruik te maken van deze wensen en, eveneens voor een aantal van hen belangrijk, om winst te maken (Francis et al., 2005). Het deel van de ondernemers dat op financieel gewin uit was, richtte zich specifiek op de goedgeburgerde burgerij, want daar zat immers het geld. Zij kochten land aan de rand van de steden en boden mensen de mogelijkheid om een eigen graf te bezitten en om deze uniek en/of persoonlijk te maken met bijvoorbeeld verschillende materialen, motieven, kleuren en vormen. Hoe unieker en grootser deze graven moesten zijn, hoe meer geld het zou gaan kosten.

Andere ondernemers, de meerderheid, hadden een andere insteek dan winst maken (Francis et al., 2005). Zij waren bezorgd om de publieke gezondheid en/of hadden een meer religieuze insteek. Afgezien van de achterliggende belangen of redenen, begonnen groepen ondernemers met de aanleg van nieuwe begraafplaatsen buiten de stad en gaven zij iedereen daarbij de mogelijkheid op een eigen graf. Men hoefde zich geen zorgen meer te maken dat ook hier overledenen op elkaar zouden worden gestapeld. Iedereen, en dus ook de arme bevolking, kreeg zijn eigen plek. Met de wens van het hebben van een meer eerbare en mooie locatie werd bij het aanschaffen van de grond al vaak rekening gehouden. Het moest een attractief gebied zijn om zowel begraven te worden, als om te wandelen. Moore et al. (1997; in: Francis et al., 2005) geven bijvoorbeeld aan dat bij de keuze voor de locatie van het huidige The City of London Cemetery, er specifiek gekeken werd naar een goed bereikbare locatie, attractieve beplanting en een type grond waarin het makkelijk graven was en wat tegelijkertijd niet teveel water vast hield. Tegelijkertijd kregen de begraafplaatsen één centrale ingang en een afsluitende buitenmuur.

Deze twee laatste elementen zijn vooral belangrijk als symbolische waarde. Deze tonen aan dat het een speciale plek is, een plek waar tijd, ruimte en emotie anders zijn dan elders in de omgeving (Francis et al., 2005). Vanuit het perspectief van *firstspace* kan gezegd worden dat begraafplaatsen naast het zijn van een locatie voor begraven en het rouwen, het ook plekken die oorspronkelijk nadrukkelijk bedoeld waren als locatie waar men tot bezinning en rust te komen zijn. Er wordt op deze wijze onbewust door Francis et al. aangesloten bij het werk van Foucault (1984). In het specifiek wordt er aangesloten bij zijn tweede beginsel van heterotopia's, zie paragraaf 3.6.

4.3: Gebruik en trends

Evenals Foucault (1984), onderschrijven Francis et al. (2005) ook dat begraafplaatsen constant kunnen veranderen qua functie en gebruik al naar gelang de samenleving zich ontwikkelt. Eerst waren het groene parken, nu zijn het meer een laatste rustplaats voor overledenen (Francis et al., 2005; Stichting Dodenakkers, 2013b). Er zijn verschillende manieren om te kijken naar dergelijke veranderingen. In hun boek leggen Francis et al. echter de nadruk op het perspectief vanuit het rouwen: *“The cemetery is a place, but also a process. In it the thoughts and feelings of the bereaved are evoked, socialized and constrained in their culturally appropriate behavioural expression, in the same way that memorial practices also produce, shape, perpetuate, modify and transform the prevailing cultural customs and codes* (Francis et al., 2005: pp. 197).”

Niet alleen het gebruik van begraafplaatsen is veranderd gedurende de tijd. Ook de opvattingen over bepaalde methoden van het omgaan met het overleden lichaam zijn aan verandering onderhevig. Tegenwoordig is crematie een ‘gewoon’ alternatief voor begraven. Er is geen andere bijbehorende connotatie dan dat het lichaam ten ruste wordt gelegd. Het is vreemd om in dit perspectief terug te denken aan de opvatting eeuwen geleden dat crematie min of meer gelijk stond aan het ter helle sturen van zondaars (Francis et al., 2005). Men droeg immers het dode lichaam over aan de vlammen van de hel.

Iedere groep of religie gaat anders om met het rouwproces en heeft zijn eigen eisen en wensen met betrekking tot het begraven. Zo geloven orthodoxe joden dat, voor een fysieke resurrectie van het lichaam, het stoffelijk overschot begraven dient te worden in gewijde grond (Robinson, 2001; Francis et al., 2005). Daarnaast is het doen van autopsie en ontleding verboden. Voor moslims geldt daarentegen het lichaam zo snel mogelijk begraven moet worden (Gatrad, 1994; Francis et al., 2005). Pas als het begraven is, kan de ziel het lichaam verlaten. Tot die tijd gelooft men dat het lichaam pijn lijdt. Dit zijn voorbeelden met betrekking tot het begraven: de rituelen die gepaard gaan met het proces van begraven verschillen ook.

Niet alleen religies hebben invloed op het begraven en op de begraafplaatsen zelf. Ook andere groepen bepalen of beïnvloeden het gebruik en het uiterlijk van een begraafplaats. Zo staat volgens De Aranaga (2005) Brompton Cemetery in London in de homogemeenschap bekend als een ontmoetingsplaats voor vluchtige, anonieme seks en gooien op Kensal Green Cemetery drugsverslaafden hun gebruikte naalden tussen de grafstenen en door de roosters van de kapelkelders. Over de gehele locatie liggen er tevens lege flessen verspreid. Goths, leden van een subcultuur die als afwijkend wordt beschouwd door kledingstijl, gedrag en smaak, zijn ook vaak te vinden op begraafplaatsen, vooral op de oudere. Dit zijn slechts een drietal voorbeelden die De Aranaga (2005) geeft over hoe bepaalde (sub)groepen andere mogelijkheden zien voor begraafplaatsen en dit, al dan niet illegaal, toepassen. In hun handelen, geven zij begraafplaatsen nieuwe functies.

Bij het kijken naar hoe het rouwgedrag zich verder ontwikkelt, hebben Francis et al. (2005) gekozen om te kijken naar een zestal begraafplaatsen in Londen. Hierbij hebben ze specifiek rekening gehouden met een aantal criteria. Het eerste criterium is dat er mix moest zijn tussen actieve, levende begraafplaats waar nog steeds begraven wordt enerzijds en anderzijds tussen de zogenaamde 'dode' begraafplaatsen. Een volgend, tweede criterium is dat er verschillende geloven en gezindten in het onderzoek moesten worden betrokken. Een laatste criterium heeft betrekking tot het eigenaarschap van de begraafplaats. Zowel publiek als private begraafplaatsen moest opgenomen worden in het onderzoek.

Middels deze criteria, die tevens terug zullen komen in het methodologie hoofdstuk, hebben ze getracht om verschillende ideeën en opvattingen over begraafplaatsen in beeld te krijgen. Aan de hand van deze werkwijze komen ze tot een aantal conclusies en trends. Deze worden hieronder kort toegelicht om zo aan te geven welke, meer verborgen, functies begraafplaatsen dienen. De belangen en heersende opvattingen over de begraafplaatsen komen zo beter in beeld.

De eerste conclusie is dat begraafplaatsen een eigen en wellicht unieke geschiedenis kennen wanneer het gaat om fysieke aspecten als architectuur en landschapsinrichting. De verschillende 19de eeuwse Londense begraafplaatsen gelden hier als specifieke voorbeelden. Uit het onderzoek van Francis et al. (2005) bleek dat zowel de Grieks als de Joodse gemeenschap, alsmede bezoekers van Abney Park, aangaven dat begraafplaatsen op basis van deze fysieke uitingen een onderdeel zijn van hun gezamenlijke geschiedenis en daarom behouden moeten blijven.

De tweede conclusie is dat oude begraafplaatsen bindende factoren blijken te zijn voor een samenleving. Het is een fysieke manifestatie van de gemeenschap door de jaren heen. Mensen gebruiken het om hun identiteit er aan te ontleiden. De grafstenen bevatten informatie over de geschiedenis van het gebied: wie er leefden, welke relaties er waren, wat ze voor werk deden en wellicht de wijze waarop ze leefden. Tot op zekere hoogte wordt er een belangrijke emotionele en sociale waarde gehecht aan zulke locaties.

Het probleem was echter dat tussen 1950 en 1980 de begraafplaatsen slecht onderhouden werden. Er was nauwelijks geld voor reparaties en er was een constante dreiging dat de begraafplaatsen zouden verdwijnen ten gunste van nieuwe woningen of andere bebouwing. De combinatie van deze geschiedkundige, emotionele en cultuurhistorische waarden en het gebrekkige onderhoud, hebben er toe geleid dat sinds de jaren '90 steeds meer belangstelling kwam voor het behouden en beschermen van deze historische begraafplaatsen. Als gevolg begonnen gemeenschappen, zij het religieus of cultureel, zich steeds meer te groeperen om het behoud van deze locaties te verzekeren. Door samen te proberen hun gezamenlijke erfgoed te verdedigen of te behouden, is het saamhorigheidsgevoel alleen maar toegenomen.

Deze trend is ook terug te vinden in andere landen. Zo zijn in zowel Nederland, als bijvoorbeeld in Amerika meerdere stichtingen opgericht, om zorg te dragen voor een specifieke begraafplaats middels een breed scala van activiteiten zoals rondleidingen (Francis et al., 2005; Harnik, 2010). Deze stichtingen kunnen zowel een liefdadige, non-profit insteek hebben, maar ook commerciële doeleinden hebben. Deze laatste groep van stichtingen is echter wel voornamelijk terug te vinden in Amerika (Francis et al., 2005).

Tegelijkertijd worden, als derde conclusie, begraafplaatsen ook steeds meer gezien als een locatie waar de oorspronkelijke natuur terug kan worden gevonden in de stad (Francis et al., 2005; Committee on Environment, Transport and Regional Affairs, 2011). Natuurlijk moet men deze verwijzing naar 'oorspronkelijke natuur' wel met een korreltje zout nemen: een aantal begraafplaatsen is bewust als park aangelegd en kunnen derhalve flora en fauna bezitten die niet oorspronkelijk in het gebied aanwezig waren. Daarnaast kunnen planten en dieren ontbreken die daar echter van oudsher wel een plaats hadden.

Tenslotte moet vastgesteld worden dat begraafplaatsen mede vanwege de aanwezige natuur als oases van rust en (zelf)bespiegeling worden gezien. Als gevolg van deze vierde conclusie, zijn begraafplaatsen een plaats waar men tot rust kan komen van het meer hectische, dagelijkse leven en wordt dit aspect ook steeds vaker benadrukt (Francis et al., 2005; Committee on Environment, Transport and Regional Affairs, 2011). Niet alleen flora en fauna moet daarom behouden worden,

maar ook het landschap en de inrichting in het algemeen. Sommige begraafplaatsen worden zelfs opgenomen in de UNESCO-lijst voor werelderfgoed (Skogskyrkogården, 2013). De overheersende opvatting is dat wanneer een begraafplaats als een park is ingericht, zoals zeker het geval is bij de Victoriaanse begraafplaatsen, de structuur en het netwerk van paden behouden moet blijven en niet veranderd mag worden, maar juist eerder benadrukt moet worden door bijvoorbeeld informatieborden of rondleidingen (Francis et al., 2005; Harnik, 2010).

Een goed voorbeeld van het specifiek willen behouden van de natuur is het zogenaamde “*Living Churchyards and Cemetery*” project van de Alliance of Religions and Conservation, het ARC, in Engeland (ARC, 2011). Het ARC constateerde namelijk dat het platteland van Engeland steeds stedelijk wordt en dat daardoor de dieren en planten steeds minder ruimte hebben om te leven. Tegelijkertijd stelde het ARC vast dat begraafplaatsen één van de weinige locaties zijn waar deze planten en dieren veilig kunnen (over)leven. Als gevolg worden op dit moment meer dan 6000 begraafplaatsen behandeld als een haast heilig ecosysteem. Men gebruikt er bijvoorbeeld geen pesticide en het gras wordt slechts een enkele keer per jaar gemaaid. Op deze wijze wordt het mogelijk gemaakt dat allerlei verschillende dieren kunnen gedijen, wat tegelijkertijd past bij dat deel van het geloof dat gaat over het met respect behandelen van de natuur (ARC, 2011; Committee on Environment, Transport and Regional Affairs, 2011).

Zoals naar voren is gekomen in deze paragraaf, leeft de wens om de natuur te behouden bij veel verschillende groepen in de samenleving. Sommige groepen gaan echter nog een stap verder dan het behouden van de natuur en zij richten zich hierbij op één van de toverwoorden van het afgelopen decennia: duurzaamheid. In het kader van duurzaamheid wordt het zogenaamde ‘*green burial*’ ofwel het ‘natuurlijk begraven’ steeds populairder (Green Burial Council, 2011; Green Burials, 2011; Natural Burials, 2011). De insteek van deze nieuwe ontwikkeling is dat begrafenissen of crematies plaatsvinden op locaties die dusdanig onderhouden worden dat zowel de mens als de flora en fauna er evenveel voordeel bij hebben. Dit kan variëren van het planten van een boom boven het graf van de overledene, tot ecologisch-vriendelijke grafkisten gemaakt van bamboe, zeewier of zelfs karton. Daarnaast wordt getracht om de begraafplaatsen en crematoria zelf ook duurzamer te maken middels uiteenlopende ingrepen. Begraafplaatsen blijven zich dus ontwikkelen en zijn constant aan veranderingen onderhevig.

4.4: Resumé

Uit deze paragraaf valt te concluderen dat men gedurende de eeuwen van mening is veranderd hoe men om moest gaan met de lichamen van de overledenen, waar men deze moest laten en hoe deze locaties er uit moesten zien. Vanaf ongeveer 700 na Christus was het hier in Europa gebruikelijk om begraven te worden in of rondom een kerk. Deze kerkhoven raakten echter vol rond de 18de eeuw en samen met maatschappelijke ontwikkelingen leidde dit er toe dat specifieke locaties werden opgezet buiten de stad voor het begraven. Deze eerste locaties werden zelfs bewust als park ingericht om zo een aantrekkelijke locatie te zijn om begraven te worden en om te wandelen. Vanuit het perspectief van *firstspace* kan geconcludeerd worden dat het oorspronkelijk groene locaties zijn, bewust gericht op onder andere het tot rust komen via een wandeling.

Tegelijkertijd is de betekenis van de begraafplaatsen gedurende de tijd veranderd. Niet alleen zijn er verschillen tussen religies met betrekking tot het begraven en de rituelen daarom heen, maar hebben ook verschillende groepen andere betekenissen en functies gegeven aan begraafplaatsen. Het zijn locaties geworden waar men bijeen komt om uiteenlopende redenen. Het heeft, vanuit een meer *secondspace* perspectief, functies gekregen die het oorspronkelijk niet had en waar het

oorspronkelijk niet voor bedoeld was. Het beeld van wat een begraafplaats hoort te zijn, is veranderd.

Elke verandering wordt ingegeven door de samenleving en de gedachten die men heeft in die bepaalde tijdsperiode. Zoals gezegd is crematie tegenwoordig een normaal alternatief voor begraven. Dit betekent echter ook dat indirect de begraafplaats veranderd is om, in dit geval, ruimte te bieden voor columbaria of een urnenmuur. Dit geeft aan dat plekken altijd verder kunnen veranderen en derhalve niet vast zitten aan een bepaalde functie. Men kan er dus wellicht functies kwijt die niet standaard zijn of, tenminste nu nog niet, algemeen geaccepteerd worden. Begraafplaatsen zijn daarom plekken die qua betekenis en functie kunnen en zullen blijven veranderen gedurende het voorbijgaan van de tijd.

Waar de eerste begraafplaatsen bewust ook als park en derhalve als recreatiegebied bedoeld waren, is deze nevenfunctie grotendeels verdwenen. Het zijn locaties geworden die wij tegenwoordig associëren met ziektes, ongeluk en het individualisme van de dood (Foucault, 1984). Er heeft een verschuiving plaatsgevonden hoe men begraafplaatsen gebruikt, maar de vraag is of we de recreatieve nevenfunctie toch niet terug kunnen laten keren om zo het kwalitatief en kwantitatief tekort aan recreatief groen in ons land aan te pakken. Alvorens een link te kunnen leggen tussen begraafplaatsen en recreatie, moet er eerst gekeken worden naar het thema recreatie. Het volgende hoofdstuk gaat hier dieper op in.

5: Recreatie

5.1: Inleiding

Recreatie omvat een breed scala aan activiteiten. Het ContinuVrijeTijdsOnderzoek (CVTO, 2005) bevat een lijst van meer dan 100 recreatie-activiteiten en met elke nieuwe trend is er weer eentje toe te voegen aan deze lijst. Tegelijkertijd neemt de beschikbare vrije tijd af mede door bijvoorbeeld overwerken, maar neemt het aantal ondernomen activiteiten per jaar toe (Goossen & De Boer, 2007). Het oude, aanbodgerichte recreatiebeleid lijkt niet langer voldoende uitkomst te bieden. Bij het aanleggen van voorzieningen wordt niet altijd aan de vraag voldaan. Het is niet mogelijk om beleid te maken vanuit een soort gemiddelde mensenwensen (Brinkhuijsen et al., 2003). Men wil ‘beleven’ en is zelf op zoek om deze ‘belevissen’ te vinden. Juist dit is voor iedereen anders. Voor beleidsmakers is dit een lastig gegeven: hoe kun je immers omgaan met deze diversiteit?

Om inzicht te krijgen in hoeverre recreatie op begraafplaatsen mogelijk is, moet eerst de vraag beantwoord worden wat voor mensen recreëren en überhaupt naar een gebied toe gaan om te recreëren. Er moet dus op twee manieren gekeken naar dit onderwerp. Ten eerste moet behandeld worden hoe men doelgroepen op basis van bepaalde kenmerken kan indelen en wat voor deze doelgroepen belangrijk is. Ten tweede moet er gelet worden op de achterliggende motieven. Dit zijn twee verschillende benaderingen van het concept recreatie. Als gevolg staan in deze paragraaf deelvraag 5 en 6 centraal, namelijk: *Welke doelgroepindelingen bestaan er met betrekking tot recreatie?* En: *Welke recreatiemotieven bestaan er en wat houden deze in?*

5.2: Indelingen naar doelgroepen

De reden waarom het onderscheid in doelgroepen belangrijk is, is omdat men op deze wijze beter in staat is om het beleid af te stemmen op de gedifferentieerde wensen en belevingen van recreanten. Dit hangt nauw samen met de gebruiks- en belevingswaarde van een gebied. Door een gebied anders in te richten kan er beter aan de wensen van de recreant worden voldaan of kan er een nieuwe doelgroep verleid worden om het gebied te bezoeken. Zo kan tot op zekere hoogte worden omgegaan met de diversiteit binnen recreatie.

Goossen en De Boer (2007) hebben onderzoek gedaan naar hoe men kan komen tot verschillende indelingen van doelgroepen. Kort gezegd, kan het onderscheiden van doelgroepen gebeuren op demografische, socio-economische, geografische en psychografische kenmerken. De nadruk hebben Goossen en De Boer echter gelegd op de psychografische invalshoek. De motivatie achter deze keuze is dat mensen gedrag laten zien op basis van behoeften of waarden, waarbij kenmerken als leeftijd wel een rol spelen maar minder belangrijk zijn. Deze benadering maakt het goed mogelijk om inzicht te verkrijgen in wat doelgroepen beweegt, welke trends er ontstaan en in welke context dit te plaatsen valt. Deze redenering weerklinkt ook bij onderzoeksorganisaties. Deze organisaties maken vervolgens elk op hun eigen manier (doel)groepen. Zo ontwikkelde TNS NIPO (2013) het Waardensegmenten In Nederland model en Motivaction (2013) het Mentality-model. Deze laatste invalshoek wordt gezien als de beste methode om doelgroepen te onderscheiden. Een factor als leeftijd alleen geeft niet genoeg inzicht in het waarom.

Vanuit het oogpunt van inrichting, beheer en marketing geven Goossen en De Boer (2007) vervolgens aan dat er een viertal doelgroepindelingen mogelijk zijn. Deze zullen één voor één beschreven worden om zo een overzicht te geven van wat deze min of meer inhouden.

De eerste manier om tot een indeling in doelgroepen te komen, is door te kijken naar de activiteiten die men onderneemt. Recreanten gaan immers naar een gebied om een activiteit te ontplooiën, hetzij een activiteit in stationaire vorm, hetzij in mobiele vorm. Zoals het CVTO (2005) al aangaf, zijn er meer dan 100 activiteiten, maar zelfs binnen een activiteit is het mogelijk om verschillende doelgroepen terug te vinden. Zo splitsen De Boer en Van Raffe (2004) bijvoorbeeld wandelaars uit in zes verschillende groepen: korte afstand wandelaars, lange afstand wandelaar, minder valide wandelaar, hondenuitlaters, GPS'ers en struiners.

De tweede methode hangt nauw samen met de oriëntatie op natuur die men heeft. Deze manier van indelen let op recreanten die een gebied bezoeken vanwege het gebied zelf of die het gebied zelf gebruiken als decor voor de activiteiten die ze willen ondernemen. Een eerste poging om in deze categorie onderscheid te maken tussen verschillende groepen, is gedaan door Boerwinkel (1990). Hij maakt hierbij gebruik van een driedeling: natuurvorsers, genietters en natuur- en landschapsgebruikers. Bij de natuurvorsers ligt de nadruk op de kennisvergroting, bij de genietters op ontspanning en rust en tenslotte bij de gebruikers op vermaak en het actief bezig zijn.

Van Konijnenburg (1996a, 1996b en 1996c) heeft in haar empirisch onderzoek deze driedeling overgenomen en er een nieuwe categorie aan toegevoegd: de uitdagingszoeker, die zijn mentale en fysieke krachten wil testen tegenover de omgeving. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld mountainbiken. Van Zoest en Buijs (1996) bouwen in hun onderzoek voort op het onderscheid maken en komen tot een achttal doelgroepen, waarbij alleen de natuurvorser van Boerwinkel (1990) behouden blijft in originele vorm.

De derde methode om onderscheid te maken tussen doelgroepen, geschiedt aan de hand van persoonlijke kenmerken. De term “persoonlijke kenmerken” is in feite een containerbegrip omdat er veel verschillende zaken als persoonlijk kenmerk vallen aan te wijzen. Het wordt echter complexer door het feit dat het mogelijk is om doelgroepen aan te duiden aan de hand van een enkel kenmerk of meerdere kenmerken tegelijkertijd. Zo kan er een doelgroep aangewezen worden op basis van alleen leeftijd, maar ook aan de hand van de combinatie inkomen, leeftijd en etniciteit. De lijst van doelgroepen die op deze wijze onderscheiden kan worden is zo haast onuitputtelijk.

De Vries et al. (1996), Jókövi en Schöne (1998) en De Boer en Langers (2005) komen tot de conclusie dat persoonsgebonden restricties samenhangen met het al-dan-niet bezoeken van recreatieprojecten. Beperkingen als een gebrek aan energie, gezinsverplichtingen en een slechte lichamelijke gesteldheid liggen aan de basis van het niet recreëren. Dergelijke restricties betekenen niet automatisch dat het onmogelijk is om deze personen aan het recreëren te brengen: *“Een goede kennis van de restricties waarmee de beoogde gebruikers worden geconfronteerd, stelt de beleidsmakers in staat het aanbod optimaal af te stemmen op de mogelijkheden van de gebruikers (De Vries et al., 1996: pp. 29).”*

De vierde en laatste benadering om tot een indeling van doelgroepen te komen, heeft betrekking tot de motieven en gewenste beleving en ervaring. Centraal in deze methode staan recreatieve motieven als ontspanning, inspiratie en sociaal contact. Beleving en ervaring zijn hierbij de toverwoorden. Cohen (1979; in: Van Keken et al., 1995) omschreef recreatie als een zoektocht naar het ‘andere’. Het ‘andere’ bestaat in zijn optiek uit ervaringen, waarmee men los kan komen van de alledaagse wereld en zich in een andere wereld kan doen begeven. Het belangrijkste van deze ervaringswerelden is dat hoewel de activiteit hetzelfde is, de beleving dat niet hoeft te zijn. Voor de één is fietsen een sportieve bezigheid, voor de ander tijd om met een ander door te brengen.

Op basis van het werk van Cohen zien Elands en Lengkeek (2000) een vijftal stappen tussen aan de ene kant de alledaagse werkelijkheid en aan de andere kant het ‘andere’. Met elke stap richting het ‘andere’, raakt men losser van de alledaagse werkelijkheid en gaat men verder op in de ‘andere’ wereld. Daarnaast behoort een recreant niet tot één modaliteit. Hij of zij kan zich van het ene op het andere moment in een andere modaliteit bevinden. Een overzicht van deze vijf stappen, modaliteiten, is terug te vinden in figuur 12.

Figuur 12: De vijf modaliteiten tussen de alledaagse werkelijkheid en het ‘andere’.

Modaliteit	Relatie alledaagse werkelijkheid met het ‘andere’	Kenmerken
1. Amusement	Het ‘andere’ complementair aan het alledaagse	Vermaak en gezelligheid; gemakkelijk; cultuur en gebruiken niet veel anders dan thuis
2. Afleiding	Beleven van het ‘andere’ als weg van het alledaagse	Even weg van de stress en het dagelijks leven; bijkomen, accu opladen; omgeving als decor (om tot rust te kunnen komen)
3. Interesse	Kennisnemen van het ‘andere’	Prikkeling van de verbeelding; verhalen hoeven niet authentiek te zijn; informatie over bijv. de geschiedenis, cultuur en natuur; streekspecifiek, anders dan andere plekken
4. Vervoering	Ervaren van het ‘andere’	Unieke ervaring; onverwachts; één op één relatie met de omgeving
5. Toewijding	Opgaan in het ‘andere’	Uniciteit van de plek; echtheid (authenticiteit) van de plek; opgebouwde relatie met de omgeving

Bron: Lengkeek & Boomars (2001)

Bij de inrichting, het beheer, de profilering en de marketing van een gebied moet men rekening houden met deze verschillende manieren om tot doelgroepen te komen. Aan de ene kant zijn er veel verschillende groepen die allemaal net iets anders willen en specifieke voorzieningen nodig hebben om goed te kunnen recreëren. Ze stellen, kortom, andere eisen aan een gebied. Aan de andere kant biedt het een overzicht van doelgroepen waarop dergelijke gebieden zich specifiek zouden kunnen gaan richten. Gebieden kunnen hun sterke punten en kwaliteiten verder benadrukken en stimuleren om zo bepaalde groepen aan te trekken. Er wordt dus zowel aandacht besteed aan de vraag, als het aanbod.

5.3: Toepassingsmogelijkheden van doelgroepbenaderingen

Zoals uit de vorige paragraaf gebleken is, is het mogelijk om middels uiteenlopende manieren tot verschillende indelingen te komen van doelgroepen. Locaties kunnen zich vervolgens richten op een bepaalde activiteit of leeftijds- of doelgroep. Voor sommige locaties kan dit werken: bijvoorbeeld trapveldjes waar men zich gericht heeft op de activiteit voetbal of een peuterspeeltuin waar men zich uiteraard voornamelijk richt op peuters.

Middels een analyse van doelgroepen en leefstijlbenaderingen is het tevens mogelijk om de vrijetijdsbesteding naar plaats, omvang en type te voorspellen. Ze voorspellen wat er zal gebeuren aan de hand van wat er nu ligt of beschikbaar is. Een voorbeeld van dergelijke analysemethoden zijn het Beleidsondersteunend Recreatie Analyse Model van het Kenniscentrum Recreatie (Van der Aa et al., 2008a), het Waardensegmenten In Nederland model (TNS NIPO, 2013) en het Mentality-model van Motivaction (2013).

Het is echter juist ook deze diversiteit die het moeilijk maakt om gebieden op een bepaalde wijze in te richten in de hoop om die ene specifieke doelgroep aan te trekken. Activiteiten laten zich bijvoorbeeld wel vertalen in voorzieningen, maar zeggen weinig over de motivatie en de eisen die men aan de omgeving stelt. Iemand die komt voor het motief van vermaak, vindt drukte minder storend dan iemand die voor rust komt. Daarnaast kan een activiteit als wandelen vanuit verschillende beweegredenen plaatsvinden en ook dat heeft invloed op de doelgroepen die naar het gebied komen.

Een ander probleem dat hier om de hoek komt kijken, is dat er ook binnen een activiteit zelf verschillen aan te duiden zijn. Wandelen is een activiteit voor jong en oud, maar binnen de groepen die regelmatig een ommetje maken is er een zekere mate van variatie waar te nemen (De Boer & Van Raffe, 2004). Deze verscheidenheid wordt nog meer benadrukt wanneer er gekeken wordt naar de recreanten zelf. Er zijn bijvoorbeeld verschillen tussen jongvolwassenen en senioren wanneer het gaat om voorkeuren voor de omgeving en de eisen die door hen gesteld worden aan voorzieningen (Buijs et al., 2005; Buijs et al., 2007). Studenten hebben, in tegenstelling tot senioren, bijvoorbeeld een voorkeur voor ruige natuur, waarbij de mens weinig of geen invloed heeft gehad en hechten daarnaast geen bijzondere waarde aan comfort en gebruiksgemak.

Het is daarom lastig om bepaalde locaties aantrekkelijk te maken voor andere doelgroepen wanneer er slechts gelet wordt op een bepaalde activiteit. Enerzijds wil een bepaald gebied het huidige klantenbestand behouden, maar anderzijds wil het ook andere doelgroepen aantrekken. Hier is sprake van een spanningsveld. In een rustig parkje kan opeens een restaurant gebouwd worden om mensen te lokken, maar kan daardoor wel de mensen kwijt raken die daar kwamen om van de rust te genieten. In andere woorden, een analyse van doelgroepen en leefstijlen geeft niet of nauwelijks handvatten voor landschappelijke inrichting.

Om toch iets te kunnen zeggen over de inrichting, moet gekeken worden naar waarom men recreëert en naar wat men voor ogen heeft bij recreatie. Men moet, in andere woorden, letten op de achterliggende motieven van recreanten. Deze tweede benadering van recreatie, namelijk de motievenbenadering, is het onderwerp van de volgende paragraaf.

5.4: Indeling naar recreatieve hoofdmotieven

Wanneer men iets wil zeggen over de inrichting van een recreatief gebied, moet men kijken naar de motieven waarom men recreëert. De achterliggende gedachte hierbij is dat de mate waarin de voorzieningen aansluiten bij het motief van de recreant, bepalend is voor de recreatieve geschiktheid van de locatie en daarmee de geschiktheid voor bepaalde activiteiten. Door te kijken naar de recreatiemotieven kunnen immers bepaalde voorzieningen gerealiseerd worden om een bepaald soort activiteiten aan te trekken. De locatie kan zo aantrekkelijk worden voor een groter publiek.

Omdat mensen met steeds een ander motief (kunnen) gaan recreëren, is het van belang dat er gebieden zijn, al dan niet in de directe omgeving, die aansluiten bij deze wensen. Op basis van de ervaringswerelden van Lengkeek en Boomars (2001), zie figuur 12, komen Goossen en De Boer (2007) tot een vijftal recreatiemotieven die van elkaar verschillen in gedrag en in wensen als het gaat om de inrichting en het kunnen beleven van gebieden. Deze vijf motieven zijn: 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' en 'Uitdaging'. De toelichting op deze recreatiemotieven die hieronder te vinden is, is gebaseerd op Goossen en De Boer (2007), Goossen et al. (2009), De Vries et al. (2010) en het Kenniscentrum Recreatie (2010).

5.4.1: Gezelligheid

Bij het eerste motief, namelijk 'Gezelligheid', staat het hebben van pret met elkaar en het gezellig hebben centraal. Goossen et al. (2009) noemen als smaakmakers activiteiten die samen te doen zijn, leuk zijn en plaatsvinden in een landschap met ontmoetingsplekken. De activiteiten zelf duren niet te lang en zijn tegelijkertijd niet te inspannend. Voorbeelden zijn op een terrasje samen wat drinken, picknicken, het bezoeken van een mooi gerestaureerd theehuis, met de kinderen spelen of wat luieren in de zon. Ook wat langere activiteiten vallen af en toe onder dit motief, zoals het bezoeken van evenementen en georganiseerde activiteiten. Tegelijkertijd moet er naast het samen zijn er ook iets te beleven zijn, bijvoorbeeld voor de kinderen. Deze motiefgroep hecht als gevolg veel waarde aan voorzieningen als bewegwijzering, speelweiden, strandjes en wat drink- en eetgelegenheden. Daarnaast vinden ze het relatief belangrijk dat ze overal mogen komen en dat de paden verhard zijn. Anders gezegd, het gebied moet regelmatig onderhouden worden en niet te ruig zijn. Omdat het hebben van pret voorop staat, is voor deze motiefgroep de aanwezigheid van veel andere recreanten een minder groot probleem.

Figuur 13: Het motief 'Gezelligheid' in woorden en beelden.

Bron: Recreatieschouw (2013)

5.4.2: Er even tussen uit.

Centraal bij het motief 'Er even tussen uit' staat het bijkomen van het dagelijkse leven. Door nergens meer aan te moeten denken, komt de recreant tot rust en verdwijnt al dan niet deels de stress waar hij of zij mee te kampen had. Recreëren is in dit opzicht vooral om tot rust te komen en als het ware om een buffer op te bouwen om om te kunnen gaan met de stress van de komende week. Deze motiefgroep hecht derhalve ook relatief veel waarde aan rust en ruimte. Tevens heeft men een voorkeur voor gebieden die dicht bij huis zijn, 'mooi' zijn en een contrast vormen met de dagelijkse omgeving. Naast een goed netwerk van paden en routes, heeft deze motiefgroep niet veel andere voorzieningen nodig. De redenering hierachter is dat dergelijke voorzieningen er juist voor zorgen dat er meer mensen komen, wat de rust niet ten goede zal komen. De activiteiten die bij dit motief horen zijn voornamelijk het maken van een ommetje, uitwaaien, het beleven van de seizoenen en fietsen. Het gebied zelf is hierbij min of meer een decor, maar moet niet te ruig zijn en ook niet te aangelegd overkomen. Er moet als het ware een zeker evenwicht gevonden worden. Een voorbeeld is het aanwezig zijn van on- en halfverharde paden en routes.

Figuur 14: Het motief 'Er even tussen uit' in woorden en beelden.

Bron: Recreatieschouw (2013)

5.4.3: Interesse voor gebieden

In de motiefgroep 'Interesse voor gebieden' probeert men twee zaken tegelijkertijd te realiseren. Aan de ene kant wil men ergens anders zijn, maar tegelijkertijd wil men aan de andere kant ook meer weten over waar men dan is. Recreanten met dit motief bekijken niet alleen de natuur en cultuur, maar trachten er ook iets van op te steken en te leren. Ze hechten daarom ook veel waarde aan informatiebordjes die met weetjes, verhalen en beschrijvingen er voor zorgen dat de honger naar kennis gestild wordt. Gidsen of rondleidingen zijn ook manieren om tegemoet te komen aan dit verlangen. Deze groep voelt zich met name aangetrokken tot authentieke en cultuurhistorische landschappen. Tevens wordt het aanwezig zijn van zeldzame dieren en planten relatief erg gewaardeerd. Omdat men respect voor de natuur hoog in het vaandel heeft staan, vindt deze motiefgroep het belangrijk dat er verbod- en gebodsborden aanwezig zijn en dat er toezicht plaatsvindt. Voor het landschap betekent dit verder dat er een goed netwerk van paden aanwezig moet zijn, alsmede een (groot) aantal zitbanken en voorzieningen als vogelkijkhutten en bezoekerscentra. Daarnaast moet het landschap even rustig en ruim zijn zoals het vroeger was, maar tegelijkertijd wel netjes onderhouden. Andere voorzieningen zijn minder gewenst, daar deze alleen maar mensen aantrekken.

Figuur 15: Het motief 'Interesse voor gebieden' in woorden en beelden.

Bron: Recreatieschouw (2013)

5.4.4: Opgaan in een andere wereld

Bij het 'Opgaan in een andere wereld', de vierde motiefgroep, richt men zich volledig op de planten- en dierenwereld en zijn dus extremer te noemen dan de recreanten in de motiefgroep Interesse. Deze categorie wordt ook wel omschreven als 'Liefde voor natuur'. Een echt ruig en ietwat ondoordringbaar landschap met een hoge biodiversiteit waar weinig mensen komen is voor deze groep relatief belangrijk. Het tegenovergestelde, een netjes aangelegd parklandschap is simpelweg onaantrekkelijk. Een recreant die met dit motief ergens heen gaat, zal zijn aandacht volledig richten op wat hij of zij ziet en wanneer deze recreant een plant niet herkent, wordt deze opgezocht in een boek dat speciaal daarvoor is meegenomen. Hij wil als het ware iets nieuws ontdekken en zich dus verliezen in de grootheid en in de details van het gebied. Daarnaast vindt deze groep het belangrijk dat vruchten geplukt mogen worden en dat er geen niet-toegankelijke gebieden zijn. Voor de voorzieningen betekent dit dat er een wens bestaat naar zaken als vogelkijkhutten en informatiepanelen. Overige recreatieve voorzieningen zien zij het liefst niet in het gebied.

Figuur 16: Het motief 'Opgaan in een andere wereld' in woorden en beelden.
Bron: Recreatieschouw (2013)

5.4.5: Uitdaging

Het aangaan van een fysieke of mentale 'Uitdaging' is de laatste motiefgroep. Natuur is hierbij slechts de setting of het decor van de verschillende activiteiten. De activiteiten zelf dienen een persoonlijk doel en zijn inspannend en gezond. Voorbeelden van degelijke sportieve activiteiten zijn mountainbiken, kanoën en hardlopen. Rust, ruimte, biodiversiteit en een 'natuurlijk' landschap zijn voor deze groep relatief minder belangrijk. Dit uit zich ook in een relatief lage belangstelling voor voorzieningen als vogelkijkhutten en informatiepanelen. Een uitgebreid wandelnetwerk is eveneens niet besteed aan deze motiefgroep. Wel moet het gebied goed toegankelijk zijn en moeten er veel sportgerelateerde voorzieningen zijn zoals klimfaciliteiten of obstakels specifiek bedoeld om achter te schuilen bij paintball. Het landschap mag ruig zijn, maar geen gekke obstakels hebben. Het afsluiten van bepaalde deelgebieden wordt niet als positief ervaren omdat het het avontuur in de weg staat.

Figuur 17: Het motief 'Uitdaging' in woorden en beelden.

Bron: Recreatieschouw (2013)

5.5: Toepassingsmogelijkheden van de recreatieve hoofdmotieven

Uit bovenstaande uiteenzetting blijkt dat de vijf recreatiemotieven allemaal andere doelstellingen hebben en andere eisen stellen aan gebieden. Niet alleen zijn er andere eisen met betrekking tot het landschap, maar ook voor de voorzieningen gelden er andere wensen. De recreanten die willen opgaan in de natuur, willen bijvoorbeeld juist zo weinig mogelijk voorzieningen. Recreanten vanuit het motief van 'Uitdaging' willen juist veel (sportieve) voorzieningen hebben. Gebieden dienen hier rekening mee te houden. Een beknopt overzicht van wat de recreatiemotieven inhouden, is te vinden in onderstaande tabel.

Figuur 18: Overzicht van de recreatiemotieven.

Motief	Doel	Gewenste voorzieningen
Gezelligheid	Het hebben van pret met elkaar en het gezellig hebben	Verharde paden, speelweiden, bewegwijzering en wat drink- en eetgelegenheden
Er even tussen uit	Het bijkomen van het dagelijkse leven	Een goed netwerk van paden en routes
Interesse voor gebieden	Aan de ene kant ergens anders zijn, maar aan de andere kant ook meer leren over waar men dan is	Informatiebordjes, een goed netwerk van paden, zitbanken, vogelkijkhutten en bezoekerscentra
Opgaan in een andere wereld	Uit liefde voor de natuur zich in deze natuur verdiepen	Vogelkijkhutten, informatiepanelen en alle gebieden dienen toegankelijk te zijn
Uitdaging	Het aangaan van fysieke of mentale uitdagingen	Sportgerelateerde voorzieningen zijn zoals klimfaciliteiten, kanoverhuur en mountainbikepaden

Hoewel het op het eerste gezicht een lastige opgave lijkt om rekening te houden met de verschillende motiefgroepen, is het van belang om zich te realiseren dat er zich tussen de motiefgroepen ook overeenkomsten bestaan in zowel de gebruiks- als belevingswaarde. Zo wil bijna iedereen dat een recreatielandschap een uitgebreid netwerk heeft van wandel- en fietspaden en tevens goed bereikbaar is. Een goede bewegwijzering door middel van informatiepanelen verhoogt de kwaliteit verder. Voor de belevingswaarde geldt dat de meeste recreanten veel belang hechten aan afwisseling in bomen, struiken en dieren, rust en ruimte. Rust in dit opzicht is het afwezig zijn van omgevingslawaaï en het zien van weinig andere recreanten, terwijl ruimte omschreven wordt als *'het afwezig zijn van horizonvervuiling en het afwezig zijn van allerlei verbod- en gebodsborden'* (Goossen en De Boer, 2007). Daarnaast hebben de vijf recreatiemotieven allemaal wandelen en fietsen als (één van de) kernactiviteiten.

Om desalniettemin tegemoet te kunnen komen aan de bestaande diversiteit in recreatiegedrag en -motieven, moet er idealiter voor elk motief een bepaalde ruimte aanwezig zijn. Goossen en De Boer (2007) raden het af om alle motieven in een enkel gebied aan te bieden. Naast een gebrekkige onderlinge samenhang en identiteit, zal er spanning ontstaan tussen de verschillende recreatiemotieven. Waar de één naar rust verlangt en weinig mensen om zich heen wilt hebben, is dit compleet anders voor mensen die op zoek zijn naar gezelligheid. Er is tot op zekere hoogte een bepaalde mate van spanning tussen de recreatiemotieven.

Een indeling in de trend van ‘voor gezelligheid moet je naar gebied A gaan, voor interesse naar B’ is in dat opzicht een beter voorstel. Middels een dergelijke zonering kan er beter rekening gehouden worden met de verschillende motieven. Om zo’n zonering wat meer te doen leven, komen Goossen en De Boer (2007: pp. 41) tot deze korte uitwerking:

“Een recreatieve zonering zou er als volgt uit kunnen zien:

- *Gezelligheid: dicht bij parkeerplaats*
- *Er even tussen uit: niet mixen met gebieden voor gezelligheid en uitdaging, maar wel bij ingangen*
- *Interesse [voor gebieden]: afhankelijk van gebied*
- *Opgaan [in een andere wereld]: diep in het gebied, afhankelijk van habitat*
- *Uitdaging: afhankelijk van gebied en bij parkeerplaatsen”*

Hoewel een locatie aan de hand van deze methode aantrekkelijk kan worden voor bepaalde activiteiten binnen een aantal motieven, is er ook een nadeel verbonden aan deze invalshoek. In tegenstelling tot de doelgroepbenadering, wordt niet meteen duidelijk hoeveel (extra) recreanten dit zal aantrekken. Daarnaast wordt ook niet direct duidelijk welke specifieke activiteiten deze mensen zullen ondernemen en waar ze dat precies zullen gaan doen. Het blijft, in dat opzicht, een meer oppervlakkige benadering.

5.6: Resumé

In tegenstelling tot de doelgroepbenadering, bieden de vijf recreatiemotieven diverse handvatten bij het inrichten van gebieden. Het stelt gebiedsinrichters in staat om aan de hand van een bepaald motief of bepaalde motieven een gebied te profileren. Doordat men zich niet direct richt op een enkele activiteit of doelgroep, maar op een bepaald motief, is de locatie tegelijkertijd in staat om flexibel om te gaan met ontwikkelingen in de samenleving en veranderingen in de vraag naar recreatiemogelijkheden. Deze methode zegt meer over de recreatieve geschiktheid van het gebied besteedt ook aandacht aan de kwalitatieve zijde van recreatie. Vergeleken met doelgroepen, zijn de motieven dus een geschikter middel om rekening te houden met het kwalitatief tekort aan recreatief groen.

Bovendien gaat de hoofdvraag van het onderzoek over in hoeverre recreatief medegebruik van begraafplaatsen mogelijk is. Dit houdt in dat de nadruk ligt op welk type activiteiten een plaats kunnen krijgen op begraafplaatsen en niet welke activiteiten er precies mogelijk zijn. De motieven 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' en 'Uitdaging' zullen als gevolg als categorieën gebruikt worden om het theoretisch en empirisch onderzoek verder te structureren. In het volgende hoofdstuk zal middels dit vijftal een eerste link worden gelegd tussen begraafplaatsen en recreatie.

6: Het recreatief gebruik van begraafplaatsen

6.1: Inleiding

In deze paragraaf worden de opgedane inzichten uit de voorafgaande hoofdstukken met elkaar gecombineerd. In de Victoriaanse tijd waren begraafplaatsen bedoeld om ook als park te fungeren, maar deze functie lijkt langzaam te verdwenen te zijn (Francis et al., 2005). Tegelijkertijd hebben begraafplaatsen ook nieuwe betekenissen gekregen en worden ze als gevolg ook op andere wijzen gebruikt (Lefebvre, 1991 ; De Aranaga, 2005; Francis et al., 2005). De vraag is echter of het recreatieve element totaal uit beeld verdwenen is. Alvorens dieper in te gaan op de situatie hier in Nederland, wordt er in deze paragraaf over de grenzen gekeken in en wordt op deze wijze deelvraag 7 beantwoord: *'In hoeverre hebben begraafplaatsen elders in de wereld een recreatieve nevenfunctie?'*

Het probleem bij de beantwoording van deze deelvraag, is dat er niet of nauwelijks wetenschappelijke literatuur is, dat betrekking heeft op de specifieke combinatie begraafplaats en recreatie. Dit betekent echter niet dat deze combinatie niet voorkomt. Verspreid over de hele wereld liggen er begraafplaatsen waar dagelijks bepaalde recreatieve activiteiten een belangrijk element zijn. Deze paragraaf heeft als doel om een link te leggen tussen begraafplaatsen enerzijds, en de recreatieve hoofdmotieven anderzijds. Er wordt geprobeerd om aan te tonen dat het mogelijk is om vanuit de vijf verschillende recreatiemotieven te recreëren op een begraafplaats en dat er per motief verschillende invullingen mogelijk zijn. Omdat het onmogelijk is om al deze mogelijkheden weer te geven, zullen er per motief echter slechts een paar voorbeelden gegeven worden van wat er allemaal mogelijk is.

6.2: Begraafplaatsen en 'Gezelligheid'

Zoals in paragraaf 5.4.1 naar voren kwam, zijn recreanten die met dit motief gaan recreëren graag met vrienden of familie op stap. Het hebben van pret met elkaar staat hierbij centraal. Activiteiten die hierbij horen duren veelal niet lang en zijn tevens niet te spannend.

Een eerste voorbeeld dat in het kader van dit motief genoemd kan worden, is de Hietaniemi begraafplaats in Helsinki, Finland (De Aranaga, 2005). Op warme dagen gebruiken families de parkachtige, open locaties als picknickplek. Daarnaast is het in de zomers niet vreemd om tieners door de begraafplaats te zien lopen met badhanddoeken en bier onder de arm om zo bij het strand uit te komen, zie figuur 19. 's Nachts vinden er weer andere activiteiten plaats op de begraafplaats die eveneens onder dit motief vallen. Afgezien van het feit dat de begraafplaats dan tevens dienst doet als illegaal distributiepunt voor drugssmokkel naar en in Finland, dient het als ontmoetingsplek voor veel jongeren en gothics. Zij komen hier dan samen om te drinken, bovengenoemde drugs te gebruiken of om seks te hebben.

Figuur 19: Hietaniemi vanuit de lucht.

Bron: Wikimedia Commons (2013)

Een andere uiting van 'Gezelligheid' zijn cursussen die niet specifiek gebonden zijn aan de locatie. Als voorbeeld van een dergelijke cursus op een begraafplaats, kan de nachtfotografie cursus op de Sleepy Hollow Cemetery in de staat New York genoemd worden (Sleep Hollow Cemetery, 2013). Tijdens deze driedaagse cursus wordt aandacht besteed aan theorie, het nemen van, het kritiek geven op en het ontwikkelen van de foto's. Een voorbeeld van dergelijke foto's is te zien in figuur 20 hieronder.

Figuur 20: Gemaakte nachtfoto's op de Sleepy Hollow Cemetery.

Bron: Sleepy Hollow Cemetery (2013)

Daarnaast kunnen in het kader van het motief van 'Gezelligheid' ook festivals genoemd worden. Op de Oakland Cemetery in Atlanta, Arizona vindt jaarlijks het 'Tunes from the Tombs' festival plaats (Oakland Cemetery, 2013; Tunes from the Tombs 2013). Te midden van de zerken, monumenten en mausoleums zijn er dan twee podia waar doorlopend musicanten optreden. Praktisch elke muziekstroom is dan terug te vinden: rock, folk, jazz, klassiek, Americana en alles wat er tussen zit. Tevens vindt op deze begraafplaats jaarlijks het Victoriaans geïnspireerde festival genaamd “Sunday in the Park” plaats. Naast optredens van bands, zijn er dansers, demonstraties van hoe het er vroeger

aan toe ging en foto- en kostuumwedstrijden. Speciaal voor de kinderen is er die dag het Teddy Bear Tea Party zodat ook zij een leuke dag hebben.

Bij het motief van 'Gezelligheid' kan wellicht het beste nog Hollywood Forever, Los Angeles, California genoemd worden. Hier vinden namelijk regelmatig concerten plaats met muziek vanuit verschillende stromingen zoals indie rock en popmuziek, maar wel met de kanttekening dat het vooral om rustige muziek gaat (Hollywood Forever, 2013). Daarnaast wordt er met regelmaat een film vertoond op de begraafplaats.

Tenslotte vindt er daar jaarlijks het “Dia De Los Muertos” festival plaats ter viering van De Dag van de Doden, een belangrijke Mexicaanse feest- en herdenkingsdag (LA Day of the Dead, 2012). Zij hebben dit festival vormgegeven middels live muziekoptredens, een kunsttentoonstelling, kostuumwedstrijd, een optocht, een kleine kunstmarkt en een groot plein waar zowel historische als moderne dansrituelen uitgevoerd konden worden. Daarvoor waren in 2012 ook honderden Azteekse rituele dansers, in traditioneel kostuum, uitgenodigd.

Figuur 21: Dia De Los Muertos op Hollywood Forever.

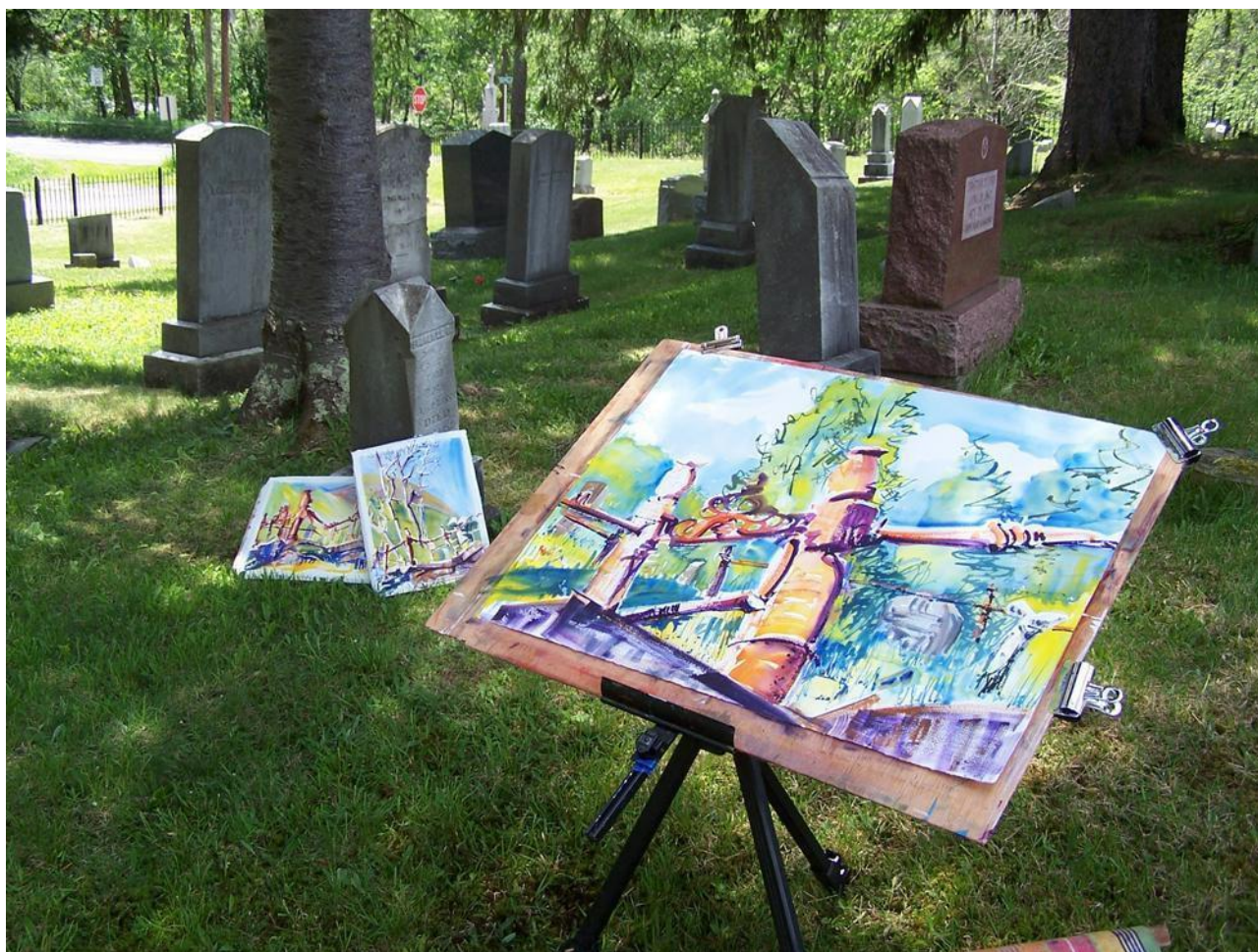
Bron: LA Day of the Dead (2012)

6.3: Begraafplaatsen en 'Er even tussen uit'

Bij dit motief staat de wens centraal om even lekker bij te komen van de dagelijkse hectiek en stress. Men wil even lekker buiten zijn en nergens meer aan denken. Men wil, in andere woorden, even weer wat energie op doen en de innerlijke batterij opladen. Een groene omgeving is vanuit dit aspect voornamelijk het decor om tot rust te komen.

Het is lastig om specifiek voorbeelden te noemen van begraafplaatsen waar gerecreëerd kan worden in het kader van dit motief. Dit is niet omdat het bijna nergens voorkomt, maar meer omdat het merendeel van de activiteiten die met dit motief verbonden zijn niet het meest in het oog springen. Rondlopen is immers niet echt een activiteit waar als het ware reclame voor wordt gemaakt. Het is eerder een mogelijkheid voor haast iedere begraafplaats. Een activiteit als schilderen, zie figuur 22, valt echter wat meer op. Om toch aan te geven dat er wel sprake is van een duidelijke koppeling tussen dit motief en begraafplaatsen, zullen er twee voorbeelden gegeven worden.

Figuur 22: Schilderen op een begraafplaats.

Bron: Historical Society of the Town of Middleton, Delaware County (2013)

Het eerste voorbeeld is de Evergreen Cemetery in Portland, Maine (Harnik, 2010; Friends of Evergreen, 2012; Portland Maine Public Services Department, 2013). Bezoekers worden aangemoedigd om naar de begraafplaats te komen en om daar te ontspannen door bijvoorbeeld wat rond te lopen of te fietsen. Daarnaast vind men het geen probleem als er gepicknickt wordt. Bewust wordt door het bestuur ingezet op het rustig langskomen en ontspannen.

Het tweede voorbeeld is de Congressional Cemetery in Arlington, Virginia (Harnik, 2010; Cemetery Dogs, 2013; Congressional Cemetery, 2013). Kinderen mogen naar hartelust spelen op deze begraafplaats, mits ze natuurlijk niet de grafzerken beschadigen. Tegelijkertijd is het ook toegestaan om honden vrij los te laten lopen. Men dient dan echter wel eerst lid te worden van het zogenaamde Dogwalking Program. Op deze wijze kunnen hondeneigenaren terwijl ze de hond uitlaten tegelijkertijd een financieel steuntje in de rug geven aan de begraafplaats.

Figuur 23: De hond uitlaten op een begraafplaats.

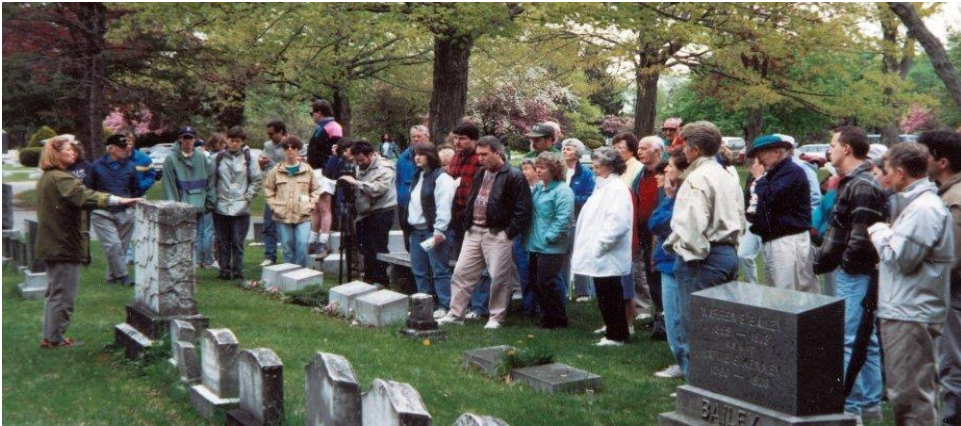
Bron: Huffington Post (2013)

6.4: Begraafplaatsen en 'Interesse'

Deze groep wil zowel even weg zijn uit de dagelijkse omgeving als iets leren over de locatie waar ze zich dan bevinden. Zij willen interessante dingen te weten komen over de natuur en cultuur en deze ook bekijken. Informatiebordjes met beschrijvingen of een rondleiding met een gids geven invulling aan deze interesse. Deze categorie kent wellicht ook de meeste diversiteit aan activiteiten omdat het aantal onderwerpen dat aan bod kan komen zeer uiteenlopend is. Hoewel hieronder een aantal voorbeelden gegeven zal worden, is het van belang om nogmaals te benadrukken dat dit slechts een bescheiden aantal is en dat er vooral in deze categorie meer mogelijk is.

Het eerste voorbeeld van dit recreatiemotief in combinatie met begraafplaatsen, zijn de verschillende rondleidingen en wandelingen op de Evergreen Cemetery in Portland, Maine (Harnik, 2010; Friends of Evergreen, 2012; Portland Maine Public Services Department, 2013). Deze begraafplaats biedt op dit moment zeven verschillende rondwandelingen aan die praktisch op elke dag zowel met als zonder gids gedaan kunnen worden. Vanzelfsprekend hebben deze zeven elk een eigen onderwerp, variërend van symboliek, de Amerikaanse burgeroorlog of het historische landschap tot prominente vrouwen of zeevaarders die daar begraven zijn. Naast deze standaard rondwandelingen zijn er ook regelmatig speciale eenmalige rondleidingen. Hier moet ook vermeld worden dat deze begraafplaats ook rondleidingen verzorgt voor mensen die slecht ter been zijn. Deze krijgen eerst een diapresentatie te zien alvorens ze middels een karretje rondgereden worden over de begraafplaats.

Figuur 24: Rondwandeling onder begeleiding op Evergreen.

Bron: Friends of Evergreen (2012)

Ook de Sleepy Hollow Cemetery biedt dergelijke wandelingen aan, maar deze verschillen desalniettemin op meerdere fronten met de rondleidingen die hierboven genoemd werden (Sleep Hollow Cemetery, 2013). Niet alleen is er sprake van een verschil in onderwerpen, maar ook de invulling en het tijdstip waarop deze gedaan worden zijn anders. 's Avonds in het donker vinden er namelijk twee thematische rondleidingen plaats en komt men oog in oog te staan met de overledenen, gespeeld door acteurs natuurlijk. In 'Murder & Mayhem' ontmoet men zowel slachtoffers als daders van verschillende misdaden, terwijl men in 'There Goes the Neighborhood!' de meer bekende overledenen tegen komt.

Elders in de wereld zijn er natuurlijk ook begraafplaatsen waar bekende mensen begraven zijn. Wellicht het meest bekend is de Cimetière du Père-Lachaise in Parijs (Paris Cemeteries, 2013). Hier liggen onder andere Chopin, Auguste Comte, Champollion, Jim Morrison, Moliere, Antoine Parmentier, Sarah Bernhardt, Balzac, Merleau-Ponty en Oscar Wilde begraven. Menig toerist komt hier naar toe om langs de graven te lopen als teken van respect en om tegelijkertijd meer te leren over andere bekende overledenen.

Een dergelijk proces vindt ook plaats op de Cmentarz Powązkowski, oftewel de Powazki begraafplaats in Warschau, Polen (Cmentarz Powązkowski, 2013; Warsawtour, 2013). Waar op Père-Lachaise naast Fransen ook veel internationale beroemdheden rusten, is er hier sprake van voornamelijk nationale, Poolse, sterren. Mede vanwege deze grote namen is de Powazki begraafplaats onderdeel geworden van verscheidene city tours. Deze beroemdheden zijn niet de enige reden waarom dergelijke tochten de begraafplaatsen aan doen: een ander aspect dat mensen namelijk naar deze begraafplaats trekt is het feit dat de grafzerken goede voorbeelden zijn van verschillende kunststromingen, waaronder het classicisme, het neo-classicisme, de art nouveau en de moderne kunst.

Figuur 25: Grafmonumenten op de Père-Lachaise begraafplaats in Parijs.

Bron: And Go (2013)

Het laatste voorbeeld in deze categorie is de Woodland Cemetery in Stockholm, Zweden (Skogskyrkogården, 2013; Unesco, 2013). Deze begraafplaats, ook wel bekend als de Skogskyrkogården, staat op de Unesco lijst voor werelderfgoed vanwege de wijze waarop natuur en architectuur samenvloeien op deze begraafplaats. Het oorspronkelijke heuvelachtige landschap is behouden gebleven en men probeert de ruimte open en natuurlijk te houden. Dit hield onder andere in dat de graven niet in perfecte rijtjes kwamen te liggen en dat niet alle paden bewust zijn aangelegd. De beplanting is echter wel bewust aangelegd vanuit de intentie om steun te laten bieden aan de rouwenden door emoties op te roepen.

Deze aandacht voor de landschappelijke inrichting werd al in 1917 toegepast op deze begraafplaats en is pas de laatste decennia populair aan het worden elders in de wereld (Skogskyrkogården, 2013; Unesco, 2013). In andere woorden is de Skogskyrkogården een rolmodel voor begraafplaatsen over de hele wereld wat de landschappelijke inrichting betreft en wordt daarom bezocht door zowel toeristen, recreanten en medewerkers of vertegenwoordigers van andere begraafplaatsen. Daarnaast zijn de verschillende gebouwen op het terrein ontworpen door bekende en beroemde architecten, wat een extra stroom van geïnteresseerden naar de begraafplaats trekt.

Figuur 26: Landschappelijke kwaliteiten van Skogskyrkogården.

Bron: Landezine (2013)

6.5: Begraafplaatsen en 'Opgaan in een andere wereld'

Recreanten in deze groep willen alles weten over de flora en fauna in het gebied dat zij bezoeken. Het liefste struinen ze alleen of met verwante geesten door de natuur en zoeken elk plantje of diertje dat ze niet kennen in hun meegenomen handboek op. Ze willen zich zo ver mogelijk verdiepen in de natuur.

Een eerste voorbeeld is het Spring Hill Cemetery Park, Charleston, Virginia (Harnik, 2010; City of Charleston, 2013). Alvorens in te gaan waarom, is het wellicht aardig om te vermelden dat de begraafplaats vroeger officieel Spring Hill Cemetery heette. De naam is in 1998 formeel gewijzigd door er 'park' aan toe te voegen wegens het uitzicht over de vallei en de aanwezigheid van het mooie groen, zie figuur 27. Van dit groen wordt gebruik gemaakt door meerdere (school)klassen als onderwijsruimte. Naast het feit dat deze begraafplaats gebruikt wordt voor het spotten van vogels, wordt er ook specifiek aandacht aan de grote hoeveelheid van planten die daar groeien. Zo wordt er bijvoorbeeld door een subgroep van een vogelaarsvereniging, namelijk de Handlan Chapter of the Brooks Bird Club (2013) een lijst bijgehouden van alle verschillende planten en bloemen die daar groeien.

Figuur 27: Vogelspotten op Spring Hill Cemetery Park en Evergreen Cemetery.

Bron: Friends of Evergreen (2012), Handlan Chapter of the Brooks Bird Club (2013)

Deze combinatie van het willen kijken naar allerlei soorten dieren en begraafplaatsen is ook elders terug te vinden. Op de Evergreen Cemetery in Portland, Maine zijn er bijvoorbeeld veel verschillende dieren te vinden, waaronder bijvoorbeeld zwanen, schildpadden, reigers, vossen, nertsen, herten, elanden en prairiewolven (Friends of Evergreen, 2012; Portland Maine Public Services Department, 2013). Vogels zijn dus niet per definitie de enige dieren die men kan proberen te spotten op begraafplaatsen. Het ligt voor de hand dat hetzelfde ook geldt voor de flora op begraafplaatsen: men kan naast bomen ook kijken naar verschillende soorten bloemen en planten. Men kan daarnaast ook onderscheid maken tussen wat er op het land en in het water groeit. Ook hier zijn dus verschillende mogelijkheden die potentieel aantrekkelijk kunnen zijn voor recreanten.

6.6: Begraafplaatsen en 'Uitdaging'

Voor de recreanten met dit motief staat fysieke uitdaging centraal, alsmede het zelf gezond willen blijven. Dit trachten zij te bereiken door middel van inspannende, uitdagende en veelal sportieve activiteiten, waarbij het groen of de omgeving slechts fungeert als het decor.

Een eerste voorbeeld waarbij een begraafplaats hand in hand gaat met sportieve activiteiten, is wederom de Evergreen Cemetery in Portland, Maine (Harnik, 2010; Friends of Evergreen, 2012; Portland Maine Public Services Department, 2013). Het Public Services Department van Portland geeft nadrukkelijk aan dat de begraafplaats zich vanwege zijn uitgebreide padenstelsel uitstekend leent voor het verkennen met de fiets, te voet of zelfs met de ski. Joggen, cross-country skiën en het maken van langeafstands wandelingen wordt juist aangemoedigd. Volgens Harnik (2010) wordt de begraafplaats ook steeds meer een onderdeel van het stedelijke netwerk van wandelpaden en is het recentelijk verbonden met een verlaten spoorweg en waterfront route. Op deze wijze bezoeken meer en verschillende groepen mensen de begraafplaats als onderdeel van hun dagelijkse route.

Als tweede voorbeeld vinder er jaarlijks op de Oakland Cemetery in Atlanta hardloophwedstrijden plaats voor zowel de volwassenen als de kinderen onder respectievelijk de namen “Run like Hell” en “Run like Heck” (Oakwood Cemetery, 2013). Naast het feit dat deze wedstrijden goed bezocht worden, zijn deze ook populair onder de deelnemers. Men moet zich namelijk van te voren registreren om een van de ongeveer 1600 startbewijzen te bemachtigen en deze startbewijzen zijn ieder jaar snel uitverkocht. Niet alleen is er een sportief competitief element aanwezig, er is namelijk prijzengeld, maar ook is het verbonden aan een costuumwedstrijd. Naast alle typische sporters rennen er dus ook heksen en dergelijke personages mee.

Figuur 28: Run like Hell 2012.

Bron: Oakwood Cemetery (2013)

Een ander voorbeeld van een begraafplaats die verbonden is met een groter netwerk van, in dit geval onverharde wegen, is het Grand View Cemetery in Fort Collins, Colorado. Door dit netwerk vinden veel mensen hun weg naar en door de begraafplaats, wanneer zij zich om verschillende redenen van de ene naar de andere kant van de stad begeven. Het gebied wordt ook gebruikt voor cross-country (Harnik, 2010). Het is zelfs zo dat het cross-country team van de Colorado State University de begraafplaats specifiek gebruikt als trainingsgebied. De begraafplaats is, in dit geval, inderdaad slechts het decor voor de activiteit. Andere sporten zijn ook mogelijk op begraafplaatsen. Zo is het mogelijk om in Taipei een potje basketbal te spelen op de Tamshui First Cemetery, zie figuur 29 (Huang, 2007).

Figuur 29: Basketbalveld op de Tamshui First Cemetery.

Bron: Huang (2010)

Een laatste voorbeeld van een begraafplaats waar 'Uitdaging' een rol speelt, is het Neptune Memorial Reef (Neptune Society, 2012). Voor de kust van Miami in Florida, is een stuk (koraal)rif dusdanig als begraafplaats gecreëerd en ingericht dat het uiteindelijk ruimte zou moeten bieden aan 125.000 overledenen. Het sportieve en uitdagende hieraan, is dat nabestaanden (of andere bezoekers) gebruik moeten maken van snorkels en hele duikersuitrustingen om bij de graven te komen. Omdat het tevens als een 'verzonken stad' ingericht is, wordt de locatie ook aangedaan door recreatieduikers.

Figuur 30: Neptune Memorial Reef.

Bron: National Geographic (2013)

6.7: Resumé

Op basis van bovenstaande voorbeelden, kan geconcludeerd worden dat begraafplaatsen elders in de wereld soms recreatieve nevenfuncties vervullen. Sterker nog: elk recreatiemotief is terug te vinden op begraafplaatsen. Daarnaast is binnen de motieven zelf te constateren dat er uiteenlopende activiteiten mogelijk zijn op een begraafplaats. Gezien dit brede scala aan recreatieve activiteiten, zal met ieder motief in het vervolg van het onderzoek rekening worden gehouden.

Hier in Nederland zijn begraafplaatsen echter (nog) geen recreatief gebied. Dit kan komen doordat we deze locaties, zoals Foucault (1984) al aangaf, associëren met de dood, vergankelijkheid en ongeluk. Onze beeldvorming over begraafplaatsen kan negatief beïnvloed zijn. Het kan daardoor lastig zijn om, gezien het imago, begraafplaatsen te combineren zijn met het idee van recreatie. Bovendien kunnen ook andere belemmeringen, zoals bijvoorbeeld naar voren zijn gekomen in paragraaf 2.5, een probleem vormen bij het positioneren, inrichten en onderhouden van begraafplaatsen als recreatief gebied.

De vraag die hieruit voortvloeit, is in hoeverre de combinatie van recreatie en begraafplaatsen mogelijk is ons land. Zijn in navolging van het buitenland alle recreatiemotieven mogelijk of wenselijk? Om dit inzichtelijk te maken, is er onderzoek gedaan onder een select aantal begraafplaatsen in Nederland. Alvorens de resultaten van dit onderzoek te presenteren, moet er eerst stil worden gestaan bij de wijze waarop het onderzoek heeft plaatsgevonden en welke beslissingen er gedurende het onderzoeksproces zijn genomen. Deze methodologische overwegingen vormen het onderwerp van het volgende deel en hoofdstuk van het rapport.

Deel 2: Methodologie

Bron: Miriam Simun (2013)

7: Methodologie

7.1: Inleiding

Dit hoofdstuk heeft als doel om een overgang te vormen tussen het theoretisch kader en het empirisch onderzoek. Het tracht om de inzichten die opgedaan zijn in het theoretisch kader te vertalen naar meetbare begrippen voor het empirisch onderzoek om zo de centrale vraagstelling te kunnen beantwoorden. Tegelijkertijd zijn bij zowel de voorbereiding als de uitvoering van het onderzoek meerdere keuzes gemaakt. In het kader van transparantie en betrouwbaarheid is het belangrijk om deze beslissingen toe te lichten. Als gevolg bevat dit hoofdstuk een verantwoording van de wijze waarop het onderzoek is aangepakt en uitgevoerd.

Om dit te bewerkstelligen wordt allereerst het voorlopig conceptueel model, zoals terug te vinden is in de inleiding van het onderzoek in paragraaf 1.5, aan de hand van het theoretisch kader omgezet naar een definitief conceptueel model. Dit model zal vervolgens geoperationaliseerd worden zodat er meetbare begrippen ontstaan die gebruikt kunnen worden voor het empirisch onderzoek. Hierop volgend zal in paragraaf 7.3 het onderzoeksontwerp worden beschreven. Achtereenvolgens worden de keuzes voor kwalitatief onderzoek en de multiple-case study verantwoord. De gekozen cases worden vervolgens kort geïntroduceerd. Het hoofdstuk zal eindigen met een beschrijving van de wijze waarop de empirische data verzameld en geanalyseerd zijn.

7.2: Conceptueel model

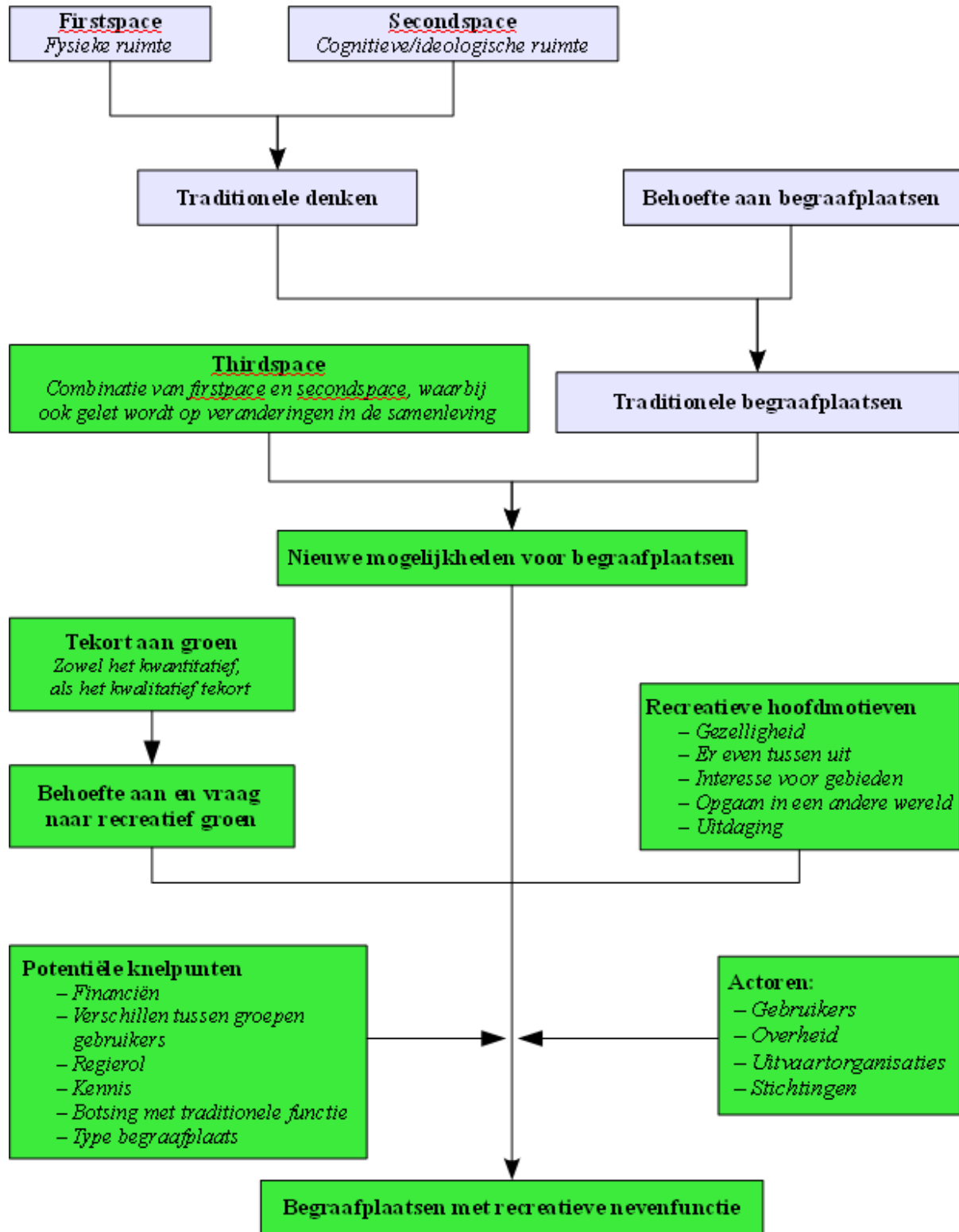
7.2.1: Definitief conceptueel model

Aan de hand van het theoretisch kader is tot het volgende definitief conceptueel model gekomen, zie figuur 31. Het bovenste, blauwgrijze gedeelte van het model laat zien hoe we tot de begraafplaatsen, zoals ze nu zijn, zijn gekomen. Aan de ene kant was er de behoefte om de overledenen op een adequate en eerbare wijze te begraven. De situatie voorheen was immers één van een bron van ziekte, zoals toegelicht in hoofdstuk 4. Aan de andere kant waren er de twee overheersende gedachtegangen met betrekking tot ruimte, namelijk *firstspace* en *secondspace* om in de terminologie van Foucault (1984) en Soja (1996; 2000) te blijven, zie hoofdstuk 3. Men keek immers of puur naar het fysieke of naar het meer cognitieve of ideologische aspect van ruimte. Gezamenlijk leidde dit traditionele denken en de behoefte voor het hebben van een fatsoenlijke locatie voor het begraven van overledenen tot de begraafplaatsen zoals wij deze nu kennen qua inrichting en functie. Het zijn locaties puur gericht op het begraven en het rouwproces.

Het tweede, groene deel van het conceptueel model symboliseert hoe we een stap kunnen maken van traditionele begraafplaatsen naar begraafplaatsen die, naast het begraven ook meer kunnen bieden voor de stad, bijvoorbeeld als een locatie voor verschillende recreatieve activiteiten. Dat er meer mogelijk is met begraafplaatsen, komt vanuit de derde zienswijze op ruimte: *thirdspace*, om wederom in de terminologie te blijven van Foucault (1984) en Soja (1996; 2000). Door aspecten van *firstspace* en *secondspace* met elkaar te verweven en door te letten op veranderingen vanuit de samenleving, is het mogelijk om tot nieuwe inzichten en nieuwe mogelijkheden te komen voor gebieden. Op deze manier kan men meerwaarde creëren. Door op deze wijze begraafplaatsen te combineren met de vraag naar meer recreatief groen en het onderkennen van recreatieve

hoofdmotieven, zie respectievelijk hoofdstuk 2 en 5, is het mogelijk om tot het inzicht te komen dat begraafplaatsen met recreatieve nevenfuncties bij kunnen dragen om het tekort aan recreatief groen terug te dringen. Deze combinatie tussen begraafplaatsen en recreatie is dus niet ondenkbaar. Zoals hoofdstuk 6 al aantoonde, is deze combinatie elders in de wereld terug te vinden en wordt deze kans als gevolg ook daadwerkelijk benut. Tegelijkertijd moet men zich er wel van bewust zijn dat er, in het verlengde van paragraaf 2.5, knelpunten aanwezig zijn die het proces van het positioneren van begraafplaatsen als recreatief gebied kunnen verstoren.

Figuur 31: Definitieve conceptueel model.

7.2.2: Operationalisering van het definitief conceptueel model

De onderzoeksvraag is in hoeverre deze combinatie van recreatie en begraafplaatsen ook mogelijk en wenselijk is hier in Nederland. Vooruitlopen op het onderzoeken zelf, is het noodzakelijk om de elementen in deze vraag en het conceptueel model te operationaliseren. Begrippen dienen immers gedefinieerd en meetbaar te zijn. Dit houdt in dat de termen 'Begraafplaats', 'Recreatie' en 'Knelpunten' vertaald moeten worden in meetbare begrippen, die tevens duidelijk afgebakend moeten zijn.

Begraafplaatsen in het kader van dit onderzoek zijn, in navolging van de definitie van Stichting Dodenakkers (2013a), terreinen waar stoffelijke resten van overledenen begraven, bijgezet of verstrooid worden en die niet gelegen zijn rondom een kerk. Ze verschillen, om verwarring te voorkomen, in dat opzicht van kerkhoven. Daarnaast maakt het vanuit deze definitie niet uit of de begraafplaats opereert vanuit een specifiek geloof en of het beheert wordt door een gemeente of particuliere organisatie.

Recreatie is echter lastig om meetbaar te maken. In hoofdstuk 5 werd benadrukt dat er vele verschillende doelgroepen te onderscheiden zijn en dat recreatie zelf vele activiteiten omvat. Dit aantal is dusdanig groot dat het onmogelijk is om deze allemaal terug te laten komen. Tegelijkertijd is geconcludeerd dat een analyse van doelgroepen en leefstijlen niet of nauwelijks handvatten biedt voor landschappelijke inrichting (Goossen en De Boer, 2007; Goossen et al., 2009, De Vries et al., 2010 & Kenniscentrum Recreatie, 2010). Daarbij geldt dat de hoofdvraag van het onderzoek is in hoeverre recreatief medegebruik mogelijk is. Het gaat niet over welke activiteiten er precies mogelijk zijn.

In plaats van doelgroepen, is voor dit onderzoek gekozen om gebruik te maken van de in paragraaf 5.4 uiteengezette recreatiemotieven van 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' en 'Uitdaging'. Waar het onmogelijk is om iedere activiteit afzonderlijk te noemen, dekken deze vijf motieven wel alle aspecten met betrekking tot waarom en met welk doel men recreëert. Ze zijn, als het ware, een goede kapstok om te kijken welk soort activiteiten binnen die vijf verschillende kaders mogelijk is. Ieder recreatiemotief is in het kader van dit onderzoek even belangrijk. Voor het meten zelf wordt gelet op de uitersten binnen de recreatiemotieven. Zodoende wordt per motief het hele scala aan potentiële activiteiten behandeld.

De laatste operationalisering heeft betrekking tot de mogelijke knelpunten die een rol kunnen spelen. In paragraaf 2.5 zijn de belangrijkste knelpunten uiteengezet voor nieuwe groene plannen. Begraafplaatsen zijn echter al gerealiseerd als locatie, wat betekent dat niet al die knelpunten, zoals grondverwerving, van toepassing zijn. De achterliggende gedachten bij die knelpunten zijn echter wel relevant. Ze moeten alleen, als het ware, vertaald worden naar nieuwe, meer relevante knelpunten. Daarnaast moeten er een aantal ontbrekende knelpunten worden toegevoegd. Dit leidt tot de volgende reeks knelpunten:

- **Financiën:** Voor het realiseren en het verder ontwikkelen van recreatieve activiteiten, alsmede het onderhoud daarvan, is geld nodig. Zeker in deze tijden van financiële onzekerheid, kan dit als een struikelblok worden ervaren.
- **Verschillen tussen groepen gebruikers:** De wensen en eisen van verschillende groepen gebruikers kan leiden tot frictie. Er kan sprake zijn van conflicterende belangen. Sommige combinaties van activiteiten kunnen als gevolg met elkaar botsen en zijn daarom niet wenselijk of mogelijk. Bepaalde recreatiemotieven zijn onverenigbaar.

- **Regierol:** Bij de realisatie en het onderhoud moet er iemand aanwezig zijn die het voortouw wil nemen. De vraag is echter of er iemand is die dit, naast zijn of haar takenpakket, op zich wil nemen. Mocht dit niet het geval zijn, dan komt een dergelijke activiteit niet van de grond.
- **Kennis:** Bij de realisatie en het onderhoud moet er iemand aanwezig zijn die bepaalde zaken kan ontwikkelen en bij kan houden. Voor rondleidingen moet bijvoorbeeld onderzoek worden gedaan naar mogelijke onderwerpen en dienen deze uitgewerkt te worden. Deze kennis is niet altijd ter plaatse aanwezig.
- **Botsing met traditionele functie:** De verschillende vormen van recreatie kunnen als storend worden ervaren door nabestaanden die het graf van een dierbare bezoeken. De traditionele en primaire functie komt dan in het gedrang. Bepaalde activiteiten kunnen daarom als niet mogelijk of als niet wenselijk worden beschouwd.
- **Type begraafplaats:** Begraafplaatsen zijn in de handen van een groot aantal verschillende partijen. Deze partijen hebben hun eigen doelstellingen en beleid. Het ligt in de lijn der verwachting dat er op sommige begraafplaatsen bepaalde zaken daarom niet mogelijk zijn.

Bij het onderzoek zelf worden deze knelpunten als gelijkwaardig aan elkaar en afhankelijk van elkaar gezien. Elk knelpunt is immers in staat om recreatieve activiteiten tegen te houden en afhankelijk van de omstandigheden, kunnen meerdere knelpunten tegelijkertijd een rol spelen in het proces van het positioneren van begraafplaatsen als recreatief gebied. Tijdens de interviews zullen de knelpunten één voor één behandeld worden.

7.3: Onderzoeksontwerp

7.3.1: De keuze voor kwalitatief onderzoek

In de wetenschappelijke literatuur en beleidsdocumenten is weinig terug te vinden over recreatie op begraafplaatsen. Het doel van dit onderzoek is echter om toch inzichtelijk te maken in hoeverre deze combinatie mogelijk is. Daarom is voor dit onderzoek gekozen om gebruik te maken van kwalitatief onderzoek. Door in te gaan op achterliggende motieven, opvattingen en behoeften van bepaalde doelgroepen, wordt er duidelijk wat er leeft binnen een doelgroep en wat de overheersende opvattingen zijn. Het onderwerp wordt als het ware op deze wijze verkend. Deze exploratieve werkwijze past beter bij deze vraagstelling, dan een kwantitatieve werkwijze waar gelet wordt op hoeveelheid, omvang en frequentie van een bepaald iets.

De meer flexibele methoden die worden toegepast bij kwalitatief onderzoek bemoeilijken echter wel de reproduceerbaarheid van het onderzoek. Om de betrouwbaarheid van de verkregen gegevens te waarborgen, is in dit onderzoek gebruik gemaakt van '*respondent validation*' (Bryman, 2008). Deze procedure, ook wel bekend als '*member validation*', houdt in dat de onderzoeker zijn resultaten terugkoppelt naar de participanten. Door hen de bevindingen en de uitwerkingen voor te leggen, kan de vraag worden gesteld of het de juiste weergave is van de waarnemingen. Daarnaast wordt gevraagd of de uitspraken juist zijn geïnterpreteerd en wordt gecontroleerd of de onderzoeker er niet een verkeerde interpretatie op na heeft gehouden. Zo wordt de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek gewaarborgd.

7.3.2: Casestudie

Voor dit onderzoek is gekozen voor een casestudieontwerp als onderzoeksontwerp. Deze methode zorgt er in het algemeen voor dat er diepgaand inzicht verkregen wordt in een complex onderwerp. Het stelt de onderzoeker in staat om concepten te toetsen op een bestaande locatie. Het heeft, in andere woorden, een sterk exploratief karakter. Omdat dit onderzoek gaat over in hoeverre recreatie op begraafplaatsen in Nederland mogelijk is, is dit als gevolg een sterk middel om dit idee te verkennen. In het specifiek zal er gebruik worden gemaakt van de zogenaamde 'multiple-case study'. In feite is dit de analyse van meerdere casussen naast elkaar. Door de resultaten en de contexten van de casussen naast elkaar te zetten, is het mogelijk om verschillen en overeenkomsten te herkennen en te benoemen.

Een belangrijk discussiepunt bij het doen van een casestudieonderzoek heeft betrekking tot de generaliseerbaarheid of externe validatie van de resultaten (Bryman, 2008). Het is immers altijd de vraag of de verkregen informatie bij een enkele casus ook geldt voor andere casussen. Door gebruik te maken van een 'multiple-case study' wordt rekening gehouden met deze kritiek. Het voordeel van het gebruik van meerdere casussen is dat er meer informatie ontsluit wordt dan bij een enkele casus. Dit komt de externe validiteit ten goede, omdat het de vorming van theorie versterkt (Bryman, 2008). Het geeft immers een beter en completer overzicht van wat er allemaal speelt en waar rekening mee moet worden gehouden. Ook dit versterkt het exploratief karakter van dit onderzoek.

7.3.3: Selectie casussen

In dit onderzoek wordt gekeken in hoeverre het mogelijk is om op begraafplaatsen recreatieve activiteiten plaats te laten vinden en is er daarom gekozen om gebruik te maken van een aantal casussen. Omdat er veel begraafplaatsen zijn in Nederland, moeten er verdere voorwaarden gesteld worden aan de selectie van de casussen. Zonder deze voorwaarden, zijn de resultaten uit de casestudies niet goed met elkaar te vergelijken en wordt het lastig om op correcte wijze uitkomsten te generaliseren. Aan de hand van deze voorwaarden zijn vervolgens een vijftal cases geselecteerd. Hieronder worden de voorwaarden weergegeven.

Allereerst is er de voorwaarde gesteld dat de casussen een groen karakter moesten hebben. Er moest op een begraafplaats iets zijn waardoor men verleid zou kunnen worden om daar op een bepaalde manier te recreëren. De begraafplaats moest in dat opzicht een groene uitstraling hebben en uitnodigend zijn. Dit groene karakter werd niet verder gedefinieerd. In zowel een parkachtige als bosachtige omgeving kan immers recreatie plaatsvinden en het onderscheid is voor dit onderzoek niet van belang.

Ten tweede moesten de casussen zich bevinden in de Randstad. Uit paragraaf 2.4 is immers gebleken dat juist hier sprake is van een tekort aan recreatief groen. In dit gebied liggen als gevolg de meeste kansen voor begraafplaatsen als (semi-)recreatief gebied. Begraafplaatsen in de Randstad zijn in dat opzicht interessant voor dit onderzoek. De Randstad is echter een groot gebied, dus een verdere uitwerking was noodzakelijk. Aan de hand van de gegevens bleek dat Leiden het grootste tekort had aan recreatief groen en dat van de vier grote steden Utrecht en Amsterdam er slecht voor stonden. Door hier Gouda aan toe te voegen, is er een mix ontstaan van grote en wat kleinere steden, waardoor er niet een bepaald type stad bevooroordeeld wordt. Als bijkomend en persoonlijk voordeel kon ik op deze wijze de stad in mijn onderzoek opnemen waar ik me erg mee verbonden voel: Utrecht.

Vervolgens is er als derde voorwaarde, in navolging van Francis et al. (2005) gelet op het type begraafplaats. Begraafplaatsen zijn immers niet identiek aan elkaar. Sommigen zijn in handen van particuliere organisaties, terwijl anderen worden beheerd door een gemeente. Dit heeft natuurlijk een bepaalde invloed op wat er op een begraafplaats mogelijk is. Daarnaast moet ook rekening worden gehouden met de vraag of er nog wel of niet begraven wordt op de begraafplaats want ook dit heeft immers invloed. Bij de definitieve selectie van de casussen is er voor gezorgd dat er begraafplaatsen gekozen zijn die zich aan beide kanten van het spectrum bevinden.

Een vierde voorwaarde kwam voort uit de gedachte dat het wellicht niet praktisch of wenselijk zou kunnen zijn om binnen een stad meerdere begraafplaatsen te hebben met een recreatieve (neven-)functie. Dit heeft er toe geleid dat er ook de voorwaarde gesteld werd dat er in één stad gelet zou worden op deze potentiële concurrentie en dynamiek binnen in de stad. In andere woorden moest er in één stad meerdere begraafplaatsen bekeken worden. De gedachte die daar bij hoorde was hoe dichter bij elkaar, hoe beter. Utrecht, met de begraafplaatsen Soestbergen en Kovelswade, bleek hiervoor geschikt te zijn.

Deze vier voorwaarden hebben uiteindelijk geleid tot de selectie van een vijftal casussen. In alfabetische volgorde zijn dit de begraafplaats Groenesteeg in Leiden, de begraafplaatsen Kovelswade en Soestbergen in Utrecht, de begraafplaats IJsselhof in Gouda en tenslotte de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam. Een beknopt overzicht van alle begraafplaatsen is in onderstaande tabel weergegeven. De begraafplaatsen zullen in de paragraaf hierna op alfabetische wijze geïntroduceerd en verder toegelicht worden.

Figuur 32: Overzicht gegevens van de begraafplaatsen.

Naam	Locatie	Jaartal opening	Eigenaar	Status
Groenesteeg	Leiden	1813	Gemeente Leiden (Dagelijks beheer) en de Stichting (beheer aula, verzorgt rondleidingen)	Dode begraafplaats
Kovelswade	Utrecht	1904	Gemeente Utrecht	Levende begraafplaats met ook een apart deel voor moslims
Soestbergen	Utrecht	1830	Gemeente Utrecht	Levende begraafplaats
IJsselhof	Gouda	1950	Uitvaartorganisatie Yarden	Levende begraafplaats
Zorgvlied	Amsterdam	1870	Gemeente Amstelveen	Levende begraafplaats, aparte delen voor culturele minderheden

Deze vijf begraafplaatsen zijn tot op zekere hoogte representatief te noemen. Het is een feit dat elke gemeente zijn eigen beleid voert en op verschillende aspecten de nadruk legt. Dit kan er toe leiden dat er verschillen zijn qua beleid, maar dat neemt niet weg dat elke gemeente en begraafplaats dezelfde knelpunten kent, zoals geformuleerd in subparagraaf 7.2.2. Voor begraafplaatsen die beheerd worden door een organisatie, zoals de IJsselhof onderdeel is van Yarden, ligt dit anders. Deze begraafplaatsen zijn gebonden aan dezelfde huisregels en richtlijnen. Als iets op de ene begraafplaats is toegestaan, is dit ook het geval op andere locaties.

Een andere opmerking die gemaakt moet worden in het kader van generaliseerbaarheid heeft betrekking tot de (recreatieve) activiteiten. Specifieke activiteiten zijn niet altijd generaliseerbaar, maar de ideeën en intenties wel. Ter illustratie: een overledene heeft maar een enkel graf. Een

rondleiding langs het graf van een beroemdheid is daarom alleen op één begraafplaatsen mogelijk. Dit neemt niet weg dat rondleidingen langs graven in het algemeen mogelijk zijn. De specifieke invulling zal echter verschillen.

Een laatste opmerking met betrekking tot het generaliseren van deze begraafplaatsen, is dat begraafplaatsen ook niet identiek aan elkaar zijn. Ze zijn niet allemaal even groot of even groen. Sommige begraafplaatsen zijn ook voller dan anderen. Specifieke activiteiten kunnen als gevolg niet mogelijk zijn. Voor bijvoorbeeld voetbal heb je een relatief grote ruimte nodig. Andere activiteiten zijn echter wel altijd mogelijk, zoals een klein stukje wandelen. Daarom wordt er in dit onderzoek de nadruk gelegd op de recreatiemotieven en niet op de afzonderlijke activiteiten. Het gaat om de intenties en de doelen, en niet om de specifieke invulling.

7.4: Beknopte introductie casussen

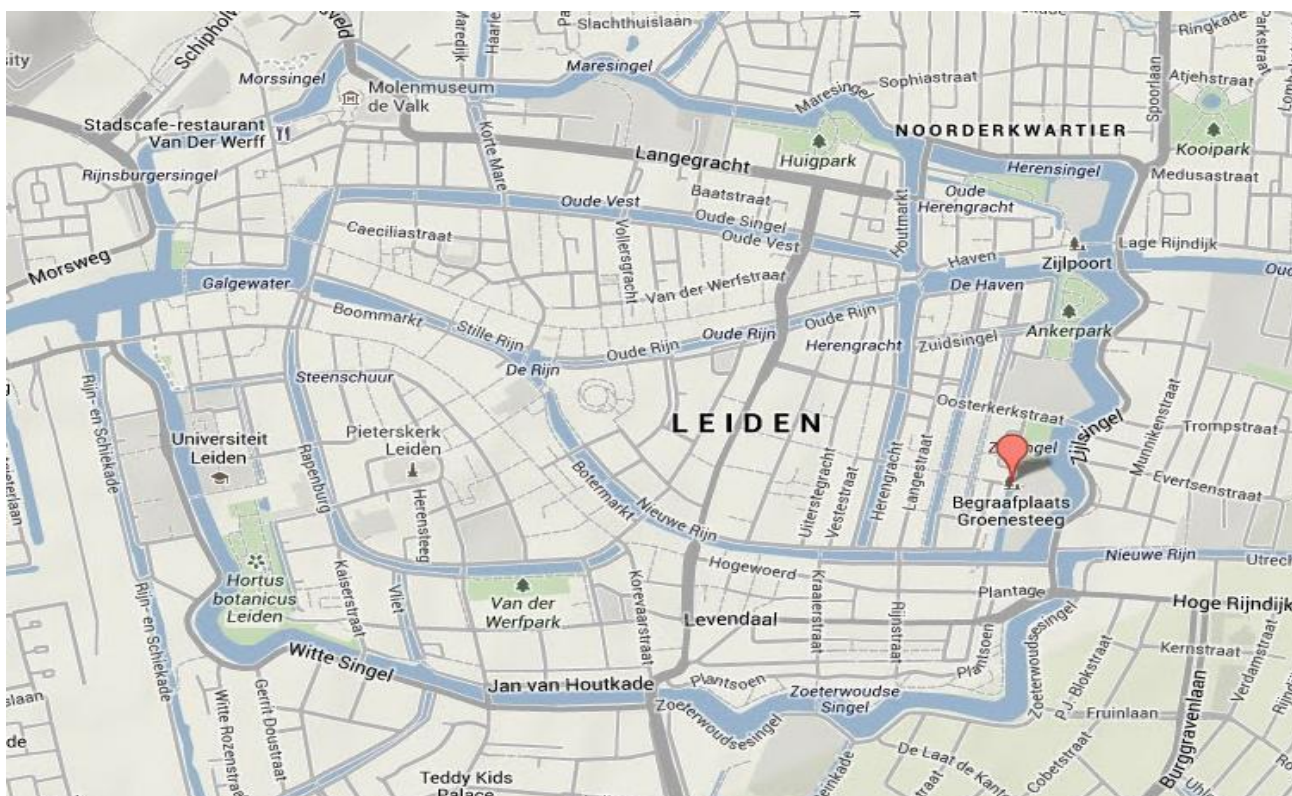
7.4.1: Begraafplaats Groenesteeg

In Leiden werden tot de Franse tijd (1795 tot 1813) de rijke burgers begraven in de kerken, terwijl de minder welgestelde burgers een graf kregen op de kerkhoven (Gemeente Leiden, 2013; Stichting tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te Leiden, 2013). In de 17de eeuw zorgden pestepidemieën voor grote sterfte onder de Leidse bevolking. Als gevolg werden de bolwerken rond de stad gebruikt als noodbegraafplaats voor met name de armere Leidenaren. Toen Napoleon in 1813 het begraven in kerken in verbod, werd het bolwerk aan het einde van de Groenesteeg ingericht als laatste rustplaats voor de Leidse notabelen.

Na het Koninklijk Besluit in 1827, waarbij het begraven in kerken wederom verboden werd, werd stadsarchitect Salomon van der Paauw gevraagd om een ontwerp te maken voor de wandelpaden, de beplanting en de aula. De aula kreeg in 1859 een bovenwoning voor de grafdelver die ook als toezichthouder werkzaam was op de begraafplaats. De begraafplaats raakte langzaamaan in verval toen elders in Leiden in 1910 de begraafplaats Rhijnhof geopend werd. De laatste begravenis vond in 1975 plaats en met ingang van 1 januari 1976 werd de begraafplaats gesloten. In 1981 werd de begraafplaats, inmiddels ook een rijksmonument, eigendom van de gemeente Leiden.

Bezorgd om het verval, verenigden verontruste burgers zich eerst in een werkgroep en later in de Stichting tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te Leiden (2013). Deze vereniging heeft er voor gezorgd dat de begraafplaats tussen 1993 en 1995 gerestaureerd is. Graven werden opgeknapt, grafmonumenten werden hersteld en ook de beplanting werd aangepakt. Op deze wijze kreeg het weer de vorm en aanzicht terug die Salomon van de Paauw het in 1827 gaf. Tegenwoordig is de begraafplaats opengesteld als stadspark.

Figuur 33: Locatie Begraafplaats Groenesteeg in Leiden.

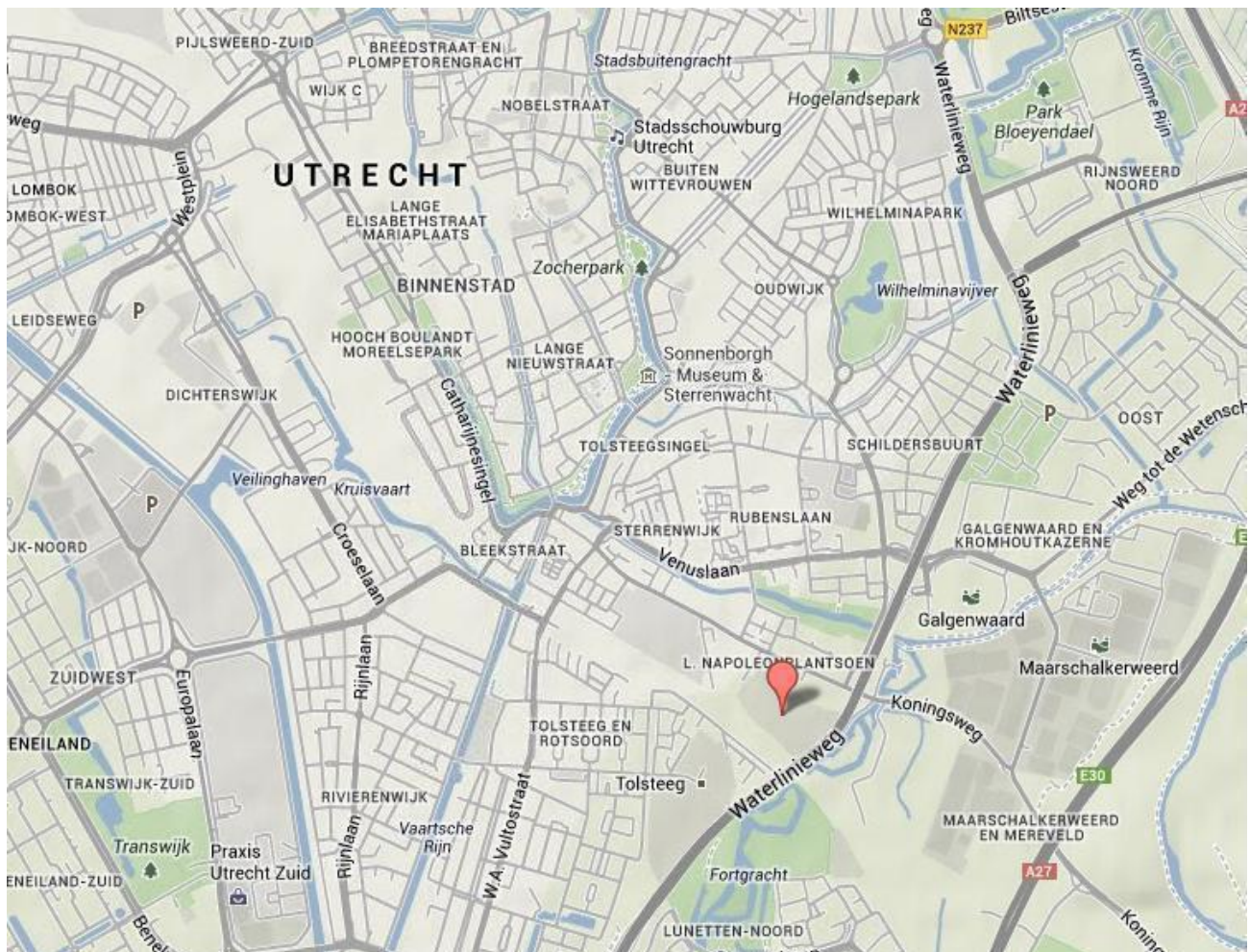
Bron: Google Maps (2013a)

7.4.2: Begraafplaats Kovelswade

Eind 1900 was er in Utrecht werd duidelijk dat Soestbergen, de Eerste Algemene Begraafplaats, weinig mogelijkheden had om uit te breiden (Gemeente Utrecht, 2013a; Gemeente Utrecht, 2013b; Milieucentrum Utrecht, 2013). Als gevolg werd rond 1900 de begraafplaats Kovelswade ontworpen door de toenmalige stadsarchitect F. Nieuwenhuis. Hij liet zich bij het ontwerp van de begraafplaats en het daarbij horende witte koepelvormige ontvangstgebouw inspireren door het classicisme en dan in het specifiek door het palladiaans classicisme, genoemd naar de Italiaans bouwmeester Palladio.

De opzet van het park is als gevolg gebaseerd op de wisselwerking tussen licht en donker. Hoewel het groots opgezette voorterrein zeer licht is, zorgen de kastanjabomen na het tweede toegangshek voor donkerte. In het hele park wordt als het ware gespeeld met de overgang tussen licht en donker. Zelfs in de beplanting zijn deze licht- en donkerschakeringen terug te vinden. Deze classicistische aanleg tezamen met de aanwezige cultuurhistorische en architectonische waarden hebben er in 2001 voor gezorgd dat de begraafplaats een rijksmonument is geworden (Gemeente Utrecht, 2013b).

Figuur 34: Locatie Begraafplaats Kovelswade in Utrecht.

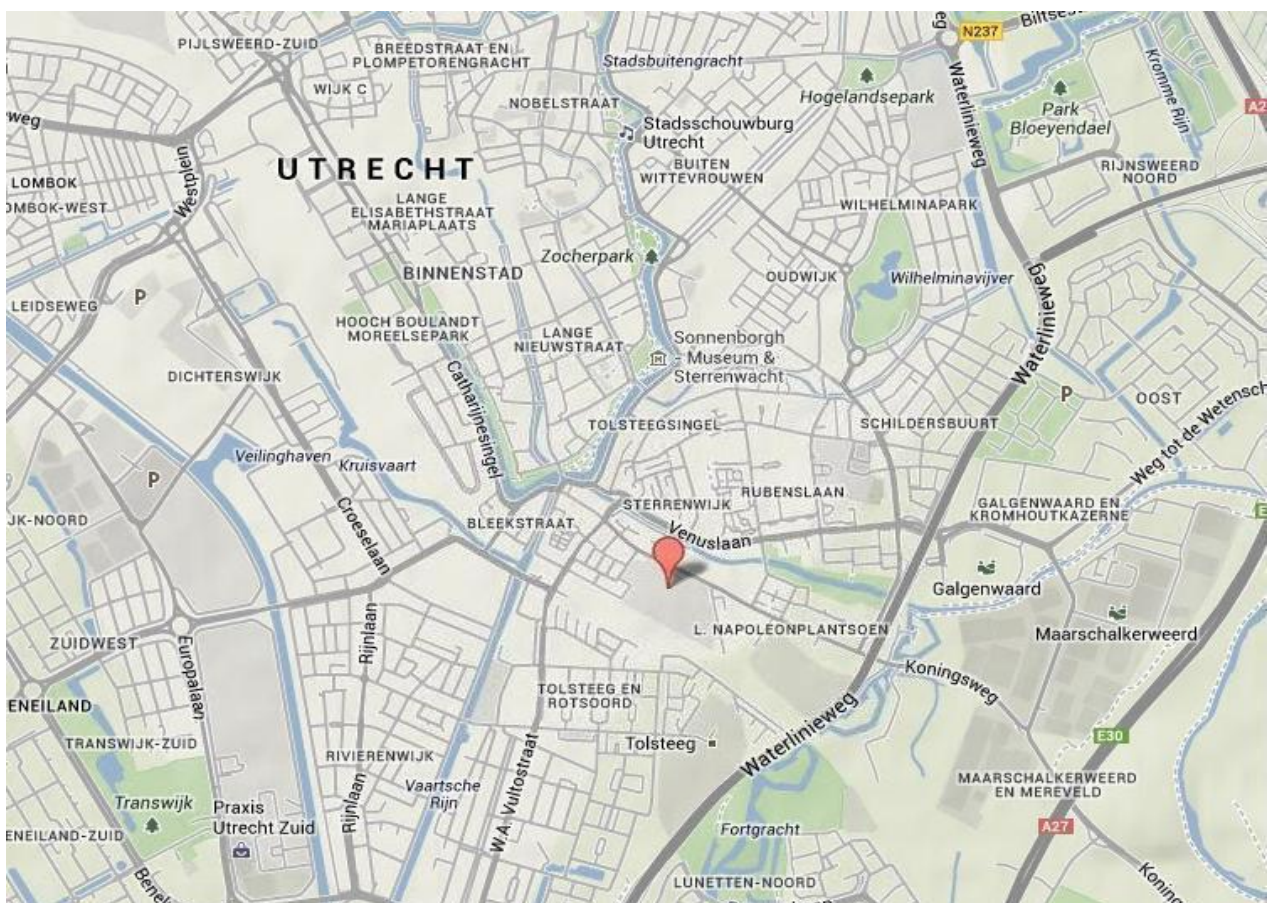
Bron: Google Maps (2013b)

7.4.3: Begraafplaats Soestbergen

In 1827 kwam Koning Willem I tot het Koninklijk Besluit om een einde te maken aan het gebruik om overledenen in en rondom kerken te begraven. Stadsbesturen werden zo gedwongen om buiten de stad naar ruimte te zoeken (Gemeente Utrecht, 2013c; Gemeente Utrecht, 2013d; Milieucentrum Utrecht, 2013; Stichting Dodenakkers, 2013c). In 1829 kocht Utrecht de heerlijkheid Soestbergen, dat daarmee de Eerste Algemene Begraafplaats werd. Kenmerkend voor de begraafplaats is de ring met keldergraven. Deze ring is uniek in Europa, hoort bij de eerste opzet van de begraafplaats en is afgebouwd in 1832. Daarnaast zijn veel bekende Utrechtse op de begraafplaats begraven, waaronder de dichter Nicolaas Beets en architect Gerrit Rietveld, maar ook vele welgestelde handelslieden, artsen, hoogleraren en bisschoppen hebben hier hun laatste rustplaats. Hierdoor zijn er op Soestbergen veel indrukwekkende grafmonumenten.

De begraafplaats zelf is ingericht door de landschapsarchitect Jan David Zocher jr. in de Engelse landschapsstijl. Hij richtte het bewust in als een wandelpark dat naast slingerende paden ook verrassende doorkijkjes kent. Bij het kiezen van de beplanting is bewust gekozen voor flora die helpt om een trieste en melancholieke sfeer te creëren. Veel van de oorspronkelijke bomen zijn nog steeds aanwezig. Deze tuinarchitectuur, evenals de cultuurhistorie en de architectuur, zijn de reden waarom deze begraafplaats in 2001 een rijksmonument is geworden (Gemeente Utrecht, 2013d). Ook de voormalige directeurswoning, de oude dienstwoning en het 19de eeuwse baarhuis zijn opgenomen op de rijksmonumentenlijst. Opvallend is overigens dat de begraafplaats in de tweede helft van de negentiende eeuw zo populair was als wandelpark dat een speciale noodverordening nodig was om het vele bezoek te beperken (Stichting Dodenakkers, 2013c).

Figuur 35: Locatie Begraafplaats Soestbergen in Utrecht.

Bron: Google Maps (2013c)

7.4.4: Begraafplaats IJsselhof

In 1940 was er in de gemeente Gouda de vraag naar een nieuwe begraafplaats. Door de gemeente werd als gevolg een lening afgesloten van 120.000 gulden ten behoeve van de aanleg van de nieuwe algemene begraafplaats IJsselhof (Historische Vereniging die Goude, 2003). Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak ging de realisatie van de nieuwe begraafplaats gewoon door en werd er in opdracht van de Duitsers een gedeelte speciaal ingericht voor gestorven Duitse militairen. De graven van deze militairen werden na de oorlog weer geruimd. In juni 1950 werd de nieuwe algemene begraafplaats in gebruik genomen samen met de begraafplaatskapel en kent zowel particuliere als algemene graven.

De inrichting van de begraafplaats is bewust zeer groen (Yarden, 2013a). De bomen zijn tegenwoordig zo groot dat wortels er voor zorgen dat bepaalde plaatsen niet meer bereikbaar zijn als graflocatie. Een uitbreidingsgebied had 1 januari 2009 al in gebruik genomen moeten worden, maar blijkens het interview zijn er complicaties opgetreden. De begraafplaats ligt immers aan een dijklichaam en dat zorgt er voor dat aan de inrichting wat beperkingen zijn gesteld omdat een dijkverbetering van het huidige dijktracé gepland staat of langs de Hollandse IJssel.

Sinds 2007 is de begraafplaats en het crematorium IJsselhof geprivatiseerd en valt het onder de uitvaartorganisatie Yarden (Yarden, 2013b). Yarden is een van de grootste uitvaartorganisaties van Nederland en telt bijna 1 miljoen leden. Met 41 uitvaartcentra, 22 crematoria en 7 begraafplaatsen verspreid door heel Nederland, claimt Yarden altijd dicht in de buurt te zijn.

Figuur 36: Locatie Begraafplaats IJsselhof in Gouda.

Bron: Google Maps (2013d)

7.4.5: Begraafplaats Zorgvlied

Om annexatie door Amsterdam te voorkomen liet burgemeester A. Wiegel van de gemeente Nieuwer-Amstel (tegenwoordig de gemeente Amstelveen) een stuk weiland aan de Amsteldijk kopen, waarop vroeger het buitenverblijf Zorgvliet had gestaan, om dit om te toveren in een begraafplaats (Gemeente Amstelveen, 2010; Gemeente Amstelveen, 2013; Stichting Dodenakkers, 2013b). Voor deze drie hectaren werd toentertijd 5.450 gulden neergelegd. Het originele plan was om slechts een deel ter grootte van 0,8 hectare gereed te maken en op 1 november 1870 werd Zorgvlied in gebruik genomen. Vrijwel meteen werd Zorgvlied populair onder de Amsterdammers door de ligging aan de Amstel, de pittoreske aanleg en de deftige rust die ze uitstraalde. Dit succes zorgde er voor dat Zorgvlied meerdere malen uitgebreid werd. Anno 2013 is Zorgvlied 16,5 hectare groot (Gemeente Amstelveen, 2013). Door gemeentelijke herindelingen ligt het tegenwoordig in Amsterdam, maar is de begraafplaats desalniettemin eigendom van de gemeente Amstelveen.

Evenals Soestbergen in Utrecht, is het eerste deel van Zorgvlied ingericht door Jan David Zocher jr. en heeft het de stijl van een Engelse landschapstuin. Elementen als intieme hoekjes, waterpartijen en onverwachtse doorkijkjes zijn op het terrein terug te vinden. De uitbreidingen die later plaats zouden vinden, waren conform de smaak en de eisen van die tijd. Zorgvlied is tegenwoordig een begraafplaats met een combinatie van oude en nieuwe stijlen, van parkachtige gebieden tot strak aangelegde, open gebieden van de jaren '60. Mede dankzij de parkaanleg uit de periode 1869 tot en met 1931 is Zorgvlied sinds 2008 een rijksmonument en zijn verschillende delen, zoals een aantal grafmonumenten en de aula, toegevoegd aan de monumentenlijst (Gemeente Amstelveen, 2010; Gemeente Amstelveen, 2013; Stichting Dodenakkers, 2013b).

Zorgvlied heeft tegenwoordig ook het imago van een begraafplaats te zijn waar vele bekende Nederlanders begraven liggen. Dat neemt echter niet weg dat Zorgvlied voor alle mensen en gezindten open staat en dat is terug te vinden in de grafmonumenten. Naast negentiende-eeuwse praalgraven van rijke Amsterdamse families, zijn er ook aparte gebieden waar Chinezen, moslims, vrijmetselaren, rooms-katholieken en bahai liggen. Al deze groepen hebben hun eigen symbolen. Individuele expressie is tot op zekere hoogte dus mogelijk en wellicht gewenst.

Figuur 37: Locatie Begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam.

Bron: Google Maps (2013e)

7.5: Wijze van data-verzameling en data-analyse

7.5.1: *Semi-gestructureerde diepte-interviews*

De keuze voor het doen van diepte-interviews is omdat het bij uitstek geschikt is om ideeën en opvattingen te verzamelen over een bepaald onderwerp. Door in te gaan op overwegingen en motieven, wordt er een diepgaand en compleet beeld verkregen van wat er met betrekking tot het onderwerp allemaal speelt.

De interviews zelf zijn voor dit onderzoek van semi-gestructureerde aard. In een semi-gestructureerd interview wordt het onderwerp behandeld aan de hand van enkele topics en voorbereide vragen. Tegelijkertijd heeft de interviewer ook hierbij de mogelijkheid om de volgorde waarop de vragen gesteld worden aan te passen en om vragen toe te voegen als hij of zij denkt dat dit nodig of wenselijk is (Bryman, 2008). Hierdoor kan doorgevraagd worden op bepaalde onderwerpen. Dit zorgt voor meer diepgang en meer inzicht in wat er speelt en waarom.

7.5.2: *Topiclist*

De topics voor de interviews zijn aan de hand van het theoretisch kader geformuleerd en zijn in bijlage 1 terug te vinden. Om het interview te beginnen op een wijze die de participant op zijn gemak stelt, start een semi-gestructureerd interview veelal met simpele vragen (Bryman, 2008). Daarom gevolg wordt er eerst gevraagd naar algemene achtergrondinformatie van de desbetreffende begraafplaats. Interessante onderwerpen worden dan kort genoteerd om daar later op terug op te komen.

Vervolgens wordt de nadruk gelegd op het thema van recreatiemotieven. Elk motief werd in elk interview op dezelfde wijze geïntroduceerd. Bij de toelichting en gedurende het interview zelf wordt gelet dat per motief de uitersten qua activiteiten behandeld zouden worden. De mate van wenselijkheid en de verschillende mogelijkheden worden zo per motief zichtbaar gemaakt.

Daarnaast wordt ook gevraagd om op een schaal van 1 tot en met 5 een cijfer te geven voor de recreatiemotieven. De achterliggende gedachte is om op deze manier inzichtelijk te krijgen welk recreatiemotief of welke motieven het beste passen bij begraafplaatsen. Op deze wijze wordt de respondent immers gestimuleerd om de recreatiemotieven niet los van elkaar te zien, maar als min of meer concurrenten van elkaar. Het laat zien wat zij het meest toepasselijk, wenselijk en mogelijk vinden.

Het tweede thema, namelijk de knelpunten of belemmeringen, komt veelal gedurende de bespreking van de motieven ten tafel en daar wordt meteen op in gegaan. Tenslotte worden de nog niet behandelde notities behandeld en word gevraagd in hoeverre de participant vond dat er nog een bepaald onderwerp is dat in het kader van het onderzoek wel belangrijk is, maar niet aan bod is gekomen gedurende het interview.

7.5.3: Respondenten

Bij de selectie van de respondenten is zowel telefonisch als digitaal contact opgenomen met de organisatie of instantie die verantwoordelijk is voor het dagelijks beheer en het onderhoud van de geselecteerde begraafplaatsen. Deze partijen hebben veelal het beste inzicht in wat er speelt op de begraafplaats en wat er mogelijk is. De enige uitzondering daarop is de respondent voor de begraafplaats Groenesteeg. Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van het onderwerp, is gekozen om de Stichting Tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te benaderen. In tegenstelling tot de gemeente Leiden, verzorgt de Stichting rondleidingen over de begraafplaats en beheert de aula. De aula wordt daarbij gebruikt voor diverse activiteiten, zoals tentoonstellingen, lezingen, concerten, vergaderingen en cursussen. Verder geeft de Stichting voor donateurs een Nieuwsbrief uit en organiseert zij in ieder geval drie maal per jaar een lezing of concert. Gezien het recreatieve aspect van de onderzoeksvraag, zijn dit onderwerpen die voor het onderzoek interessant zijn.

De interviews zijn gehouden op locaties die uitgekozen waren door de respondenten. In alle gevallen betekent dit dat de gesprekken plaats vonden in de aula van de desbetreffende begraafplaats. Gezien het feit dat de interviews met toestemming van de respondenten werden opgenomen, werden rumoerige omgevingen vermeden. De interviews duurden tussen de vijfenveertig en negentig minuten. Een overzicht van de overige informatie is te vinden in onderstaand figuur.

Figuur 38: Overzicht van de respondenten

Naam	Functie	Begraafplaats(en)	Datum
Anneke Jesse	Bestuurslid van de Stichting Tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg	Groenesteeg, Leiden	02-09-2011
Tanja Medema	Medewerker Begraafplaatsen van de Gemeente Utrecht.	Kovelswade, Utrecht Soestbergen, Utrecht	05-09-2011
Arpad F. H. Nesvadba	Hoofd Zorgvlied	Zorgvlied, Amsterdam	26-08-2011
Mieke Verkuil	Locatiemanager	IJsselhof, Gouda	07-09-2011

7.5.4: Wijze van data-analyse

Voor dit onderzoek is gekozen om een narratieve analyse toe te passen en dan in het specifiek een thematische analyse (Bryman, 2008). De overkoepelende analysemethode van narratieve analyse stelt dat mensen de vertellers van verhalen zijn over hun leven of gebeurtenissen in hun leven. Ze geven in feite hun eigen perspectief weer en de onderzoeker probeert deze perspectieven vast te leggen in een interviewverslag. Naast de punten die van belang zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag, wordt aandacht besteed aan het verklaren van het handelen van de benaderde participanten. Omdat het onderzoek een sterk exploratief karakter heeft, zijn deze contextvariabelen van belang.

Het gevaar dat de onderzoeker zijn eigen perspectief verweeft in het interviewverslag, is zoals eerder gemeld voorkomen door '*respondent validation*'. De interviews zelf zijn, met toestemming van de geïnterviewden, opgenomen en later woord voor woord uitgeschreven. In het kader van '*respondent validation*', zoals toegelicht in subparagraaf 7.3.1, zijn deze transcripties vervolgens

voorgelegd aan de participanten om zo te controleren of het een juiste weergave is van wat zij gezegd en bedoeld hebben. Aan de hand van een aantal opmerkingen en verdere toelichtingen, zijn er vervolgens een aantal veranderingen doorgevoerd. Alle interviews zijn op deze wijze gevalideerd.

Binnen deze narratieve analyse is specifiek gekozen voor een thematische werkwijze. Deze benadering richt zich in het bijzonder op wat er gezegd wordt en niet op de wijze waarop het gezegd wordt (Bryman, 2008). Het gaat, in andere woorden, om de inhoud van de verhalen en op het vinden en beschrijven van thema's binnen het verhaal van de geïnterviewde. Dit maakt het mogelijk om de verhalen van de verschillende casussen met elkaar te vergelijken en om zo overeenkomsten en verschillen aan te wijzen.

Hierop volgend is derhalve begonnen om de transcripties van de interviews te analyseren middels codering van woorden en tekstfragmenten. Meerdere malen worden de interviews op deze wijze benaderd om zo geen enkel belangrijk element of thema te missen. In eerste instantie wordt besloten om de topics voor de interviews aan te houden voor de codering. In dit kader worden activiteiten overigens zowel gezien als een aparte activiteit, als een onderdeel van een bepaald recreatiemotief. Daarnaast wordt, vanwege het semi-gestructureerde karakter van de interviews, ook gelet op thema's die niet tot de oorspronkelijke topiclijst behoorden maar wel belangrijk zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. In dit geval betekent dit dat de belemmeringen aparte thema's werden en hun eigen codering kregen. Vervolgens word gekeken in hoeverre bepaalde coderingen niet hetzelfde weergaven. Waar dit het geval is, worden deze samengevoegd en het aantal coderingen teruggebracht. De resultaten van deze analyse worden in het volgende hoofdstuk uiteengezet.

Deel 3: Resultaten van het empirisch onderzoek

Bron: Paul R. Giunta Photography (2013)

8: Resultaten

8.1: Inleiding

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het empirisch onderzoek gepresenteerd en uiteengezet. Hier zal in het specifiek worden aangesloten bij twee deelvragen van dit onderzoek, namelijk: *Welk soort recreatieve activiteiten zijn wenselijk en/of mogelijk op de Nederlandse begraafplaatsen?* En: *Welke knelpunten of problemen spelen er bij de Nederlandse begraafplaatsen wanneer het gaat om recreatieve activiteiten?*

Dit zal gebeuren aan de hand van een drietal overkoepelende thema's, waarbij elk onderwerp zijn eigen paragraaf heeft. Bij elk thema worden letterlijke citaten gebruikt uit de afgenomen interviews om bepaalde zaken verder te verduidelijken, te benadrukken of te illustreren. Als eerste wordt in paragraaf 8.2 aandacht besteed aan de extra achtergrondinformatie die naar boven is gekomen over de begraafplaatsen en het proces van begraven zelf. De sterke punten van de begraafplaatsen en de trends die daar momenteel spelen zullen hier worden behandeld.

Vervolgens wordt in paragraaf 8.3 gekeken naar het thema van de recreatiemotieven. Elk motief zal hier eerst apart behandeld worden en in subparagraaf 8.3.6 worden de recreatiemotieven met elkaar vergeleken in het kader van wenselijkheid. Tenslotte wordt in 8.4 nader gekeken naar de problemen en belemmeringen die spelen bij het realiseren van recreatieve ontwikkelingen op begraafplaatsen. De vijf overkoepelende belemmeringen die naar voren zijn gekomen uit de interviews zullen hier ieder voor zich behandeld worden en daarmee wordt dit hoofdstuk afgesloten.

8.2: Achtergrond

8.2.1: Sterke punten

Het eerste punt waar naar gevraagd werd tijdens de interviews is om op beknopte wijze aan te geven wat het sterkste punt van de begraafplaats is. Als gevolg werden er een tweetal sterke punten aangedragen door de geïnterviewden. Het eerste sterke punt had betrekking tot de begravenen. Zowel Zorgvlied, als Groenesteeg en Soestbergen hebben door omstandigheden een groep bekende mensen op de begraafplaats liggen (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011). Van deze drie heeft Zorgvlied verreweg de grootste groep, maar dit neemt niet weg dat bijvoorbeeld Rietveld op Soestbergen of verschillende hoogleraren op Groenesteeg een belangrijk pluspunt zijn voor de begraafplaats.

Wellicht belangrijker is het andere sterke punt dat vaak naar voren kwam, namelijk het punt van een groene omgeving. Alle begraafplaatsen noemden zaken die tot top zekere hoogte een bijdrage leveren aan een rustige uitstraling (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Elk van de begraafplaatsen is bewust op een bepaalde manier ingericht opdat men makkelijker tot bezinning kan komen. De IJsselhof is bijvoorbeeld bewust groen aangelegd met nu grote bomen, terwijl Soestbergen zelfs bewust als park is ingericht door Zocher in de Engelse landschapsstijl. Op hun eigen wijze heeft elke begraafplaats zijn eigen, rustige omgeving gecreëerd, waarbij er niet sprake is van een beste manier. De medewerker begraafplaatsen van de gemeente Utrecht verwoordde het als volgt:

“Soestbergen is bewust als park ingericht door Zocher in de Engelse landschapsstijl. Soestbergen lijkt veel meer op een stuk bos, met meer van die paden en het ziet er ook meer gezellig uit. Het heeft doorkijkjes en een grotere diversiteit aan bomen. Kovelswade is veel strakker aangelegd en is met al die kruisen en paden een stuk geometrischer dan Soestbergen. Op Kovelswade heerst echter ook de rust van meditatie, rust en spiritualiteit (Medema, interview, 05-09-2011).”

Tijdens de interviews kwamen ook een aantal zwakke punten aan bod. Deze punten werden later in de interviews zowel direct als indirect toegelicht. Als gevolg overlappen deze zwakke punten met de problemen, spanningsvelden en belemmeringen die later gesignaleerd, opgemerkt en behandeld werden. Om onnodige herhaling te voorkomen, wordt er verder op in dit hoofdstuk uitgebreid stilgestaan bij deze punten.

8.2.2: Trends

Alvorens in te gaan op de recreatiemotieven, werd na de sterke en zwakke punten gevraagd naar trends die momenteel spelen op begraafplaatsen. De achterliggende gedachte was dat trends inzicht geven in de toekomst en derhalve hoe begraafplaatsen zich mogelijkerwijs gaan ontwikkelen. Om dit illustreren kan de trend van een toename van het aantal crematies enerzijds en een afname van het begravenissen anderzijds genoemd worden (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Mocht deze trend zich door blijven zetten, dan is er bijvoorbeeld meer ruimte nodig voor columbaria. Tegelijkertijd kunnen columbaria wellicht op een natuurlijke wijze in het landschap verwerkt worden. Dit sluit tegelijkertijd ook aan met de trend van 'natuurbegraven' waarbij de begraafplaats probeert het milieu zo min mogelijk te belasten. Ze proberen juist nieuwe natuur te creëren en de bestaande natuur te beschermen en te stimuleren.

Een andere trend die naar voren kwam is dat begraafplaatsen proberen om meer dingen toe te staan en regels los te laten. Het hoofd van Zorgvlied (Nesvadba, interview, 26-08-2011) gaf als voorbeeld dat waar vroeger eerst alle graven dezelfde kleur hadden en hetzelfde materiaal, dit langzaam aan het veranderen is. Grafstenen worden bijvoorbeeld nu van glas gemaakt. Dit is vervolgens ook te koppelen aan de trend in Amerika waar steeds meer mensen begraven worden met een bepaald motief (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Een basketballer krijgt bijvoorbeeld een basketbal op de grafsteen. Ook hierdoor verandert het aanzicht van begraafplaatsen. Dit soort veranderingen levert wel wat aanpassingsproblemen op, zeker als het een monument betreft. Gezien de overlap met belemmeringen dit voortvloeien uit het beleid, wordt dit in paragraaf 8.4.5 nader toegelicht.

8.3: Recreatiemotieven

8.3.1: Het recreatiemotief van 'Gezelligheid'

Op de vraag in hoeverre het recreatiemotief van 'Gezelligheid' van toepassing is of zou kunnen zijn op begraafplaatsen, werden uiteenlopende antwoorden gegeven. De locatiemanager van begraafplaats IJsselhof (Verkuil, interview, 07-09-2011) gaf bijvoorbeeld meteen aan een enorme link te zien tussen de twee. Landelijk organiseert Yarden, de particuliere organisatie die onder andere verantwoordelijk is voor begraafplaats de IJsselhof, open dagen om simpelweg de vestiging toegankelijk te maken. Het bestuurslid van de Stichting tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te Leiden (Jesse, interview, 02-09-2011) gaf daarnaast aan dat op de begraafplaats zeker activiteiten plaats vinden waar plezier in betrokken wordt, hoewel ze wel wat kritisch staan tegenover uitgebreid picknicken.

De overige benaderde begraafplaatsen waren wat terughoudender. Op Zorgvlied (Nesvadba, interview, 26-08-2011) werd zelfs aangegeven dat iets organiseren vanuit pure gezelligheid niet wenselijk is. Drukke, gezellige activiteiten kunnen als storend worden ervaren door nabestaanden. Echter kwam wel de belangrijke kanttekening dat in combinatie met het idee van het 'samen herdenken' het recreatiemotief van 'Gezelligheid' wel weer mogelijk is. Dit idee was ook terug te vinden in Utrecht. Volgens het interview met Kovelswade is het een lastige zaak om de link te liggen, maar is het wel mogelijk. Er moet dan echter wel sprake zijn van een meerwaarde: *“Geredeneerd van 'zou je picknicken willen stimuleren op Kovelswade of Soestbergen' zie ik daar de meerwaarde niet van in. Er is daar ook niet de ruimte voor, er zijn geen veldjes. Aan de andere kant is picknicken in Daelwijck normaal. Mensen komen naar het schijnt met de auto op zaterdag daarheen en dan gaan ze met koelbox en al bij het graf zitten en picknicken. Wat betreft concerten en dergelijk, als de akoestiek hier veranderd in de aula zou dat uitstekend kunnen (Medema, interview, 05-09-2011).”*

Uit de interviews bleek vervolgens dat 'Gezelligheid' op alle begraafplaatsen terug te vinden is, zij het in verschillende vormen en activiteiten (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Hoewel er hier en daar sprake is van een zekere overlap, verschillen de begraafplaatsen onderling erg. Als gevolg wordt hieronder per begraafplaats op alfabetische volgorde aangegeven wat er in termen van 'Gezelligheid' in het verleden gedaan is en wat er momenteel te doen is.

Van de geïnterviewde begraafplaatsen, kent Groenesteeg het breedste scala aan activiteiten die vallen onder het motief van 'Gezelligheid' (Jesse, interview, 02-09-2011). De meest simpele uiting is dat er regelmatig mensen de begraafplaats oplopen om bijvoorbeeld met de kinderen op het gras aan de waterkant iets te gaan eten. Zolang ze gepast omgaan met de locatie en de graven, en dus niet een grafsteen als picknicktafel gebruiken en hun rommel opruimen, wordt dat niet als een probleem beschouwd. Daarnaast verzorgt het Instituut Voor Natuurbeschermingseducatie twee tot drie keer per jaar een rondleiding waar gemiddeld zo'n twintig man op af komt. Tevens is er ook vier keer per jaar lezing waarbij iets verteld wordt over de mensen die op de begraafplaats liggen.

Meer bijzonder is het feest rond Allerzielen, daar Zielen Alom geheten. Op die avond, georganiseerd door meerdere begrafenisondernemers, worden overal op de begraafplaats lichtjes neergezet, wordt er muziek gemaakt, worden gedichten voorgelezen en is er de mogelijkheid om de naam van een overledene op middeleeuwse wijze te zingen (Jesse, interview, 02-09-2011). Dit aspect van muziek komt ook terug tijdens het Leidens feest van 'Muziek in de Hofjes' dat jaarlijks terugkeert. In heel Leiden zijn er dan verschillende soorten muziektoptrédens. De begraafplaats,

weliswaar geen hofje, doet hier ook aan mee maar op een wat kleinschaliger niveau. Waar elders in de stad grote orkesten staan, is het op Groenesteeg meer in de richting van een fluit en een harp met ruimte waar ongeveer dertig mensen naar komen kijken. Leiden kent ook 'De Kortste Nacht': *“In heel Leiden zijn er dan korte voorstellingen en daar vaar je dan met bootjes langs over de singels. Hier kan dat ook op een punt en dan doen wij ook mee met iets met licht of geluiden (Jesse, interview, 02-09-2011).”*

Ook op Soestbergen vindt er eens per jaar een rondleiding plaats, alleen hier onder begeleiding van een gids van het Utrechts Archief (Medema, interview, 05-09-2011). De nadruk tijdens de wandeling ligt dan op de geschiedenis van begraven en het park zelf. De dertig beschikbare plekken zijn altijd snel vol. Meer bijzonder is het feit dat eind 2010 tot begin 2011 Kovelswade benaderd werd door een groep van vijf vrouwen. Deze hadden een toneelstuk geschreven over vergankelijkheid en na een korte wandeling op de begraafplaats is deze vervolgens op de grascirkel bij de ingang opgevoerd.

Op begraafplaats de IJsselhof worden ook lezingen gegeven (Verkuil, 07-09-2011). In tegenstelling tot de lezingen op Groenesteeg, ligt hier de nadruk rondom de dood en het beter laten beseffen welk onderdeel dood in het leven heeft. Om op een andere manier te helpen bij het rouwproces, vinden er ook herdenkingsbijeenkomsten plaats. Dit zijn vaste ontmoetingsdagen voor nabestaanden waar zij een ruimte beschikbaar gesteld krijgen om met elkaar koffie te drinken en om elkaar steun te bieden. Dergelijke activiteiten zijn er ook voor jonge ouders met overleden kinderen, zodat zij in de woorden van de locatiemanager *“de mogelijkheid hebben om met hun gezin en de kinderen die nog in leven zijn een betere connectie te krijgen met het gestorven kind (Verkuil, interview, 07-09-2011).”*

Daarnaast is ook jaarlijks een paaswandeling op de IJsselhof (Verkuil, interview, 07-09-2011). Voordat de mis begint in de kerk, komt er een groep mensen bijeen op de begraafplaats om daar onder begeleiding van de geestelijke leiders van de kerk een rondgang te maken. Tijdens deze wandeling wordt op verschillende momenten stil gestaan om een stuk muziek te spelen, een stuk tekst te lezen of om iets neer te leggen bij het gedenkm monument. De eerste keer waren er maar een paar mensen die hier aan deelnamen, maar in 2010 was het al een groep van ongeveer 60 mensen. De locatiemanager van de IJsselhof liet aantekenen dat ze verwachten dat deze stijgende lijn zich door zal zetten en dat ze blij zijn met deze ontwikkeling alsmede het feit dat ze deze wandeling kunnen faciliteren (Verkuil, interview, 07-09-2011).

Net als op Groenesteeg, wordt op Zorgvlied het feest van Allerzielen gevierd (Nesvadba, interview, 26-09-2011). 's Nachts er dan veel licht, muziek en zang. Daarnaast zijn er ook hooibalen aanwezig die het Hiernamaals symboliseren. Elke hooibaal is gekoppeld aan een karaktertrek zoals liefde of bezorgdheid. Nabestaanden kunnen vervolgens bij elk kenmerk een kaarsje zetten als ze het associëren met een overledene. Een ander grote activiteit vindt plaats op kerstavond. Op deze 'Lichtjesavond' zijn de aula en alle paden verlicht en is er een kerstboom aanwezig in de aula. Bezoekers kunnen een berichtje schrijven aan de overledene en deze in de boom ophangen, om vervolgens al dan niet met een lampion voor kinderen, het graf te bezoeken. In de woorden van het hoofd van de begraafplaats zijn er *“zo'n drieduizend tot vijfduizend mensen die dan komen. Ze zijn er kort, maar wel massaal. Je hoort mensen dan lachen en vrolijk zijn (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”*

Naast deze bijzondere avonden, is Zorgvlied ook gericht op de meer gewone dagen in het jaar: *“een begraafplaats is een ontmoetingsplek en wij willen die ontmoetingsmogelijkheden ondersteunen. We hebben een terras, we hebben genoeg banken en mensen mogen bij het graf een (leen)stoel*

neerzetten. Er komen hier ook vaste klanten, als ik het zo mag zeggen, die hier binnen komen voor wat koffie, even gaan zitten en daarna beginnen aan hun vaste loopje en daardoor nieuwe mensen spreken. Volgens een artikeltje in de kranten, komen hier ook mensen om nieuw contacten te leggen. Niet alleen om elkaar te helpen en te ondersteunen in het rouwproces, maar ook gewoon om te zoeken naar een nieuwe partner (Nesvadba, interview, 26-08-2011)."

Uit het bovenstaande komt duidelijk naar voren dat iedere begraafplaats zijn eigen invulling heeft gegeven aan het motief van 'Gezelligheid' op dit moment. Tegelijkertijd moet opgemerkt worden dat de geïnterviewde begraafplaatsen ook nog steeds bezig zijn met het bedenken van verdere activiteiten die onder dit thema vallen. Op Zorgvlied wordt bijvoorbeeld gekeken in hoeverre het mogelijk is om met het as van de overledene de Amstel op te varen met het doel om het daar uit te strooien (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Ze willen dit proces combineren met wat varen en wat eten. Het is als het ware een combinatiepakket van afscheid nemen met een recreatieve activiteit als varen.

Andere voorbeelden waaruit blijkt dat men dit recreatiemotief op de begraafplaats meer een plaats wilt geven, is bijvoorbeeld enerzijds het feit dat men op Kovelswade de aula aan wil gaan passen zodat het gebruikt kan worden voor muziekvoorstellingen en anderzijds dat men op de IJsselhof lange tijd nagedacht heeft over de inrichting van een speelweide of beeldentuin (Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). De medewerker begraafplaatsen sprak daarnaast de hoop uit *"om scholen en klassen uit te nodigen om bijvoorbeeld in de herfst hier spullen te komen halen/verzamelen waarmee ze op school kunnen knutselen"* (Medema, interview, 05-09-2011).

Concluderend valt te zeggen dat er zeer zeker een link te leggen valt tussen het recreatiemotief van 'Gezelligheid' en begraafplaatsen, maar dat er soms wel expliciet rekening moet worden gehouden met het feit dat het iets moet toevoegen aan de begraafplaats. De drempel om activiteiten in dit kader van de grond te krijgen is aanzienlijk lager wanneer er echt sprake is van een direct verband met de begraafplaats. Bij wijze van voorbeeld past een lezing over hoe om te gaan met de dood beter bij een dergelijke locatie dan een uitgebreide picknick. Daarnaast moet de conclusie getrokken worden dat elke begraafplaats op een andere wijze vorm heeft gegeven aan dit thema en ook andere zaken in ontwikkeling en gedachten heeft. Het aanbod van 'gezellige' activiteiten kan als gevolg erg verschillen per begraafplaats.

8.3.2: Het recreatiemotief van 'Er even tussen uit'

Het tweede motief dat ter sprake kwam tijdens de interviews, is het motief van het er even tussen uit willen zijn om bij te komen van de dagelijkse hectiek en stress. Alle geïnterviewden gaven aan dat er zeer zeker een link te maken valt tussen enerzijds begraafplaatsen en anderzijds deze wijze van recreatie (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Dit is voornamelijk vanwege het feit dat begraafplaatsen haast per definitie plekken zijn waar de rust regeert en waar men zich kan ontspannen. Daarbij lenen sommige begraafplaatsen zich ook voor wandelen omdat ze daadwerkelijk als wandelpark zijn ingericht. De begraafplaats Soestbergen in Utrecht is bewust vormgegeven in de traditie van de Engelse landschapstijl in de hoop dat mensen daar gingen wandelen (Medema, interview, 05-09-2011). Daarbij is zelfs rekening gehouden met de windhoek, zodat alle ontbindingsprocessen zich konden voltrekken zonder mensen lastig te vallen die op een bankje zitten.

De vraag werd vervolgens gesteld of er als gevolg ook daadwerkelijk recreatief gewandeld werd op de verschillende begraafplaatsen. Unaniem werd bevestigd dat, soms tot hun eigen verbazing, er inderdaad mensen zijn die naar de begraafplaats komen om een wandeling te maken. Er zijn regelmatig mensen die naar de begraafplaatsen IJsselhof, Groenesteeg en Zorgvlied komen om even hun vaste loopje te doen al dan niet na een kopje koffie bij de aula (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Volgens het interview over begraafplaats IJsselhof (Verkuil, interview, 07-09-2011) zijn er afhankelijk van het weer en het seizoen soms makkelijk 100 mensen aanwezig op de begraafplaats, waarbij niet iedereen alleen voor het bezoeken van een graf komt. Mensen schijnen zelf aan te hebben gegeven dat ze daar komen wandelen omdat het een plezierige plek is om even tot rust te komen. Op Groenesteeg merken ze dat tussen de middag veel mensen even komen om te wandelen en een broodje te eten (Jesse, interview, 02-09-2011). Daarnaast komen er ook mensen van het verzorghuis om hier even wat te lopen. Het enige nadeel is dat de rolstoelen wat hinder ondervinden van de grindpaden.

Het wandelen met honden wordt echter als lastiger beschouwd. Bepaalde begraafplaatsen, zoals Groenesteeg, staan honden niet toe het terrein te betreden (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Hoewel behoeftes relatief eenvoudig op te ruimen zijn, zijn plasjes tegen zerken een heel ander probleem. Weer andere begraafplaatsen, zoals Zorgvlied, staan de aanwezigheid van honden juist wel toe (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Vroeger was het verboden, maar tegenwoordig worden honden toch als een extra familielid of als kindje gezien dat je niet kunt achterlaten. Het is, in andere woorden, belangrijk om met de tijd mee te gaan.

Begraafplaatsen hebben, op basis van de interviews, potentie als wandelgebieden, maar worden nog niet volledig benut in die hoedanigheid. Dit werd in Utrecht geïllustreerd met de volgende woorden: *“Op Soestbergen en op Kovelswade zijn allemaal kastanjabomen en dergelijke. Als je dan ziet hoe druk het in Amelisweerd is, waar iedereen op zondag heen gaat, denk ik 'ga dan op Soestbergen wandelen.' Daar sta je dan tot je knieën in kastanjes en daar loopt niet een kind* (Medema, interview, 05-09-2011).” Wel dient benadrukt te worden dat meer wandelaars er voor zullen zorgen dat de rust wat verdwijnt, de belangrijkste reden om daar te wandelen. Hier is dus sprake van een spanningsveld waar rekening mee moet worden gehouden.

Tot nu toe is vanuit het motief van 'Er even tussen uit' de nadruk geweest op het wandelen, maar er zijn meerdere manieren om even tot rust te komen. Een rondje fietsen is één van die manieren. Net zoals bij het wandelen met honden, zijn hier de meningen over verdeeld. Op de IJsselhof is fietsen bijvoorbeeld niet toegestaan (Verkuil, interview, 07-09-2011). De achterliggende redenering is dat het gebied daar te klein voor is, maar belangrijker nog dat fietsen het proces van begraven en rouwen teveel verstoort. Ook op Zorgvlied worden fietsen als storend ervaren vanwege de associatie met haast, maar desondanks zijn fietsen wel toegestaan, mits er niet iemand begraven wordt op dat moment (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Daarnaast mogen fietsen ook niet zomaar tegen struiken of zerken aangezet worden. Eventuele beschadigingen zoals krassen of gebroken takken zijn niet respectvol richting de overledenen en hun nabestaanden.

Andere vormen van ontspanning in de kader van dit recreatiemotief, zijn wat meer gebonden aan hobby's zoals lezen, schilderen en fotografie. Deze activiteiten vinden, wellicht tegen de verwachting in, ook plaats op begraafplaatsen. In Amsterdam werd het volgende voorbeeld gegeven met betrekking tot Zorgvlied: *“Er zijn mensen die hier gewoon komen om even te wandelen, te schrijven, op een bankje te zitten of om te schilderen. Die nemen gewoon hun eigen ezel mee* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).” Op Groenesteeg komen regelmatig schilderclubs en wordt er door mensen gelezen en gefotografeerd, en ook op de IJsselhof is schilderen en fotograferen toegestaan, maar moet er wel eerst toestemming gevraagd worden (Jesse, interview, 02-09-2011;

Verkuil, interview, 07-09-2011). Wederom is men bang dat de activiteit te opzichtig is en dat mensen zich hier aan gaan storen. Op Zorgvlied hebben ze dit probleem echter opgelost door de banken zo neer te zetten dat ze het grafgezoek niet storen (Nesvadba, interview, 26-08-2011).

Het uitoefenen van een dergelijke hobby kan overigen ook leiden tot de totstandkoming van andere zaken die op hun beurt recreatie kunnen stimuleren. Op Zorgvlied was er een grote groep mensen die vanuit hun beroep ansichtkaarten maken en derhalve regelmatig op zoek waren naar fotomomenten. Volgens de heer Nesvadba (interview, 26-08-2011) begonnen ze als gevolg foto's te maken van de graven van de bekende Nederlanders. In het begin was dit nog een hobby, maar later besloten ze om er een boekje van te maken. Dit leidde uiteindelijk tot wandelingen en rondleidingen langs deze graven.

Een laatste vorm van tot rust komen die in de interviews naar voren kwam, had betrekking tot meditatie. De medewerker begraafplaatsen in Utrecht gaf aan zeker mogelijkheden te zien voor meditatie op begraafplaatsen: *“In beide parken is er rust genoeg en kom je bijna nooit iemand tegen. In die zin zou ik beide parken wel toegankelijk willen maken en promoten als plek voor meditatie, rust en spiritualiteit* (Medema, interview, 05-09-2011).”

Ook op Zorgvlied en IJsselhof is er gekeken naar meditatie, maar kwamen ze een paar problemen tegen (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Op de IJsselhof bleek de ruimte wat beperkt, maar kwam ook naar voren dat dit storend kan zijn voor de Christelijke gemeenschap. Zorgvlied, daarentegen, heeft meditatieve wandelingen, maar deze zijn niet om de een of andere reden niet echt aangeslagen. Het hoofd van de begraafplaats (Nesvadba, interview, 26-08-2011) gaf echter wel aan dat bij deze wandelingen gekozen wordt voor paden met een zekere dramatiek en waar ze niet snel anderen tegenkomen. Deze wandelingen vinden tevens plaats tijdens de schemering om zo de kans op het storen van rouwenden verder te verminderen. Op deze wijze verkleinen ze de kans dat mensen er aanstoot aan geven, terwijl de mensen die participeren in zo'n wandeling nog steeds in de juiste geestestoestand kunnen komen om te mediteren.

Uit het bovenstaande komt naar voren dat het motief van 'Er even tussen uit' zeker een link heeft met begraafplaatsen en dat verschillende uitingen daarvan al een plek veroverd hebben. Het is niet nieuw om op de begraafplaats een ommetje te maken, al dan niet in het gezelschap van een hond. Ook fietsen, fotograferen, lezen, schilderen en zelfs mediteren zijn activiteiten die er al tot op zekere hoogte plaatsvinden. Desalniettemin zien de geïnterviewde begraafplaatsen nog mogelijkheden tot groei en een verdere ontwikkeling hiervan.

8.3.3: Het recreatiemotief van 'Interesse voor gebieden'

Het volgende motief dat behandeld werd in de interviews was het motief van 'Interesse voor gebieden' in het gebied. Ook hier werd unaniem gezegd dat er inderdaad een duidelijke link te vinden is met begraafplaatsen (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Het hoofd van Zorgvlied gaf in het specifiek aan dat *“..begraafplaatsen een cultuurplek zijn, overal in de wereld. Een bepaald genre mensen zijn geïnteresseerd in [deze] cultuur* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).” De locatiemanager van IJsselhof lichtte dit verder toe door te zeggen dat er best informatie gegeven gegeven mag worden over de plek *“of het nu is om te kijken welke monumenten er zijn of hoe de beplanting is, welke vormen er zijn of hoe het architectonisch is ingericht* (Verkuil, interview, 07-09-2011).

De informatievoorziening vindt als gevolg ook plaats op verschillende manieren en omvat verschillende onderwerpen. Alvorens in te gaan op een aantal thema's die naar voren kwamen in de interviews, volgen hier eerst een paar voorbeelden om te illustreren dat er vanuit verschillende perspectieven interesse kan zijn voor begraafplaatsen. Zo heeft de IJsselhof een informatiefolder over de kunstwerken en beelden en staat Groenesteeg in een ANWB wandelboekje, in het boekje over de Leidse Singels en in het boekje Buiten Leiden Wandelen (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Er wordt dus zowel informatie beschikbaar gesteld vanuit de begraafplaats zelf, maar ook vanuit externe partijen.

Zoals kort vermeld, waren er meerdere thema's die gekoppeld werden aan 'Interesse voor gebieden' en begraafplaatsen. De onderwerpen die vooral te maken hadden met flora en fauna, zullen echter bij het volgende motief besproken worden. Dit neemt niet weg dat er een grote hoeveelheid informatie beschikbaar gesteld is over die onderwerpen en dat de informatievoorziening daarover niet gepaard kan gaan met een rondleiding over een ander thema. Op Groenesteeg komt zoals eerder vermeld het IVN, het Instituut Voor Natuurbeschermingseducatie, een paar keer per jaar een rondleiding verzorgen over de flora (Jesse, interview, 02-09-2011). Er is dan altijd iemand van het bestuur van de stichting aanwezig om dan tegelijkertijd iets te vertellen over de begraafplaats en de graven.

Het onderwerp van begraven en de begraafplaats zelf is één van de thema's die het vaakst naar voren komt in dit recreatiemotief. Verschillende aspecten worden dan toegelicht. Op de IJsselhof wordt bijvoorbeeld voorlichting gegeven aan scholieren over hoe het begraafproces in elkaar zit en wat voor emoties dat oproept (Verkuil, interview, 07-09-2011). Daarentegen vindt op Soestbergen jaarlijks een wandeling plaats met een gids van het Utrechts Archief waarbij de geschiedenis van het begraven en Soestbergen zelf centraal staat (Medema, interview, 05-09-2011). Volgens medewerker Medema (interview, 05-09-2011) zijn deze wandelingen altijd snel vol: *“Ik denk dat als ik één keer per maand zou doen, waarbij je ook aansluit bij de seizoenen, dat er genoeg belangstelling is.”* Daarnaast is er op Kovelswade ook een islamitische begraafplaats, wat weer een andere begraafcultuur heeft waar mensen naar kunnen kijken.

Een ander voorbeeld binnen het thema van begraven en begraafplaatsen, is meer gericht op het dagelijks bestuur en het ontwerp van een begraafplaats. Zoals eerder aangegeven, is er sprake van een trend dat begraafplaatsen steeds meer dingen toestaan en toelaten. Zorgvlied heeft wat dat betreft een voorbeeldrol en dat leidt er toe dat mensen naar de begraafplaats komen om inspiratie op te doen: *“De mensen die helemaal gefocust zijn op het oude systeem hebben moeite met aanpassen, moeten dan een voorbeeld hebben. Dan komen ze vaak naar Zorgvlied. Het gaat dan vooral om het loslaten van de regels omtrent het monument. Mensen van begraafplaatsen, gemeentebesturen of mensen die met hun wethouder iets willen loslaten of juist tegen willen houden, komen hier kijken wat er zal gebeuren als we alles op het graf toestaan* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).” Niet alleen Zorgvlied trekt op deze wijze mensen aan: men is bijvoorbeeld ook in Groenesteeg geïnteresseerd. In 2011 heeft de Stichting een email ontvangen van een persoon die begraafplaatsen ontwerpt en die daar met een groep buitenlanders wilde komen kijken hoe de begraafplaats is ingericht (Jesse, interview, 02-09-2011).

Een tweede thema dat vaak terugkeert heeft betrekking tot de overledenen. Dit is voornamelijk het geval op Zorgvlied waar door omstandigheden een grote groep bekende mensen begraven zijn (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Dit trekt mensen extra aan om te komen kijken en om daar over te schrijven. Zoals naar voren kwam bij vorige motief, namelijk dat van 'Er even tussen uit', kwamen er regelmatig een groep mensen op Zorgvlied om daar foto's te maken van de graven van bekende Nederlanders. Wat eerste begon als een hobby, werd later meer dan dat toen ze besloten er

een boekje van te maken. Dit boekje genaamd 'Wandelen over Zorgvlied' biedt geïnteresseerden een rondleiding over de begraafplaats waarbij tegelijk aandacht besteed wordt aan wie de bekende Nederlanders waren en waarom ze bekend zijn.

Soms komen mensen soms juist alleen voor een enkel persoon. Tijdens de introductieweek en vanuit studieverenigingen, komen studenten af en toe naar begraafplaats Groenesteeg om het graf van een hoogleraar te bezoeken en om over deze persoon verhalen te vertellen. Volgens het interview (Jesse, interview, 02-09-2011) komen elke week een aantal mensen van de faculteit Japanstudies naar het graf van Prof. J. J. Hoffmann om te kijken of de plantjes daar nog leven. Bepaalde graven trekken ook vanuit het buitenland groepen mensen aan. Op Zorgvlied ligt bijvoorbeeld Johannes de Rijke en hoewel dat geen Nederlander iets zegt, kent bij wijze van spreken heel Japan hem (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Af en toe komt er dus een bus Japanners om zijn graf te bezoeken en om daar bloemen te leggen.

Zorgvlied wil daarnaast ook meer informatie verschaffen over de minder bekende overledenen die daar begraven zijn (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Vroeger hadden ze een informatiezuil waar je kon zoeken naar een bepaalde overledene en meteen een routebeschrijving kon krijgen. Dit willen ze updaten en voor iedereen gelijk maken. Familieleden kunnen digitale foto's en tekst aanleveren over de overledene. Zodoende kan men opzoeken wie naast het graf van hun dierbare(n) begraven is. Daarnaast krijgt Zorgvlied een grafkeldercomplex waarin 2200 overledenen begraven zullen worden. Voor dat complex willen ze een scherm plaatsen waarbij men, net als bij de informatiezuil, informatie op kan zoeken over de begraven personen daar. Filmpjes zullen dan ook mogelijk zijn.

Een laatste thema dat meermaals aan bod kwam tijdens de interviews, is dat van (graf)symboliek. Dit is dusdanig belangrijk dat het één van de speerpunten is van het Beheerplan Groenesteeg (Jesse, interview, 02-09-2011). Het dient behouden te blijven en wellicht meer benadrukt te worden. Op andere plaatsen is de symboliek al wat meer benadrukt op verschillende manieren. Zo heeft de gemeente Utrecht een boekje voor Soestbergen ontwikkeld, genaamd "Welkom op Soestbergen", waarin meerdere bladzijden gewijd zijn aan symboliek (Medema, interview, 05-0-2011). De Vrije Universiteit verzorgt daarentegen op Zorgvlied rondleidingen over (graf)symboliek (Nesvadba, 26-08-2011).

Het recreatiemotief van 'Interesse voor gebieden' kent concluderend een breed aantal onderwerpen en als gevolg ook een grote verscheidenheid aan uitwerkingen. Op verschillende wijzen, zoals boekjes of rondleidingen, wordt informatie verschaft over de begraafplaatsen. Er wordt aandacht besteed aan het proces van begraven en wat dat op emotioneel gebied met mensen doet, maar ook aan bijvoorbeeld (graf)symboliek, de overledenen en hoe men een begraafplaats kan inrichten en beheren. Al deze facetten trekken verschillende groepen mensen naar de begraafplaats. Het verschaffen van informatie wordt daarom gezien als iets dat zeker mag gebeuren en wat wellicht nog meer en op andere wijzen plaats mag vinden. Er zijn, in dat opzicht, tevens genoeg mogelijkheden daartoe volgens de geïnterviewden (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011).

8.3.4: Het recreatiemotief van 'Opgaan in een andere wereld'

Alle begraafplaatsen besteden een groot deel van hun tijd aan het onderhoud van de locatie (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Er wordt aandacht besteed aan de paden, de graven, het groen en eventuele randvoorzieningen zoals bankjes. Een onverzorgde begraafplaats is immers niet een plek waar mensen graag hun dierbaren een laatste rustplaats geven. Dit betekent echter niet dat al het gras tot op de millimeter even hoog moet zijn, of dat er geen bomen aanwezig mogen zijn. Er is eigenlijk een groot verschil te vinden wat betreft de diversiteit en type beplanting op begraafplaatsen en dat heeft invloed in hoeverre het recreatiemotief van 'Opgaan in een andere wereld' mogelijk is op die locaties. Recreanten die vanuit dit motief ergens heen gaan, zijn gericht op zoek naar bijzondere bomen, planten of dieren. Een begraafplaats die bewust als een stukje park of bos is ingericht en waar sprake is van meer biodiversiteit, is als gevolg attractiever dan een locatie waar alleen maar gemillimeterd gras te vinden is.

Alvorens in te gaan op de resultaten van het interview met betrekking tot dit recreatiemotief, moet eerst benadrukt worden dat de begraafplaatsen die de cases vormen in dit onderzoek onder andere geselecteerd waren met het oog op diversiteit van de beplanting. Dit was om een beter inzicht te krijgen in hoeverre er nu al interesse voor de begraafplaatsen vanuit het perspectief van 'Opgaan in een andere wereld', wat de ervaringen daarmee zijn en in hoeverre dit motief nog een meer een plaats kan krijgen. Het heeft weinig nut om te vragen of mensen naar bijzondere bloemen komen kijken op plekken waar alleen gras te vinden is. Het is derhalve interessanter om te kijken naar te kijken naar een begraafplaats als Soestbergen dat meer een stuk bos is met een grote diversiteit aan bomen en bosachtige paden met doorkijkjes. Het is ook van belang om te benadrukken dat diversiteit hier de nadruk verdient. Een begraafplaats hoeft niet perse een bos te zijn om een hoge diversiteit aan flora te hebben; een strak aangelegde, geometrische begraafplaats zoals Kovelswade kan een zelfde mate aan verscheidenheid aan planten en bomen hebben.

Uit de interviews kwam unaniem naar voren dat recreatie vanuit dit motief op deze begraafplaatsen zeer goed mogelijk is en dat dit hoogstwaarschijnlijk hetzelfde is voor andere begraafplaatsen die een dergelijke diversiteit kennen van beplanting (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Ze vinden het ook allemaal prima dat er mensen vanuit dit perspectief naar de begraafplaats komen en ze zijn ook allemaal bezig om te kijken in hoeverre ze dit motief verder kunnen benadrukken en promoten waarbij zowel gelet wordt op de flora, als op de fauna.

Het aspect van flora kent op dit moment meer de nadruk op de verschillende begraafplaatsen en heeft ook meer invulling gekregen waarbij zowel aan jong als oud gedacht wordt. Men komt bijvoorbeeld naar de begraafplaats Groenesteeg in Leiden om specifiek te kijken naar de opengebroke ent van een beuk vanwege zijn vreemde stam of naar het laantje met lijsterbessen (Jesse, interview, 02-09-2011). Ook meer georganiseerde groepsactiviteiten vinden plaats met betrekking tot de flora. Zo vinden er op Zorgvlied rondleidingen plaats over bomen en is er het zogenaamde 'bomenboekje' voor Soestbergen in Utrecht (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Medema, interview, 05-09-2011). Met dit boekje kunnen kinderen als een soort speurtocht over de begraafplaats rondlopen en opzoeken welk blaadje bij welke boom hoort.

Een idee met betrekking tot flora dat, wellicht helaas, niet is uitgevoerd is dat van een pluktuin. Op de IJsselhof in Gouda heeft men verschillende plannen voor een pluktuin voor veldbloemen en boeketten de revue laten passeren (Verkuil, interview, 07-09-2011). Uiteindelijk bleek dat de zaadverspreiding er voor zou zorgen dat je op de huidige begraafplaats tussen de graven wat planten zou krijgen, wat helaas niet altijd wenselijk is. Ze hebben dus uiteindelijk besloten om het plan niet

uit te voeren omdat het toch wat ophef zou leveren: net als het allemaal mooi in bloei staat moet er gemaaid worden om zaadverspreiding te voorkomen. Dit neemt echter niet weg dat het idee van een pluktuin elders niet zou kunnen.

Fauna krijgt op de geïnterviewde begraafplaatsen de laatste jaren wat meer aandacht (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Het is haast alsof ze spontaan ontdekt worden als locaties met bijzondere dieren. Het bestuurslid van de Stichting in Leiden (Jesse, interview, 02-09-2011) merkt sinds 2010 dat er steeds meer mensen komen omdat deze het idee hebben dat daar een bonte specht zit en daar ook een nestje heeft. Een paar dames, volgens de geïnterviewde, nemen bijvoorbeeld een verrekijker mee en wisten ongeveer in welke boom die specht dan zou zitten. Er is zelfs een groep mensen actief die zich specifiek bezig houden met vogels. Dit gedrag is niet onbekend voor andere begraafplaats: ook op Zorgvlied komen mensen met verrekijkers en boeken om vervolgens ook op het gezang van vogels te letten en op te zoeken welke vogel ze precies gezien of gehoord hebben (Nesvadba, 26-08-2011). Op Hemelsvaart kan men dit zelfs in groepsverband doen tijdens een zogenaamde dauwwandeling. Niet alleen vogels krijgen overigens aandacht. Zowel op Groenesteeg als op Zorgvlied is er bijvoorbeeld een imker actief (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011). Op De laatstgenoemde begraafplaats komen ook regelmatig met groepje kinderen uit de buurt kijken om te kijken hoe de bijen leven.

Ook voor de fauna geldt dat er gedacht aan nieuwe mogelijkheden en deze lopen behoorlijk uiteen. In Utrecht wordt bijvoorbeeld gedacht aan een variant van het bomenboekje gericht op dieren voor Soestbergen of Kovelswade (Medema, interview, 05-09-2011). Op Zorgvlied leunen ze volgens de heer Nesvadba (interview, 26-08-2011) echter op twee andere gedachten. Als eerste willen ze een bord realiseren waarop de dieren geschilderd worden die op de begraafplaats zijn vastgesteld zoals de bunzing of ringslang. Als tweede gedachte willen ze dit recreatiemotief verder promoten door voor dieren het habitat te verbeteren. Zo worden voor uilen uilennesten en voor vleermuizen vleermuiskasten geplaatst. Ze proberen als het ware andere dieren naar dit gebied te lokken.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat begraafplaatsen met een hoge diversiteit aan flora en fauna, dit recreatiemotief goed kunnen gebruiken om bezoekers te trekken. Men kan dit al doen door simpelweg aan te geven dat een bijzondere vogel hier zijn nest heeft, maar ze kunnen het ook verder inhoud geven door bijvoorbeeld rondleidingen te organiseren. Mochten er geen bijzondere planten of dieren aanwezig zijn, dan kan men dit langzaam aanpassen door deze te planten of door voorzieningen als vogelhuisjes te plaatsen. Men moet daarbij wel natuurlijk wel letten dat er geen overlast gegenereerd wordt, maar op papier is er veel mogelijk.

8.3.5: Het recreatiemotief van 'Uitdaging'

Het motief van 'Uitdaging' ligt bij alle geïnterviewden in het begin gevoelig. De eerste gedachten gaan elke keer uit naar activiteiten die als druk en dynamisch te bestempelen zijn en die meestal in groepsverband plaats vinden, zoals bijvoorbeeld voetbal. Volgens de geïnterviewden levert dat meteen drie problemen op (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Als eerste wordt benadrukt dat er überhaupt niet genoeg ruimte voor is. Men is bang dat dergelijke recreanten al snel tussen de graven terecht komen met hun activiteit en dit kan leiden tot verschillende vormen van beschadiging en het achterlaten van afval, hetgeen niet wenselijk is.

Dit probleem van ruimte en kans op beschadigingen vloeit als het ware deels voort in het tweede probleempunt dat aangedragen wordt: respect. Nabestaanden gaan immers het stenen graf

identificeren met de overledene en ontwikkelen als gevolg een band met die locatie. Planten die zij daar laten groeien of objecten die zij daar achterlaten, worden gekoppeld aan de overledene. Wanneer deze beschadigd worden, wordt het gezien als een directe aanslag op de overledene en als respectloos. Dit punt van respect speelt ook op een andere manier een rol. Het is niet netjes of respectvol richting families die op het punt staan om iemand te begraven als er even verderop mensen veel plezier hebben en een balletje trappen.

Het laatste probleempunt heeft met name te maken met het druk en intensief bezig zijn. Mensen komen juist naar begraafplaatsen om in relatieve stilte tot rust te komen of om stil te staan bij gedachten aan een overledene. Het gejoel en geschreeuw bij wat voetbal is hier precies het tegenovergestelde van. In de woorden van mevrouw Verkuil, locatiemanager in Gouda (interview, 05-09-2011): *“te veel beweging en dynamiek is niet passend op een gebied waar mensen juist rust zoeken.”* Als gevolg geven alle geïnterviewden aan op het eerste gezicht geen link te zien tussen de begraafplaatsen en recreatie vanuit het kader van 'Uitdaging' (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011).

De nadruk in de vorige zin dient gelegd te worden op de woorden 'op het eerste gezicht'. Hoewel bovenstaande probleempunten van belang zijn om rekening mee te houden, betekent dit niet dat recreatieve activiteiten vanuit dit recreatiemotief in het geheel niet kunnen op begraafplaatsen. Niet alle activiteiten die onder 'Uitdaging' vallen zijn per definitie druk en dynamisch en als gevolg direct storend. Zowel de geïnterviewden van de IJsselhof als Groenesteeg dragen aan dat sporten als yoga en pilates wellicht wel beoefend zouden kunnen worden op een begraafplaats vanwege de wat rustigere aard die zij hebben (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Wel wordt benadrukt door de locatiemanager van begraafplaats IJsselhof (Verkuil, interview, 05-09-2011) dat dit niet op iedere begraafplaats mogelijk is. Op haar begraafplaats zou het bijvoorbeeld niet mogelijk zijn, omdat de behoudende christelijke gemeenschap aan dergelijk oosterse uitingen aanstaat kan geven. Men dient dus rekening te houden met de nabestaanden.

Daarnaast zijn wat min of meer actieve activiteiten ook mogelijk op begraafplaatsen. Het bestuurslid van de stichting in Leiden (Jesse, interview, 02-09-2011) gaf aan dat ze regelmatig wel mensen en klein rondje zag hollen over de begraafplaats en dat de begraafplaats ook bewust joggers niet tegen houden. Het verschil met de andere begraafplaatsen in het onderzoek, is dat op Groenesteeg al jaren geen nieuwe mensen worden begraven en dat het dus een zogenaamde 'dode' begraafplaats is. Als gevolg komen er minder nabestaanden en zullen dergelijke activiteiten minder snel storen.

Kortom, er lijkt sprake te zijn van een spanningsveld binnen dit recreatiemotief en dit lijkt de mogelijkheden te belemmeren. Aan de ene kant zijn er de actieve en dynamische activiteiten, die problemen met zich meebrengen in termen van respect, ruimte en rust. Hoewel met deze problemen kan worden omgegaan, is het in de praktijk lastig om te realiseren. Aan de andere kant van het spanningsveld liggen de wat minder dynamische en actieve handelingen zoals bijvoorbeeld yoga. Deze zijn beter mogelijk, maar hier moet in het bijzonder gelet worden of het niet in contrast staat met de nabestaanden die de begraafplaats bezoeken. Het kan zijn dat zij er immers aanstoet aan nemen.

8.3.6: Vergelijking tussen de recreatiemotieven

Tijdens de interviews is ook gevraagd om op een schaal van 0 tot en met 5 aan te geven in hoeverre de verschillende recreatiemotieven wenselijk en geschikt zijn voor begraafplaatsen. Waar voorheen in het interview de nadruk lag op ieder motief afzonderlijk, ligt hier de nadruk op alle motieven tegelijkertijd. De gedachte hierachter was om duidelijkheid te scheppen welk motief of welke motieven het beste passen bij begraafplaatsen volgens de geïnterviewden. De resultaten, zoals gegeven in de interviews, zijn terug te vinden in onderstaand figuur. De nadruk ligt hier niet op het generaliseren van de cijfers, maar meer op het feit dat deze een indicatie zijn van wat er op deze begraafplaatsen mogelijk zijn. Een generalisatie is niet te maken zonder zonder een grote mate van onzekerheid.

Figuur 39: Mate van wenselijkheid en geschiktheid van het motief op de begraafplaats.

	Gezelligheid	Er tussen uit	Interesse voor gebieden	Opgaan in een andere wereld	Uitdaging
Groenesteeg	2,5*	5	5	5	2,5*
Kovelswade	5	5	4	2,5**	0,5***
Soestbergen	3,5	5	5	2,5	0,5
IJsselhof	4	5	3	3	2****
Zorgvlied	3*****	3	5	1,5	0

* uitersten kunnen bezwaarlijk zijn

** vereist een investering, is momenteel niet echt mogelijk.

*** wellicht meer mogelijk op 'dode' begraafplaatsen

**** minder dynamische activiteiten zijn beter mogelijk

***** mits de nadruk op familieverband en herdenken ligt

'Gezelligheid' blijkt in de middenmoot te eindigen wanneer het gaat om wenselijkheid. Dit heeft voornamelijk te maken met het feit dat het een breed scala aan activiteiten omvat. Sommige van deze activiteiten, zoals picknicken of grootschalige optredens, kunnen als storend worden ervaren. Andere activiteiten zoals lezingen, zijn wat dat betreft meer geschikt. Er is in andere woorden, een groot verschil tussen de uitersten binnen deze categorie. Daarnaast moet de opmerking gemaakt worden dat activiteiten die een directe link hebben met begraafplaatsen, meer gewenst zijn dan activiteiten die losstaan van begraafplaatsen. Een herdenkingsconcert is meer geschikt dan een popconcert. Als laatste kanttekening hierbij geldt dat voorzieningen ook een rol spelen. Begraafplaatsen met een grote aula, zoals Kovelswade, zijn meer geschikt voor bijvoorbeeld concerten dan begraafplaatsen zonder een dergelijke voorziening, zoals Soestbergen.

De volgende twee motieven, namelijk 'Er tussen uit' en 'Interesse voor gebieden', scoren het hoogst. Volgens alle geïnterviewden komen deze twee motieven ook op dit moment het meest voor (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). De 3 die door Zorgvlied gegeven is voor 'Er tussen uit', heeft voornamelijk betrekking op de ligging van de begraafplaats (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Men kan namelijk net zo makkelijk langs de Amstel de lopen. Dit betekent dus niet dat het motief niet zo wenselijk is voor begraafplaatsen. Een dergelijke opmerking kan ook geplaatst worden bij de 3 en 4 die respectievelijk door IJsselhof en Kovelswade gegeven zijn voor Interesse. Het motief past zeker bij begraafplaatsen, maar niet zozeer bij deze begraafplaatsen. De IJsselhof kan zelf helaas weinig informatie bieden en Kovelswade moet concurreren met dichtbij gelegen Soestbergen waar dit al beter is uitgewerkt (Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011).

'Opgaan in een andere wereld' heeft een grotere spreiding aan cijfers. De geïnterviewden zien zeker mogelijkheden en het komt ook zeker voor op de begraafplaatsen (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Er zijn alleen echter wat problemen die de cijfers in vergelijking met 'Er tussen uit' en 'Interesse voor gebieden' negatief beïnvloeden. Ten eerste wordt door Zorgvlied gesteld dat het gaat om een relatief kleine groep die zich hier mee bezig houdt (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Het is dus in vergelijking niet zo populair. Ten tweede geldt er het probleem dat er een behoorlijke investering, zowel in financiële als niet financiële zin, nodig is om dit verder te ontwikkelen. Voor bijvoorbeeld Kovelswade en Soestbergen geldt dat activiteiten in het kader van dit motief wel mogelijk zijn, maar niet op dit moment (Medema, interview, 05-09-2011). De cijfers zijn daardoor wat lager.

Het laatste motief, 'Uitdaging', scoort in vergelijking met de andere motieven het laagst. Zorgvlied gaf het zelfs een 0, omdat hij zich er voornamelijk alleen kattenkwaad bij kan voorstellen (Nesvadba, 26-08-2011). Dit neemt niet weg dat bepaalde facetten binnen 'Uitdaging' mogelijk zijn. Activiteiten aan het ene uiterste zoals pilates en yoga zijn minder dynamisch en minder storend dan activiteiten aan het andere uiterste zoals voetbal of mountainbiken. Als gevolg staat men op de begraafplaatsen Groenesteeg en IJsselhof daardoor wat positiever tegenover dit motief, maar benadrukken wel aan de minder dynamische activiteiten geschikt te vinden (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). De wat meer actieve uitingen van dit motief zijn wellicht wat meer geschikt op 'dode' begraafplaatsen omdat de kans groter is dat het minder mensen stoort. Dit neemt niet weg dat men als nog met respect om moet gaan met de locatie.

8.4: Knelpunten

8.4.1: Verschillende groepen gebruikers

Het probleem dat het meest naar voren werd gebracht in de interviews met betrekking tot recreatie op begraafplaatsen, is dat er frictie kan ontstaan tussen de verschillende groepen gebruikers wanneer recreatieve activiteiten ontplooid zouden worden (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Begraafplaatsen zijn immers gebonden aan het proces van begraven. Als gevolg willen zij tijd en aandacht vrijmaken voor de vaste bezoekers om zo met hen een band op te bouwen en deze vervolgens te behouden. Verandering in, rond en op de begraafplaats hebben een directe of indirecte invloed op deze relatie. Recreatieve activiteiten kunnen ergernis oproepen bij nabestaanden die naar de begraafplaats komen om te rouwen bij het graf van een familielid.

Deze ergernis is vooral sterk in het begin en is dus met name van toepassing op begraafplaatsen waar nog regelmatig mensen begraven worden. In een poging om deze ergernis te beschrijven, vergeleek het hoofd van Zorgvlied het met een sneeuwbol of sneeuwglobe: *“na het schudden komt de sneeuw altijd weer terug op de grond, maar de eerste periode kun je zo raar reageren op de kleine details. Iemand kan totaal in de war raken. Dat kan zelfs al als er een bloemstuk dat op een graf ligt een beetje verschoven is. Dat zou je niet aangrijpen als je 'normaal' bent, maar als je net iemand verloren hebt, kan het je best bewegen. Dus als je op het terrein loopt, en dit was op begraafplaats Noord, en je ziet mensen verkleedt als kabouters die aan het vissen zijn of iemand verkleedt als een paashaas tussen die graven door huppelen, dat kan dat best verkeerd vallen* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”

Hoewel de voorbeelden in bovenstaande quote extreem te noemen zijn, geeft het een goed beeld hoe belangrijk de perceptie is van de verschillende doelgroepen van een begraafplaats. Zelfs kleinere zaken kunnen leiden tot problemen. Op zowel de IJsselhof in Gouda als op Groenesteeg in Leiden is het maken van foto's toegestaan, maar wordt expliciet benadrukt dat het fotograferen niet te opvallend mag zijn omdat aanwezige nabestaanden er misschien aanstoot aan kunnen geven (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Op Kovelswade werd een ander subtiel detail benadrukt: in plaats van grote planten, hadden er beelden in de verschillende zalen kunnen staan (Medema, interview, 05-09-2011). Het probleem dat daarmee gepaard gaat, is dat sommige mensen echter het idee kunnen krijgen dat geprobeerd wordt om een dergelijk beeld te verkopen.

Vaak is er zelfs ook sprake van een spanningsveld binnen de nabestaanden en tegelijkertijd ook tussen verschillende partijen onderling. In Leiden (Jesse, interview, 02-09-2011) werd het voorbeeld aangedragen dat er een verschil is tussen de opvattingen met betrekking tot de aanwezigheid van groen, in het specifiek struiken, nabij graven. Enerzijds zijn er mensen die vinden dat een struik onderdeel is van een graf en min of meer deel uit maakt van de overledene, maar anderzijds zijn er mensen die de aanwezigheid van een struik op het graf juist suggereert dat de overledene niet belangrijk is of dat deze verwaarloosd wordt. Mochten deze in hetzelfde rijtje liggen, dan kan dit voor spanning zorgen. Deze spanning is ook bij andere groepen terug te vinden. Aan de ene kant wil de Stichting bepaalde struiken weghebben om zo graven (weer) zichtbaar te maken, maar aan de andere kant vindt het Instituut Voor Natuureducatie het zonde als het weggehaald wordt en vinden ze eigenlijk dat het daar had moeten blijven staan (Jesse, interview, 02-09-2011).

Tegelijkertijd kunnen ook onduidelijkheden leiden tot irritatie en spanning. Om dit illustreren, volgt hier een uitgebreid voorbeeld gegeven door het hoofd van Zorgvlied: *“Er zijn eigenlijk twee soorten groepen mensen die hier komen: toeristen en rechthebbenden. Je ziet ze wel praten met elkaar en elkaar groeten, maar het kan ook zorgen voor botsingen: als er teveel toeristen zijn dan irriteert het natuurlijk de mensen die net iemand verloren hebben. Die komen immers om hun dierbare te bezoeken. Als er tijdens dat bezoek allemaal groepjes rondlopen met plattegronden en boekjes, dan zijn er mensen die zich daar grenzeloos aan irriteren en daar krijgen we dan klachten over. De vraag is dan alleen of het oneerbiedig is of niet. Hier ligt bijvoorbeeld Johannes de Rijke en dat zegt geen Hollander iets, maar heel Japan kent hem. Hij heeft de haven van Yokohama ontworpen. Dus af en toe komt er hier een hele bus met Japanners die nergens in geïnteresseerd zijn behalve de steen van Johannes de Rijke. Daar gaan ze dan buigen en bloemen leggen. Het is een wezenlijk onderdeel van hun tour. Het is respect: ze komen helemaal hierheen om het graf te bezoeken. Als je in verdriet bent, in de rouw bent, dan sta je daar niet bij stil en ga je er vanuit dat ze aapjes komen kijken. Zo gaat het met alle graven eigenlijk en ook met gewone mensen. In wezen is het toerisme, maar eigenlijk ook niet: het is respect (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”*

Niet alleen de verschillende groepen bezoekers kunnen in de war raken van recreatieve activiteit op een begraafplaats: ook de medewerkers van de begraafplaats zelf kunnen van slag raken. Ludieke acties zoals de aan het begin genoemde verkleedde kabouters of paashazen kunnen voor problemen zorgen. De heer Nesvadba (interview, 26-08-2011) omschreef dit als volgt: *“Elk beroep heeft zijn eigen mensen. De mensen die zich bezig houden met de uitvaart, hebben dat vaak als een soort roeping. Het heeft vooral te maken met piëteit, het zorgen en het bijstaan van mensen. Als er dan zoiets bij komt, dan komt er een conflict met de eigen drijfveer: voor wie werken we eigenlijk? Het beschadigt hun drijfveer en gevoelens.”* Naast de verschillende groepen gebruikers moet ook rekening gehouden worden met het personeel van de begraafplaats.

Het moge duidelijk zijn dat verschillende groepen gebruikers verschillende wensen en visies hebben op wel of niet zou mogen op begraafplaatsen en dat ze zich daar soms in vast kunnen bijten. Dit betekent echter niet dat per definitie dingen onmogelijk zijn vanwege deze verschillen. Om een simpel voorbeeld te geven: op Groenesteeg wordt tijdens het feest van Zielen Alom succesvol Katholieke rituelen gecombineerd met een hervormde begraafplaats (Jesse, interview, 02-09-2011). Een ander voorbeeld is terug te vinden op de IJsselhof in Gouda. Daar hebben ze gemerkt dat de gemeenschap erg heeft moeten wennen aan het idee dat de aula van de begraafplaats gebruikt werd voor lezingen (Verkuil, interview, 07-09-2011). De gemeenschap eigende zich als het ware de aula toe en dacht meteen ook het gebruik te mogen bepalen. De medewerkers van de IJsselhof zijn vervolgens met hen in gesprek gekomen en daardoor langzaamaan de spanning weggenomen. Nu is het nauwelijks een probleem meer: mensen die de moeite namen om hun aanstoot aan te geven, hebben er uiteindelijk begrip voor gekregen en zijn er gewend aan geraakt.

Uiteindelijk geldt altijd wat er in het interview over Zorgvlied gezegd werd: *“Je moet afwegen wat de klanten willen, want elke begraafplaats is afhankelijk van die klanten. Iedere begraafplaats heeft zijn eigen niche, zijn eigen type klant. En dan kijk je of wat je ook wilt doen past bij de hoofdmoot van de klanten. Je bent daar echt naar aan het kijken want je moet in stand blijven* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).” Als er opeens een terras geopend zou worden op de begraafplaats, kunnen klanten zich af gaan vragen of zij hier zelf later nog wel begraven willen worden. Het is dus van belang dat er aan er met respect om moet worden gegaan met mensen die begraven zijn en de nabestaanden daarvan. Tegelijkertijd is er wel degelijk meer mogelijk, maar moet er wel goed en duidelijk over gecommuniceerd worden en dient de activiteit wel respectvol te blijven richten de overledenen en rechthebbenden. In principe zou dit probleem ook deels opgevangen kunnen worden door iedere groep een eigen moment van de dag te geven, zoals er werd voorgesteld op Zorgvlied tijdens het interview (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Het neemt wellicht niet de spanning en irritatie weg, maar het leidt wel tot minder directe botsingen.

8.4.2: Benodigde investering (van geld, inspanning en tijd)

Een andere grote belemmering is de investering in brede zin die nodig is om recreatieve activiteiten te faciliteren, te onderhouden of van de grond te krijgen. Eén van de grootste problemen in dat opzicht is het bij elkaar krijgen van genoeg financiële middelen. In ieder interview kwam naar voren dat dit een groot struikelblok is, maar het is niet de investering die noodzakelijk is (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Het organiseren van activiteiten kost niet alleen geld, maar vereist ook bijvoorbeeld tijd van een medewerker of meerdere medewerkers. Deze tijd moet niet alleen worden besteed aan het opzetten van de bezigheid, maar ook bijvoorbeeld aan het leiden van de gebeurtenis of aan het bijhouden van randvoorwaarden voor zo'n activiteit. Voor een rondwandeling langs bijzondere flora, is het bijvoorbeeld belangrijk dat de bloem of plant wel zichtbaar is en de ruimte heeft om zich te ontwikkelen en te groeien.

Zoals gezegd is, is met name het financiële plaatje een groot probleem. Bij wijze van voorbeeld is het voor Kovelswade wellicht interessant om bepaalde concerten te houden in de aula, maar bleek dit een lastige aangelegenheid te zijn. In een paar seconden tijd wist de medewerker begraafplaatsen in Utrecht al meerdere aandachtspunten aan de orde te brengen: *“Het kost gewoon geld om bijvoorbeeld al de aula aan te passen. Dan zou er daarnaast iemand moeten zijn om de deur open te doen en om koffie te maken. Of je moet een cateringbedrijf inhuren daarvoor, maar ook dat kost geld. En dan heb je nog een medewerker nodig die toezicht houdt* (Medema, interview,

05-09-2011).” Hoewel dit niet expliciet genoemd werd in het interview, moet gezegd worden dat deze persoon daar natuurlijk ook voor moet worden betaald.

Daarnaast is het belangrijk om te realiseren dat de lijst punten, zoals deze in de quote terug te lezen is, niet volledig hoeft te zijn. De kans is groot dat er nog meer kostenposten verbonden zijn aan het houden van een dergelijke activiteit waar rekening mee moet worden gehouden. In andere woorden, het animo voor het toestaan van concerten in de aula in Kovelswade is er dus wel, maar het is prijzig om te realiseren. Dit principe is ook van toepassing elders. Zo werd in het interview over Groenesteege de nadruk gelegd op het feit dat bijvoorbeeld het feest van Zielen Alom leuk is om te doen, maar dat het duur is om te organiseren (Jesse, interview, 02-09-2011). Soms gaan bepaalde plannen zelfs helemaal niet door vanwege het kostenplaatje, zoals een mogelijke steiger aan de IJssel bij de begraafplaats IJsselhof (Verkuil, interview, 07-09-2011).

Dit monetaire probleem wordt op dit moment nog harder gevoeld vanwege financiële perikelen bij de overheid. De overheid wil bezuinigen en doet dit, wellicht helaas, onder andere ook op begraafplaatsen waardoor het nog lastiger wordt om iets van de grond te krijgen. Hoewel de begraafplaatsen er baat bij hebben dat er meer publiek naar hen komt, is dit moeilijk om voor elkaar te krijgen (Medema, interview, 05-09-2011). Het kost zoals gezegd geld om dingen te ontwikkelen die mensen motiveren om zich naar de begraafplaats te begeven. Tegelijkertijd is er ook van een zekere onzekerheid of bepaalde activiteiten of voorzieningen gaan aan slaan en dus geld op gaan leveren. Het is dus maar de vraag of het ontwikkelen van dergelijke activiteiten het wel waard is. Zoals gezegd werd in het interview met het hoofd van Zorgvlied: *“We krijgen ook een grafkeldercomplex met een scherm. In dat complex kunnen 2200 overledenen begraven worden in algemene graven. Op het scherm kun je navigeren naar de persoon en een filmpje kunnen zien over die persoon. Het is alleen investering die je terug wilt krijgen, dus we moeten eerst kijken hoeveel mensen dat zouden willen* (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”

Er is dus een kans dat er geen extra geld gestopt wordt in de ontwikkeling van nieuwe bezigheden vanwege de bezuinigingen. Daarbij komt nog een ander probleem om de hoek kijken: niet alle nieuwe activiteiten of voorzieningen leveren geld op, zoals bankjes of beelden (Medema, interview, 05-09-2011). Ze zijn in dat opzicht wel leuk en wellicht zelfs nodig, maar ze kosten geld en genereren zelf geen inkomsten. Het is lastig om dergelijke activiteiten of voorzieningen te verantwoorden en als gevolg om het benodigde geld bijeen te krijgen, zeker in deze tijden van bezuiniging. Volgens de medewerkster begraafplaatsen in Utrecht (Medema, interview, 05-09-2011) moeten er: *“.. tonnen uitgegeven worden om de begraafplaatsen te onderhouden. Voor maar 3 procent van de graven op Soestbergen wordt betaald, maar je moet wel 100 procent van park onderhouden. Als je dan zegt dat je nog extra geld nodig hebt voor het verbouwen van de aula, voor catering, of voor bijvoorbeeld concerten, dan is het maar de vraag wat het oplevert.*”

Hoewel in de interviews de nadruk met name lag op het financiële aspect, moet zoals gezegd in het kader van deze belemmering ook gedacht worden aan investeringen in termen van aandacht, tijd en inspanning die nodig zijn om activiteiten te ontwikkelen en te onderhouden. Dat deze een minder prominente rol hadden in de interviews, neemt niet weg dat zij zeker een rol spelen en gevoeld worden. Zoals uit het interview naar voren is, is de tijdelijke expositieruimte of beeldentuin op begraafplaats de IJsselhof in Gouda bijvoorbeeld niet van de grond gekomen omdat het redelijk veel tijd en energie zou kosten om er iets van te maken (Verkuil, interview, 07-09-2011). Het is niet een simpele taak die een werknemer even snel naast zijn normale takenpakket op zich kan nemen.

Hetzelfde geldt voor rondleidingen gericht op bijvoorbeeld bijzondere flora en fauna. Naast de tijd die nodig is om als gids een groep mensen over het terrein te leiden, heeft de werknemer ook tijd nodig om zich te verdiepen in de materie en om bij te blijven met eventuele nieuwe ontwikkelingen. Een voorbeeld van dit laatste, is bijvoorbeeld het 'bomenboekje' voor begraafplaats Soestbergen. Zoals in het interview gezegd werd is het goed om deze professioneel vorm te geven wanneer dit concept aan slaat (Medema, interview, 05-09-2011). Dit betekent dat de opmaak van het boekje voor de rondwandeling en de tekst die daarin staat een kwaliteitsslag moet maken en daar kan naast geld een behoorlijke hoeveelheid tijd voor nodig zijn.

Daarnaast moet bij de vraag of het het wel waard is om nieuwe activiteiten te ontwikkelen ook gekeken worden naar de directe omgeving. Voor een begraafplaats kan het interessant zijn om een lezingen te organiseren over bijzondere flora of fauna. Wanneer echter een andere begraafplaats in dezelfde stad al iets dergelijks doet, dan is het maar de vraag of het wel verstandig is om de concurrentie met elkaar te gaan en of het dus de investering waard is. In Utrecht gaf men dit principe als volgt weer: *“Hoewel zowel Kovelswade als Soestbergen bijzondere graven hebben, is het geen goed idee om op beide graven een wandeling daarlangs te hebben. Het heeft weinig toegevoegde waarde. De begraafplaatsen moet zich op hun eigen niche richten en zich daar op profileren* (Medema, interview, 05-09-2011).”

8.4.3: Gebrek aan interne kennis en afhankelijkheid van externe partijen

In de voorbeelden die naar voren kwamen bij de vorige belemmering, is er steeds vanuit gegaan dat de kennis intern aanwezig was. Dit is echter niet altijd het geval. Om bij het voorbeeld van het 'bomenboekje' te blijven, kan het zijn dat de gemeente niet in staat is om de kwaliteitsslag zelf te maken of om zelf de professionele vormgeving voor haar rekening te nemen om welke reden dan ook. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van een gebrek aan tijd, inhoudelijke kennis of kennis met betrekking tot het vormgeven zelf. Het inschakelen van een externe partij is dan noodzakelijk, maar dat kan toch wat weerstand oproepen. Afgezien van het feit dat het geld kost, ben en blijf je toch afhankelijk van een ander en kost het tijd en inspanning om een samenwerking te realiseren. Soms is dit een stap te ver. Uit één van de interviews kwam bijvoorbeeld naar voren dat het niet gelukt is om een bepaalde activiteit te realiseren, omdat het teveel tijd en energie kostte om er zelf iets van te maken (Verkuil, interview, 07-09-2011). Tegelijkertijd werd toegegeven dat ook niet geprobeerd was om elders interesse aan te wakkeren omdat ook dat veel tijd en inspanning zou kosten.

Dit gebrek aan interne kennis in brede zin kan ook in andere fasen een rol spelen. Hypothetisch gezien kan er wellicht wel de motivatie, wil en misschien ambitie zijn om een nieuwe rondleiding of serie van lezingen van de grond te krijgen, maar ontbreekt het intern aan de kennis daarvoor. Dit probleem kwam eigenlijk in elk interview naar voren. Op de begraafplaatsen Soestbergen en Kovelswade in Utrecht is het misschien wel leuk om iets meer te doen met symboliek, maar hebben ze wel eerst iemand nodig die ter zake kundig is om er een verhaal van te maken (Medema, interview, 05-09-2011). Kundigheid is simpelweg niet altijd intern beschikbaar. Om uit interview over IJsselhof te quoten: *“Hoewel lezingen over flora en fauna een goed idee zijn, zouden wij dit moeten doen in samenwerking met het groenonderhoudsbedrijf dat hier het onderhoud doet* (Verkuil, 07-09-2011).”

Op Zorgvlied komt dit probleem weer op een andere manier naar voren (Nesvadba, interview, 26-08-2011). Zij hebben daar een voorziening gerealiseerd in de hoop dat de externe informatie vanzelf aangeleverd zal worden. Middels de informatiezuil kunnen mensen kennis opdoen over wie naast hun dierbare(n) begraven zijn. Nabestaanden kunnen kort wat informatie in de vorm van tekst of

afbeeldingen aanleveren die gelinkt kunnen worden aan het graf van de overledene. De vraag is echter of die externe informatie wel gegeven gaat worden en of de informatiezuil succesvol zal zijn en gebruikt zal worden.

8.4.4: Het imago van begraafplaatsen

Een andere probleem met betrekking tot recreatie en begraafplaatsen is, hoewel voor de hand liggend, dat het begraafplaatsen zijn. Het zijn zoals Foucault (1984) al aangaf niet de eerste locaties waar je aan gaat denken als je ergens een wandeling wilt gaan maken. Het zijn eerder plekken die veelal geassocieerd worden met de dood en het imago hebben van een plaats waar je alleen komt als er iemand overleden is of om het graf van een familielid of kennis te bezoeken. De rest van de tijd is een plek die eigenlijk liever vermeden wordt door het merendeel van de bevolking. Zo verhaalt het bestuurslid op Groenesteeg dat mensen regelmatig hun bootje tegen de begraafplaats aanleggen omdat ze het in eerste instantie zien als park, wat deze begraafplaats in het bijzonder ook is (Jesse, interview, 02-09-2011). Wat later hebben deze bezoekers door dat ze op een begraafplaats zijn en dan gaan ze er meteen vandoor.

Dit illustreert het feit dat begraafplaatsen gezien kunnen worden als park, maar dat er een aparte connotatie en gevoel aan gebonden is. Het is zoals bestuurslid Jesse (interview, 02-09-2011) tijdens het interview al aan gaf: *“De begraafplaats heeft voor iedereen een andere beleving. Als dit alleen een stadspark zou zijn, zou dat anders liggen.”* De wetenschap dat het een begraafplaats is zorgt er voor dat mensen zich er niet thuis voelen en zich liever niet op het terrein willen begeven om welke reden dan ook. Om bij de begraafplaats Groenesteeg te blijven: *“wat me opvalt is dat er groepen mensen komen voor een rondleiding en die dan vervolgens zeggen dat ze blij zijn met de rondleiding want alleen zouden hier niet op durven* (Jesse, interview, 02-09-2011).” Deze opvatting wordt min of meer weerspiegeld op Zorgvlied: *“Hier komen bussen van bijvoorbeeld de gemeente Amstelveen en dan zijn er mensen die niet uitstappen. Ze hebben het idee van ‘ik ga toch niet over een begraafplaats lopen?’* (Nesvadba, interview, 26-08-2011)” Het imago van een begraafplaats is een belemmering waar rekening mee moet worden gehouden, alvorens men verschillende vormen van recreatie gaat toestaan of ontwikkelen.

Daarnaast geldt dat begraafplaatsen, mits ze nog gebruikt worden voor begraven, het begraven als primaire functie hebben. De gebouwen kunnen weliswaar gebruikt worden voor verschillende activiteiten, maar aan het eind van de dag dienen ze beschikbaar te zijn voor uitvaarten. De medewerker begraafplaatsen in Utrecht gaf deze opvatting als volgt treffend weer: *“Kleine fototentoonstellingen zouden wellicht wel kunnen, maar de begraafplaats en de aula moeten ten alle tijden beschikbaar zijn voor uitvaarten. Door een zaal tijdelijk in te richten als een tijdelijke tentoonstellingsruimte, dan kun je deze ruimte niet verhuren voor uitvaarten en daar is het toch primair voor bedoeld* (Medema, interview, 05-09-2011).”

Hoewel dit image van begraafplaatsen lastig te veranderen is en het onmogelijk en waarschijnlijk ongewenst is om de primaire functie van begraven ondergeschikt te maken aan recreatie, betekent dit echter niet dat recreatieve activiteiten daar niet een plaats kunnen hebben. Hoewel het in eerste instantie lastig is om verbanden te zien tussen recreatie en begraafplaatsen, is dit zeer goed mogelijk. Om wederom de woorden van de medewerker in Utrecht te gebruiken: *“activiteiten moeten toch een zekere link hebben met de begraafplaats. Alleen dan is er sprake van toegevoegde waarde* (Medema, interview, 05-09-2011).”

Bovenstaande zin is eigenlijk op twee manieren op te vatten, waarbij het er niet om gaat welke opvatting superieur is aan de ander. De eerste manier interpreteert het woord 'begraafplaats' als de functie die het heeft. Recreatieve activiteiten dienen in dat opzicht verbonden te zijn met de dood en hoe daar mee kan worden omgegaan. Deze opvatting houdt bijvoorbeeld in dat herdenkingsconcerten of lezingen over grafsymboliek goed mogelijk zijn. De tweede manier van interpretatie heeft meer te maken met de kwaliteiten die de begraafplaats als gebied heeft, zoals bijvoorbeeld rust en de aanwezigheid van het vele groen. Vanuit deze invalshoek is te stellen dat een kleine wandeling of het speuren naar een bonte specht activiteiten zijn die passen bij begraafplaatsen. Het probleem is echter om er voor te zorgen dat mensen deze mogelijkheden zien en dat het image van 'je komt hier alleen voor begraven of cremen' doorbroken wordt.

8.4.5: Type begraafplaats en het bijbehorend beleid

Een andere significante belemmering die vaak terug kwam in de interviews heeft betrekking tot het type begraafplaats en de status die het heeft. Hiermee bedoel ik in dit geval of het gaat om een gemeentelijke of particuliere begraafplaats enerzijds, en of het een zogenaamde levende of dode begraafplaats anderzijds. Ter herinnering: op een levende begraafplaats vinden nog steeds begrafenissen plaats, hetgeen niet het geval is op een dode begraafplaats. Daarnaast speelt ook de grootte van de begraafplaats een rol alsmede het feit of een bepaalde status heeft. Het is eenvoudig om voor te stellen dat het lastig is om bepaalde activiteiten te realiseren als de ruimte zich daar niet toe leent of als er te weinig bezoekers komen om de drempelwaarde voor de activiteit te halen. Als de begraafplaats tevens de status van monument heeft, dan gaat dit veelal gepaard met scherpere regelgeving. Dit heeft op zijn beurt invloed op wat wel of niet mogelijk is. De vier hier genoemde probleempunten zullen hieronder aan de hand van de interviews toegelicht worden.

Het eerste punt had betrekking op de eigenaar van de begraafplaats. Aan de ene kant zijn er gemeentelijke begraafplaatsen waar de gemeente het gebied beheert, en aan de andere kant zijn er begraafplaatsen die gerund worden door particuliere instanties. Volgens de locatiemanager van de particuliere begraafplaats de IJsselhof in Gouda, heeft het type eigenaar een grote invloed op wat er op een begraafplaats gebeurt: *“het lastige van het exploiteren van een begraafplaats is dat je geen sociale functie hebt op papier, maar in de praktijk natuurlijk wel. Ik denk dat een gemeentelijke begraafplaats daar wat meer ruimte heeft om hier invulling aan te geven, maar een particuliere begraafplaats meer gericht is op het proces. Wij hebben bijvoorbeeld een extern bedrijf voor het buitenwerk, en dan wordt het voor ons lastig om te voorzien in allerlei voorlichtingen en rondleidingen* (Verkuil, interview, 07-09-2011).” Een particuliere begraafplaats is immers op zichzelf aangewezen om een dekkende exploitatie te realiseren, terwijl een gemeente elders geld vandaan kan halen om het kostenplaatje rond te krijgen. In dat opzicht komt een particuliere begraafplaats eerder in het spanningsveld terecht tussen dienstverlening en de exploitatie van wat je daarnaast zou willen doen.

Een ander, kort genoemd probleem met betrekking tot particuliere begraafplaatsen, is dat ze onderdeel zijn van dezelfde, wellicht landelijke organisatie (Verkuil, interview, 07-09-2011). Deze organisatie stelt regels op waar alle begraafplaats die zij exploiteert zich aan moeten houden. Dit geeft minder ruimte om nieuwe dingen te ontwikkelen. Persoonlijke meningen en ideeën zijn wat dat betreft ondergeschikt aan het overkoepelende beleid van de organisatie. Hoewel een bepaald initiatief eenvoudig gerealiseerd kan worden en goed uit kan pakken op korte en lange termijn, moet dit wel passen in het beleidskader.

Het tweede probleempunt in het kader van deze belemmering is de tegenstelling tussen dode en levende begraafplaatsen. Het bestuurslid van de Stichting tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te Leiden verwoordde het als volgt: *“Ik kan me voorstellen dat [levende] begraafplaatsen moeite hebben met recreatief gebruik. Hier heb je het voordeel dat er niet meer begraven wordt. Als je kijkt naar Rhijnhof, dan is het wel anders. Daar komen mensen in enorm verdriet om iemand te begraven. Mensen ergeren zich dan aan water er daar kan gebeuren en misschien hebben ze daar dan gelijk in. Op een levende begraafplaats moet je meer rekening houden met een zekere botsing tussen de nabestaanden en 'anderen' (Jesse, interview, 02-09-2011).”* Deze mening werd in min of meer gelijke woorden gedeeld in de overige interviews (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011).

Dit betekent echter niet dat recreatie an sich niet mogelijk is op levende begraafplaatsen: het zegt eerder dat er meer restricties zijn aan de verschillende vormen van recreatie. Een korte wandeling is bijvoorbeeld nog steeds goed mogelijk op een levende begraafplaats, maar een festival of filmvertoning is problematischer. Tegelijkertijd houdt dit ook in dat vergeleken met levende begraafplaatsen, er volgens de interviews ogenschijnlijk meer mogelijk is op dode begraafplaatsen. Zoals het hoofd van Zorgvlied aan gaf: *“Ik denk niet dat het [lees: recreatieve nevenfunctie] kan als er nog begraven wordt. Maar als het een begraafplaats is die op sterven na dood is of dood, dan zou ik het wel doen. In Scheveningen heb je 'Ter Navolging' en dat is een begraafplaats die tussen kantoren ligt en waar je kunt wandelen. Ik kan me best voorstellen dat als je daar een restaurant hebt bij al die stenen, bomen en lucht, dat het dan prima is. Daar kun je dan lekker eten en doe je niemand iets (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”* Volgens hem is deze andere omgang met begraafplaatsen mogelijk omdat men anders kijkt naar dode begraafplaatsen. *“Als het er stil is is, aan het verweren is en er zijn geen bloemetjes of foto's op de graven, dan het er romantisch uitzien. Dan gaat men heel anders met een graf om: het is dan meer entourage (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”*

Het derde probleempunt in dit kader is de grootte van de begraafplaats. De mate van drukte en de grootte van de begraafplaats hebben invloed op wat er mogelijk is op een begraafplaats. Dit probleem werd alleen aangekaart in Zorgvlied: *“een begraafplaats is een ontmoetingsplek en wij willen die ontmoetingsmogelijkheden ondersteunen. We hebben een terras, we hebben genoeg banken, maar mensen mogen bij het graf ook een (leen)stoel neerzetten. Dat soort mogelijkheden zijn er niet echt als je bij een kleine gemeente of begraafplaats bent waar er elk uur maar één bezoeker is. Hier gebeurt dat veel frequenter (Nesvadba, interview, 26-08-2011).”*

Het vierde en laatste probleempunt met betrekking tot het type begraafplaats, was de status die de begraafplaats heeft en dan specifiek of het wel of niet een monument is. Dit punt kwam niet of nauwelijks aan de orde, maar afgaande op wat er in het interview met Zorgvlied over gezegd werd, is dit het toch een belangrijk punt. Afgezien van het feit dat de regels scherper zijn, is er volgens de heer Nesvadba (interview, 26-08-2011) namelijk wel een trend dat begraafplaatsen meer dingen gaan toestaan en toelaten: *“de mensen die helemaal gefocust zijn op het oude systeem hebben moeite met aanpassen, moet en dan een voorbeeld hebben dan komen ze vaak naar Zorgvlied. Het gaat dan vooral om het loslaten van de regels om het monument. Ze komen kijken wat er zal gebeuren als we alles op het graf toestaan.”* Er is dus sprake van een zekere spanning tussen het zijn van het monument en het meer willen toestaan van (recreatieve) activiteiten. Tegelijkertijd wordt wel actief gekeken naar wat er wel en wat er dus niet mogelijk is binnen de restricties van het monument zijn.

9: Conclusie

9.1: Algemeen

Het doel van het verrichtte onderzoek is om inzichtelijk te maken of begraafplaatsen meerdere rollen kunnen vervullen in de samenleving, waarbij de nadruk gelegd wordt op de mogelijkheden binnen het kader van recreatie. Nu ook de resultaten van het veldwerk bekend zijn, is het hier zaak om de conclusie te trekken. Er moet op antwoord worden gegeven op de deelvragen en op de hoofdvraag die richting hebben gegeven aan het onderzoek. In opmaat naar de centrale vraagstelling, worden in paragraaf 9.2 eerst de deelvragen beantwoord. De hoofdvraag van het onderzoek zal beantwoord worden in paragraaf 9.3. Het hoofdstuk, en daarmee het onderzoek zelf, wordt afgesloten met een slotbeschouwing waar de antwoorden geplaatst worden in een bredere, meer persoonlijke context.

9.2: Beantwoording deelvragen

Zoals aangegeven is in hoofdstuk 1 moeten er, om antwoord te kunnen geven op deze hoofdvraag, verschillende deelvragen beantwoord worden. De beantwoording van deze deelvragen zal hieronder één voor één gedaan worden.

Deelvraag 1: *In hoeverre is er een tekort aan recreatief groen en, indien er een tekort is, waar bevindt dit zich?*

Op basis van hoofdstuk 2 is geconstateerd dat er zowel sprake is van een kwantitatief als een kwalitatief tekort. Van een kwantitatief tekort aan recreatief groen is er sprake als de norm van 75 vierkante meter groen binnen 500 meter van de woning niet gehaald wordt, zie paragraaf 2.3 (Ministerie van VROM, 2004; Snellen et al., 2006). Het Compendium voor de Leefomgeving (2010) heeft deze norm getoetst aan de werkelijkheid en daarmee aangetoond dat in 2006 Flevoland, het noorden en het westen van Nederland, met een paar uitzonderingen daargelaten, voldeden aan de gestelde norm. In het westen en zuiden van het land werd dezelfde norm echter vaak niet gehaald. Met name de Randstad en de Nederlandse steden hebben te kampen met een (zwaar) tekort. Volgens het Compendium voor de Leefomgeving (2010) was het aantal vierkante meter groen binnen 500 meter van de woning in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag respectievelijk 36, 38, 53 en 56 m² en dus ver onder de gehanteerde norm.

Uit hetzelfde onderzoek bleek dat in het gehele land het beschikbaar groen afgenomen is in de periode 2000 en 2006 (Compendium voor de Leefomgeving, 2010). Tegelijkertijd geven prognoses en onderzoeken aan dat de vraag naar recreatief groen zal toenemen, mede door ontwikkelingen als vergrijzing en bevolkingsgroei (Van der Aa et al. 2008a; Van der Aa et al. 2008b; Ministerie van VROM, 2010). Het Ministerie van VROM (2010) bevestigt zelfs dat dit kwantitatief tekort aan groen ook in 2020 nog het geval zal zijn, met name in het westen van het land. Van de 24 onderzochte regio's zou er alleen in Emmen en Venlo in 2020 geen tekort te verwachten zijn.

Daarnaast is er ook sprake van een kwalitatief tekort (Farjon et al., 2004; Van der Aa et al., 2008a; 2008b; Kempenaar et al., 2009). Met name in de Randstad zijn de inwoners relatief gezien vaker ontevreden over het groen dan in de rest van Nederland (Ministerie van VROM, 2010). De ontevredenheid richt zich met name op aspecten als stilte, diversiteit van aanbod en het ontbreken van drukte. De RLG (2005) bevestigt dit en stelt vast dat bewoners en gebruikers van groen geen

heldere opvatting hebben over de benodigde hoeveelheid groen, maar wel over de kwaliteit. Bij een tekort blijkt tevens dat mensen minder vaak recreëren (Kempenaar et al., 2009; Stichting Wandelplatform-LAW, 2010).

Het feit er sprake is van een tekort aan groen in de steden is niet verbazingwekkend. Steden hebben in tegenstelling tot dorpen immers een hoge bebouwingsdichtheid, bevolkingsdichtheid en een druk wegennetwerk. Kwalitatief gezien zorgt dit voor relatief veel geluidsoverlast en drukte en zorgen bijvoorbeeld flatgebouwen en dichtbebouwde binnensteden kwantitatief gezien tot minder groen per huishouden. Wat wel opvallend is, is het feit dat het tekort bekend is, maar dat het kwantitatief tekort desondanks toe zal blijven nemen en er nauwelijks initiatieven terug te vinden zijn om het kwalitatief tekort aan te pakken. De overheid verwacht dus dat het probleem erger gaat worden, maar is ogenschijnlijk niet of nauwelijks in staat om het op te lossen.

Deelvraag 2: *Wat zijn de (mogelijke) knelpunten die ontwikkelaars en gemeenten tegenkomen bij het van de grond krijgen en realiseren van, al dan niet nieuwe, groene (recreatie-)gebieden?*

In elke fase van het ontwikkelingsproces zijn knelpunten terug te vinden en als gevolg wordt groen veelal in slechts beperkte mate gerealiseerd (Kempenaar et al., 2009). Aan de hand van paragraaf 2.5 zijn er een zevental knelpunten geïdentificeerd. Als eerste probleem geldt dat burgers, projectontwikkelaars en bestuurders groen anders waarderen. Burgers hebben een grotere waardering voor groen dan bestuurders, terwijl bestuurders constant bezig zijn met het op korte termijn afwegingen maken over de baten en kosten bij het investeren in rood en groen. Groen heeft daarnaast een lage economische waarde en wordt meer gezien als een kostenpost (RLG, 2005; Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009)

Vervolgens ontbreekt er soms een goede regie en samenwerking. Actoren kunnen gedurende het proces verdwijnen of toeteden, waardoor nieuwe afspraken gemaakt moeten worden en belangen niet altijd meer verenigbaar zijn (Ministerie van LNV, 2001; Evers et al., 2004; Vreke, 2005; Kempenaar et al. 2009; Wolff et al. 2009). Ten derde vereist het uitwerken van groene ambities en het realiseren van groenen veel kennis. Deze kennis en competenties zijn niet altijd aanwezig. Een vierde probleem is dat niet altijd duidelijk is waar het groen moet komen te liggen in een plangebied. Elk stuk grond kent vervolgens een hoge verwachtingswaarde wat leidt tot hoge(re) prijzen en een beperkte grondmobiliteit.

Het vijfde knelpunt heeft te maken met de financiën. Naast het feit dat de financiële onderbouwing voor groen vaak onvoldoende is, zijn niet alle verschillende soorten groen terug te vinden in de exploitatieopzet (Vreke et al, 2005; Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009). Daarnaast wordt regelmatig vergeten om de onderhouds- en beheerskosten op te nemen in het totaalplaatje. Daarbij leiden potentiële tegenvallers, bijvoorbeeld het moeten saneren van een stuk grond, er toe dat groen min of meer een sluitpost is geworden in de begroting. Ten zesde verloopt de grondverwerving stroef vanwege de eerder genoemde hoge grondprijzen, hoge verwachtingswaarde en beperkte grondmobiliteit (Ministerie van LNV, 2001; Vreke, 2005; Kempenaar et al., 2009). Tenslotte geldt als zevende knelpunt dat bij de inrichting de normbedragen niet altijd overeenkomen met de daadwerkelijke kosten. Er wordt bij de normbedragen veelal rekening gehouden met grote vlakken, maar de normbedragen moeten wellicht aangepast worden aan stukken groen die, bijvoorbeeld door bodemverontreiniging, lastig te bewerken zijn. Tevens kunnen de betrokken partijen, waaronder ook de gemeente, gedurende de realisatie hogere eisen gaan stellen aan de inrichting vanwege een verschuiving in het gewenste kwaliteitsbeeld (Kempenaar et al., 2009; Wolff et al., 2009).

Deze knelpunten zijn een interessant gegeven. Men ziet groen als een belangrijk element bij de ontwikkeling van een gebied of locatie, maar tegelijkertijd lijkt groen relatief onaantrekkelijk te zijn om te realiseren. De nadruk ligt op andere aspecten met een hogere economische waarde. Bovendien gaat men onzorgvuldig om met groen: de financiële onderbouwing voor het groen is veelal onvolledig en daarnaast kloppen de normbedragen niet altijd. Groen wordt zo een sluitpost en dit gaat ten koste van zowel de kwaliteit als de kwantiteit. Wanneer deze positie van groen niet veranderd, zullen deze knelpunten blijven bestaan en dit kan er toe leiden dat het kwalitatief en kwantitatief tekort aan recreatief groen wellicht zelfs toe gaat namen.

Deelvraag 3: *Hoe kan er middels de theorie van Thirdspace tot nieuwe concepten gekomen worden voor begraafplaatsen?*

Soja (1996) omschreef het nut van *thirdspace* als een manier om kritisch te kijken naar de bestaande ruimte en om zo de bestaande overheersende gedachten aan de kaak te stellen, zie hoofdstuk 3. Functies zijn niet langer vanzelfsprekend en onveranderbaar. Door te letten op zowel de fysieke ruimte (*firstspace*), als de cognitieve/ideologische ruimte (*secondspace*), kan men nieuwe mogelijkheden identificeren. Soja verwoordde dit als volgt:

“At its best, such critical spatial thinking [lees: thirdspace] seeks to undermine its own authority by a form of textual and political practice that privileges uncertainties, rejects authoritative and paradigmatic structures that suggest permanence or inviolability, invites contestation, and thereby keeps open the spatial debate to new and different possibilities (Soja, 1996: pp.107).”

Voor dit onderzoek betekent dit in feite dat er op een andere manier naar begraafplaatsen gekeken wordt. Vanuit het perspectief van *firstspace* zijn begraafplaatsen bijvoorbeeld een stuk groen dat gelegen is in of aan de rand van een stad en zijn het rustige en relatief stille locaties. Dit leent zich uitstekend voor bepaalde recreatieve activiteiten zoals wandelen. Gekeken vanuit het cognitieve, aspect zijn het, volgens Foucault (1984), locaties die geassocieerd worden met ziekten en ongeluk en daarom gemeden worden. Het *secondspace* element werkt op basis van deze associatie eigenlijk recreatie tegen. Wanneer dit verandert, bijvoorbeeld door de rust en stilte te benadrukken, kan recreatie een belangrijke rol in gaan nemen op begraafplaatsen.

Deelvraag 4: *Hoe zijn begraafplaatsen, zoals wij deze nu kennen, tot stand gekomen en in hoeverre vindt daar verandering plaats?*

Vanaf ongeveer 700 na Christus was het hier in Europa gebruikelijk om begraven te worden in of rondom een kerk. Deze kerkhoven raakten echter vol rond de 18de eeuw en onder andere vanwege het hergebruik van graven, werden deze plekken al snel geassocieerd met ziekten als cholera en tyfus (Francis et al., 2005; Eggener, 2010). Men wilde daarom begraafplaatsen het liefst buiten de stad hebben, maar er tegelijk voor zorgen dat het aantrekkelijke locaties werden om begraven te worden en om te wandelen.

Tegenwoordig zijn het locaties die wij voornamelijk associëren met ziektes, ongeluk en het individualisme van de dood (Foucault, 1984). In het algemeen zijn het plaatsen waar je niet komt of graag wilt komen. Toch is de betekenis van begraafplaatsen ook op andere manieren veranderd. Niet alleen zijn er verschillen tussen religies met betrekking tot het begraven en de rituelen daarom heen, maar verschillende groepen hebben ook andere betekenissen en functies gegeven aan begraafplaatsen. De Aranaga (2005) geeft bijvoorbeeld aan dat het ontmoetingsplekken zijn geworden voor verschillende subculturen zoals gothics, zie paragraaf 4.3.

Tot op zekere hoogte is het opmerkelijk dat er zoveel verschillende betekenissen en functies gecombineerd kunnen worden met begraafplaatsen. In tegenstelling tot het overheersende beeld van het begraven en rouwen, zijn het locaties waar men bijeen kan komen om uiteenlopende redenen. De begraafplaats heeft functies gekregen die het oorspronkelijk niet had en waar het oorspronkelijk ook niet voor bedoeld was. Het 18de-eeuwse beeld van wat een begraafplaats hoort te zijn, komt niet meer overeen met het beeld dat we nu hebben en de functies die we het toekennen. Tegelijkertijd is het beeld dat wij er nu op na houden nog steeds aan verandering onderhevig. Het kan zo zijn dat het over een paar decennia men op nog meer verschillende manieren gebruik maakt van begraafplaatsen en dat deze locaties nog meer uiteenlopende functies heeft. Het zijn dus opmerkelijk flexibele locaties, meer flexibel dan men wellicht denkt.

Deelvraag 5: Welke doelgroepindelingen bestaan er met betrekking tot recreatie?

Aan de hand van de theorie die uiteengezet is in subparagraaf 5.2, zijn er een viertal manieren om tot een indeling in doelgroepen te komen. De eerste manier om tot een indeling in doelgroepen te komen, is door te kijken naar de activiteiten die men onderneemt. Het ContinuVrijeTijdsOnderzoek (CVTO, 2005) bevat een lijst van meer dan 100 recreatie-activiteiten en met elke nieuwe trend is er weer eentje toe te voegen aan deze lijst. Zelfs binnen een activiteit is het mogelijk om verschillende doelgroepen terug te vinden: wandelaars zijn uit te splitsen in bijvoorbeeld korte afstand wandelaars, lange afstand wandelaar, minder valide wandelaar (De Boer en Van Raffe, 2004).

De tweede methode hangt nauw samen met de oriëntatie op natuur die men heeft. Deze manier van indelen let op recreanten die een gebied bezoeken vanwege het gebied zelf of die het gebied zelf gebruiken als decor voor de activiteiten die ze willen ondernemen. Een indeling aan de hand van deze methode is bijvoorbeeld natuurvorsers, genietters, natuur- en landschapsgebruikers, uitdagingszoekers (Boerwinkel, 1990; Van Konijnenburg 1996a).

De derde methode om onderscheid te maken tussen doelgroepen, geschiedt aan de hand van persoonlijke kenmerken. Dit is complexer dan het in eerste instantie lijkt door het feit dat het mogelijk is om doelgroepen aan te duiden aan de hand van een enkel kenmerk of meerdere kenmerken tegelijkertijd. Tenslotte heeft de vierde en laatste benadering om tot een indeling van doelgroepen te komen betrekking op de motieven en gewenste beleving en ervaring. Centraal in deze methode staan recreatieve motieven als ontspanning, inspiratie en sociaal contact.

Deze manieren om tot indeling te komen kunnen leiden tot een enorme verscheidenheid aan doelgroepen. Dezelfde activiteit kan op verschillende manieren geïnterpreteerd en gecategoriseerd worden. Recreatie is dus opmerkelijk complex en er is niet een bepaalde indeling die per definitie beter is dan de overigen manieren. Gezien deze diversiteit is het lastig om doelgroepen te gebruiken.

Deelvraag 6: Welke recreatiemotieven bestaan er en wat houden deze in?

In paragraaf 5.4 is er gekomen tot een vijftal recreatiemotieven die significant van elkaar verschillen, namelijk: 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' en 'Uitdaging'. Deze zullen aan de hand van publicaties van Goossen en De Boer (2007), Goossen et al. (2009), De Vries et al. (2010) en het Kenniscentrum Recreatie (2010) één voor één uiteengezet worden.

- **'Gezelligheid':** Recreanten die met dit motief gaan recreëren graag met vrienden of familie op stap. Het hebben van pret met elkaar staat hierbij centraal. Activiteiten die hierbij horen duren veelal niet lang en zijn tevens niet te inspannend.
- **'Er even tussen uit':** Bij dit motief staat de wens centraal om even lekker bij te komen van de dagelijkse hectiek en stress. Men wil even lekker buiten zijn en nergens meer aan denken. Men wil, in andere woorden, even weer wat energie op doen en de innerlijke batterij opladen. Een groene omgeving is vanuit dit aspect voornamelijk het decor om tot rust te komen.
- **'Interesse voor gebieden':** Deze groep wil zowel even weg zijn uit de dagelijkse omgeving, als iets leren over de locatie waar ze zich dan bevindt. Recreanten met dit motief willen interessante dingen te weten komen over de natuur en cultuur en deze ook bekijken. Informatiebordjes met beschrijvingen of een rondleiding met een gids geven invulling aan deze interesse. Deze categorie kent wellicht ook de meeste diversiteit aan activiteiten omdat het aantal onderwerpen dat aan bod kan komen zeer uiteenlopend is.
- **'Opgaan in een andere wereld':** Recreanten in deze groep willen alles weten over de flora en fauna in het gebied dat zij bezoeken. Het liefste struinen ze alleen of met verwante geesten door de natuur en zoeken elk plantje of diertje dat ze niet kennen in hun meegenomen handboek op. Ze willen zich zo grondig mogelijk verdiepen in de natuur.
- **'Uitdaging':** Voor de recreanten met dit motief staat fysieke uitdaging centraal en het gezond willen blijven. Dit trachten zij te bereiken door middel van inspannende, uitdagende en veelal sportieve activiteiten, waarbij het groen of de omgeving slechts fungeert als het decor.

Deze vijf recreatie-motieven zijn opmerkelijk goed in staat om een overzicht te bieden van wat recreatie inhoudt. Door niet te letten op de specifieke details, zijn alle recreatie-activiteiten relatief eenvoudig te categoriseren. Dit stelt gebiedsinrichters in staat om aan de hand van een bepaald motief of bepaalde motieven een gebied te profileren. Deze relatieve flexibele houding kan helpen om een bijdrage te leveren aan de aanpak van het kwalitatief tekort aan recreatief groen.

Deelvraag 7: In hoeverre hebben begraafplaatsen elders in de wereld een recreatieve nevenfunctie?

Verspreid over de hele wereld zijn begraafplaatsen terug te vinden waar bepaalde recreatieve activiteiten een rol hebben gekregen, zie hoofdstuk 6. Wanneer deze gekoppeld worden aan de recreatieve hoofdmotieven die centraal staan in het onderzoek, kan gezegd worden dat elk motief van toepassing is op begraafplaatsen. Ook binnen de motieven zelf is er een grote variatie terug te vinden aan activiteiten die ontplooid kunnen worden. Ter illustratie is het bijvoorbeeld binnen het kader van 'Uitdaging' een potje basketbal te spelen op een begraafplaats, maar zijn ook hardloophwedstrijden, cross-country en zelfs duiken mogelijkheden (Huang, 2007; Harnik, 2010; Neptune Society, 2012; Oakwood Cemetery, 2013)

Deze uitkomsten zijn verbazingwekkend te noemen. Gezien het relatief negatieve imago dat begraafplaatsen hebben, is het opvallend dat alle recreatiemotieven zelfs op verschillende manieren een plek kunnen krijgen op deze locaties. De combinatie tussen recreatie en begraafplaatsen is dus mogelijk. Het ligt wellicht niet voor de hand en waarschijnlijk moet men er eerst aan gaan wennen, maar op basis van deze resultaten kan een dergelijke activiteit op een begraafplaats wel succesvol zijn of worden.

Deelvraag 8: *Welk soort recreatieve activiteiten zijn wenselijk en/of mogelijk op de Nederlandse begraafplaatsen?*

Tijdens de interviews werd aan de hand van de recreatieve hoofdmotieven geïnventariseerd welke activiteiten mogelijk en wenselijk waren. Uit de interviews kwam naar voren dat er inderdaad een link kan worden gelegd tussen de geïnterviewde begraafplaatsen en de vijf recreatiemotieven (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Belangrijker is wellicht het feit dat in de interviews werd aangegeven dat de vijf recreatiemotieven in verschillende vormen ook al vertegenwoordigd zijn op deze begraafplaatsen. Dit is opvallend gezien het feit dat er nauwelijks iets over geschreven is in de wetenschappelijke literatuur en omdat het nauwelijks in de media terug te vinden is.

Tevens werd aan de geïnterviewden gevraagd welk motief of welke motieven het beste pasten bij hun begraafplaats. Hoewel het lastig is om deze gegevens te generaliseren, geven ze vanwege de gelijkenissen een goede indicatie. Het meest wenselijk en mogelijk waren volgens de geïnterviewden unaniem de motieven 'Er tussen uit' en 'Interesse voor gebieden' (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). De motieven van 'Gezelligheid' en 'Opgaan in een andere wereld' eindigden in de middenmoot, terwijl 'Uitdaging' unaniem het laagste scoorde. Gezien het feit dat begraafplaatsen bekend staan als 'rustplaats', is niet opmerkelijk dat de rustigere motieven de voorkeur hebben.

Wel waren er binnen de motieven zelf verschillen qua wenselijkheid. Dit kwam met name naar voren bij 'Gezelligheid' en 'Uitdaging'. Bij 'Gezelligheid' werd voornamelijk aangegeven dat activiteiten toch een zekere link moeten hebben met de begraafplaats, omdat alleen dan sprake is van een toegevoegde waarde (Medema, interview, 05-09-2011). Een herdenkingsconcert is meer geschikt dan een popconcert. Dit is niet verbazingwekkend omdat dit beter past bij de aard en de primaire functie van begraafplaatsen. Bij het motief van 'Uitdaging' werd benadrukt dat minder dynamische activiteiten zoals pilates en yoga geschikter zijn dan dynamische activiteiten zoals voetbal en mountainbiken omdat deze minder als storend worden ervaren (Jesse, interview, 02-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Binnen deze twee motieven zijn er dus zowel gewenste als ongewenste activiteiten.

Deelvraag 9: *Welke knelpunten of problemen spelen er bij de Nederlandse begraafplaatsen wanneer het gaat om recreatieve activiteiten?*

In de gehouden interviews zijn vijf knelpunten genoemd waar rekening mee moet worden gehouden. Het meest genoemde knelpunt heeft te maken met verschillende groepen gebruikers (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Elke groep gebruikers heeft zijn eigen wensen en visie over wat er wel of niet op een begraafplaats mogelijk zou moeten zijn. Recreatieve activiteiten zoals picknicken kunnen bijvoorbeeld ergernis oproepen bij nabestaanden die naar de begraafplaats komen om te rouwen bij het graf van een familielid. Dit kan leiden tot spanning tussen de recreanten en nabestaanden. Dit is niet opmerkelijk. Begraafplaatsen zijn immers gebonden aan hun klanten om in stand te blijven en moeten dus steeds de afweging maken of een nieuwe activiteit wel past bij de hoofdmoot van de klanten. Daarom zullen bepaalde activiteiten niet mogelijk kunnen zijn.

Een tweede grote belemmering is de investering in brede zin die nodig is om recreatieve activiteiten te faciliteren, te onderhouden of van de grond te krijgen. Eén van de grootste problemen in dat

opzicht is het bij elkaar krijgen van genoeg financiële middelen. In ieder interview kwam naar voren dat dit een groot struikelblok is (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Hoewel in de interviews de nadruk met name lag op het financiële aspect, moet zoals gezegd in het kader van deze belemmering ook gedacht worden aan investeringen in termen van aandacht, tijd en inspanning die nodig zijn om activiteiten te ontwikkelen en te onderhouden.

In het verlengde hiervan ligt het derde probleempunt: naast tijd en inspanning, moet ook de benodigde kennis aanwezig zijn. Dit is niet altijd het geval en dan zijn begraafplaatsen genoodzaakt om externe partijen in te schakelen. Dat kan weerstand oproepen. Afgezien van het feit dat het geld kost, is en blijft de begraafplaats afhankelijk van een ander en kost het tijd en inspanning om een samenwerking te realiseren. Uit één van de interviews kwam naar voren dat het niet gelukt is om een bepaalde activiteit te realiseren omdat het te veel tijd en inspanning zou kosten om elders interesse aan te wakkeren (Verkuil, interview, 07-09-2011).

Het vierde probleem met betrekking tot recreatie en begraafplaatsen dat in de interviews nadrukkelijk naar voren kwam, is dat begraafplaatsen veelal geassocieerd worden met de dood. Het zijn plekken waar je eigenlijk alleen komt als er iemand overleden is of om het graf van een familielid of kennis te bezoeken. Begraafplaatsen kunnen wel worden gezien als park, maar er is een aparte connotatie en gevoel aan gebonden. De wetenschap dat het een begraafplaats is, zorgt er voor dat mensen zich er niet thuis voelen en zich daarom liever niet op het terrein willen begeven om welke reden dan ook. Dit knelpunt komt overeen met de bevindingen in hoofdstuk 4.

Een laatste significante belemmering die vaak terug kwam in de interviews heeft betrekking op het type begraafplaats en de status die hij heeft. Er zijn verschillen tussen wat mogelijk is op een gemeentelijke en een particuliere begraafplaats, en tussen een zogenaamde levende of dode begraafplaats. Een particuliere begraafplaats is bijvoorbeeld op zichzelf aangewezen om een dekkende exploitatie te realiseren, terwijl een gemeente elders geld vandaan kan halen om het kostenplaatje rond te krijgen. Een particuliere begraafplaats komt zo eerder in het spanningsveld terecht tussen dienstverlening en de exploitatie van nevenactiviteiten. Daarbij kunnen particuliere begraafplaatsen onderdeel zijn van een landelijke organisatie (Verkuil, interview, 07-09-2011). Deze organisatie stelt regels op waar alle begraafplaatsen die zij exploiteert zich aan moeten houden. Ook dit geeft minder ruimte om nieuwe dingen te ontwikkelen. Daarnaast moet ook gelet worden op de grootte van de begraafplaats en of het wel of niet een monument is.

Deze vijf knelpunten, hoewel lastig om mee om te gaan voor de begraafplaatsen zelf, zijn niet opmerkelijk. Ze komen immers tot op zekere hoogte overeen met de knelpunten zoals geformuleerd in subparagraaf 7.2.2. Deze waren op hun beurt gebaseerd op de wetenschappelijke bevindingen in paragraaf 2.5. Wel is het opvallend dat deze vijf belemmeringen in elk interview naar voren werden gebracht. Elke begraafplaats heeft te maken met deze probleempunten, ongeacht de verschillen die tussen de begraafplaatsen onderling terug te vinden zijn.

9.3: Beantwoording hoofdvraag

Aan de hand van de antwoorden op de deelvragen is het nu mogelijk om de hoofdvraag van het onderzoek te beantwoorden. Deze centrale vraag is geformuleerd in hoofdstuk 1 en luidt:

In hoeverre is er recreatief medegebruik van begraafplaatsen in Nederland mogelijk?

Begraafplaatsen werden aan het eind van de 18de eeuw buiten de steden aangelegd en waren specifiek bedoeld om tegelijkertijd ook dienst te doen als recreatief gebied (Francis et al., 2005; Eggener, 2010). Het feit dat de gemeente Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw een speciale noodverordening nodig had om het vele wandelbezoek op de begraafplaats Soestbergen te beperken, onderstreept dat dit concept toen succesvol was (Stichting Dodenakkers, 2013c). Recreatie ging toen hand in hand met begraafplaatsen. Met het verstrijken van de tijd is men echter begraafplaatsen steeds meer gaan zien als een locatie waar de dood en het rouwen centraal staan (Foucault, 1984; Eggener, 2010). Het zijn niet meer de populaire wandelgebieden die ze ooit waren. De rol van recreatie lijkt verdwenen te zijn.

Niets is echter minder waar. Gelet op de bevindingen in hoofdstuk 6 van het theoretisch kader en de resultaten van de interviews (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011), is te constateren dat een breed scala aan recreatieve activiteiten mogelijk is op begraafplaatsen. Verspreid over de hele wereld, en ook in Nederland zelf, zijn begraafplaatsen terug te vinden waar verschillende activiteiten binnen de vijf recreatiemotieven al ontplooid worden. Het maakt niet uit of een recreant ontspanning zoekt vanuit het motief van 'Gezelligheid', 'Er even tussen uit', 'Interesse voor gebieden', 'Opgaan in een andere wereld' of 'Uitdaging', ze kunnen een passende activiteit ondernemen bij bepaalde begraafplaatsen. Deze recreatieve activiteiten zijn dus al aanwezig, maar wel onderbelicht en relatief onbekend.

Recreatief medegebruik van begraafplaatsen in Nederland is daarom zeker mogelijk, maar dit betekent echter niet dat alle recreatieve activiteiten ook meteen wenselijk zijn. Er zijn bepaalde knelpunten waar op gelet moet worden bij het ontwikkelen van nieuwe recreatieve activiteiten op begraafplaatsen (Nesvadba, interview, 26-08-2011; Jesse, interview, 02-09-2011; Medema, interview, 05-09-2011; Verkuil, interview, 07-09-2011). Men moet rekening houden met de verschillende groepen gebruikers die tegenstrijdige wensen en belangen hebben en daarom aanstoot kunnen nemen aan specifieke bezigheden. Andere activiteiten kunnen in strijd zijn met richtlijnen die gesteld zijn door de overheid, gemeentes of landelijke uitvaartorganisaties en zijn daarom niet mogelijk zijn. Daarnaast geldt dat er grote investeringen in termen van tijd, geld, kennis en inspanning nodig zijn, terwijl het maar de vraag is of de activiteit uiteindelijk aan zal slaan en het de investering dus waard zal zijn. Tenslotte geldt ook dat begraafplaatsen, zoals eerder aangegeven, veelal geassocieerd worden met de dood. Dit imago kan er toe leiden dat het lastig is om mensen er toe te bewegen om naar begraafplaatsen komen om te recreëren. De activiteit kan nog zo leuk zijn en rekening houden met de andere randvoorwaarden, maar als er niemand voor naar toe komt, slaat deze dus niet aan.

Kortom, met deze knelpunten en randvoorwaarden in acht genomen, is recreatief medegebruik van Nederlandse begraafplaatsen zeker mogelijk. De vijf in dit onderzoek benaderde Nederlandse begraafplaatsen zijn er in geslaagd om recreatieve activiteiten een plaats te geven op hun begraafplaats. Niet alleen dat, maar elk van de vijf verschillende recreatiemotieven is tot op zekere hoogte op deze begraafplaatsen terug te vinden. Begraafplaatsen kunnen dus begraafparken worden, waar (eeuwige) rust en ontspanning centraal kan komen te staan.

9.4: Slotbeschouwing

Het alleen ontwikkelen van nieuwe groene en recreatieve gebieden is niet voldoende om het kwantitatief en kwalitatief tekort aan recreatief groen in ons land aan te pakken. Vanuit de wetenschap en politiek wordt gekeken in hoeverre er groen gerealiseerd kan worden op bestaande locaties. Groene daken of parken bovenop gebouwen worden gezien als potentiële oplossingen. Toch blijft dit neer komen op het nieuw ontwikkelen van groen. Gezien de financiële crisis waar we op dit moment in Nederland mee te maken hebben, is het maar de vraag of dit op de korte termijn ook daadwerkelijk de oplossing is. Er moet daarom uitgeweken worden naar andere oplossingen.

Het is merkwaardig en wellicht verbazingwekkend dat er door de politiek, en in grote mate door de wetenschap, niet gekeken wordt in hoeverre het al gerealiseerde groen geoptimaliseerd kan worden. Er zijn genoeg openbare en relatief groene locaties in de stad waar niet altijd gebruik van kan worden gemaakt in het kader van recreatie. Schoolpleinen worden bijvoorbeeld na schooltijd afgesloten en zijn dan tot de nieuwe schooldag begint ontoegankelijk. Begraafplaatsen, een ander voorbeeld, zijn vaak groen, stil en rustig. Op papier zijn deze twee plekken goede locaties om te recreëren, maar wordt er vanuit verschillende perspectieven nauwelijks aandacht aan besteed. Desalniettemin kunnen dergelijke locaties op korte termijn een steentje bijdragen om het landelijk tekort aan recreatief groen aan te pakken. Er moet eigenlijk met andere ogen gekeken worden naar het al bestaande groen en met moet zich afvragen of er niet wat meer mogelijk is.

Tot op zekere hoogte is het gebrek aan aandacht voor begraafplaatsen te begrijpen. Het imago dat deze plekken hebben, spreekt niet in hun voordeel en ze worden ook niet gezien als recreatief groen. Om begraafplaatsen echt te positioneren als recreatief gebied, moet het imago aangepakt worden. Begraafplaatsen zouden vanuit dit oogpunt meer benaderbaar en bespreekbaar moeten worden gemaakt. Er zou door de media, overheid en wetenschap meer aandacht kunnen worden besteed aan de mogelijkheden die begraafplaatsen bieden. De media kunnen laten zien dat begraafplaatsen er uitzien als parken, met het verschil dat er hier en daar grafstenen staan, en dat er recreatieve activiteiten plaatsvinden. Scholen kunnen er op gewezen worden dat ze daar bijvoorbeeld kastanjes kunnen zoeken met de kinderen voor knutselles. De wetenschap kan de mogelijkheden van recreatie op begraafplaatsen door middel van onderzoek in kaart brengen en zo op (in)directe wijze de meningsvorming langzaam te beïnvloeden.

Begraafplaatsen waar nu nog weinig recreatie te vinden is, zouden een voorbeeld kunnen nemen aan Zorgvlied, de IJsselhof, Groenesteeg, Kovelswade en Soestbergen. Ze kunnen hun eigen activiteiten ontplooiën, waarbij het wellicht praktischer is om eerst de nadruk te leggen op rustige activiteiten. Ze kunnen er voor kiezen om zich slechts op een enkel recreatiemotief te richten in het begin, om vervolgens te na te gaan of het wel of niet een goed idee was. Gezien het feit dat er een financiële crisis heerst, het aantal begrafenissen afneemt en er soms slechts nog maar voor een deel van de graven betaald wordt terwijl het hele terrein onderhouden moet worden, kan dit hen tegelijkertijd ook een financieel steuntje in de rug geven. Een win-win situatie kan zo ontstaan.

Naast mogelijkheden op de korte termijn, zou er ook gelet moeten worden op de lange termijn. Overheden, begrafenisorganisaties en ontwikkelaars zouden bij de ontwikkeling van nieuwe begraafplaatsen meteen ruimte kunnen laten voor recreatiedoeleinden. Wellicht is het niet eens een slecht idee om te kijken in hoeverre (toekomstige) begraafplaatsen, in navolging van bijvoorbeeld Amerika, op zijn te nemen in een plaatselijke groenstructuur en padennetwerk. Laat mensen daar eens komen, zonder dat ze dat meteen doorhebben. Op deze wijze kunnen ze hun eigen mening vormen over die locaties en zijn ze niet meteen gebonden aan het overheersende stigma of aan vooroordelen. Wie weet spreekt de locatie hen zelfs aan en zullen ze daar vaker heen gaan om te recreëren of te ontspannen.

Ter afsluiting, begraafplaatsen kunnen een rol spelen om landelijke problemen, zoals het tekort aan recreatief groen, aan te pakken. Het zijn niet de monofunctionele locaties waarvoor ze misschien gehouden worden. Er is meer mogelijk dan op het eerste gezicht lijkt. Het zal tijd en een zekere mate van inspanning kosten om dit beeld te veranderen, maar in het grotere geheel kan dit zeer nuttig en waardevol blijken voor de hele samenleving. Dit zelfde principe is ook te passen op andere groene locaties in de stad. Het tekort aan recreatief groen is via begraafplaatsen aan te pakken; daar kan men (eeuwig) gerust van uitgaan.

Bronvermelding

Geraadpleegde literatuur en overige bronnen:

- Aa, B. van der, R. Berkers & W. Hoffmans (2008a), *Tekorten aan recreatiemogelijkheden: model of werkelijkheid?* Den Haag: Stichting Recreatie Kennis- en Innovatiecentrum.
- Aa, B. van der, R. Berkers & S. Boode (2008b), *Toekomstige recreatievraag in Rijksbufferzones*. Den Haag: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum.
- African Studies Center (2013), Curriculum Guide: What Do We Know About Africa? [Online]. Geraadpleegd op 17 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.bu.edu/africa/outreach/resources/curriculum/wdwwk2/>>.
- Alliance of Religions and Conservation, The (ARC) (2011), *Living Churchyards* [Online]. Geraadpleegd op 17 juli 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.arcworld.org/projects.asp?projectID=271>>.
- And Go (2013), *Sortir à Paris pour Halloween : Le cimetière du père Lachaise* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.and-go.net/sortir-a-paris-pour-halloween-le-cimetiere-du-pere-lachaise/>>.
- Bemelmans, W., R. Hoogenveen, G. Wendel-Vos, W. Verschuren & A. Schuit (2004), *Inschatting effecten van gezondheidsbeleid gericht op bewegen*. Bilthoven: RIVM.
- Berg, A., van den & M. Van den Berg (2001), *Van buiten wordt je beter*. Wageningen: Alterra.
- Berquist, J. (1999), *Theories of Space and Construction of the Ancient World* [online]. Geraadpleegd op 13 april 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.cwru.edu/affil/GAIR/papers/99papers/jberquist.html?nw_view=1380990868&>.
- Bezemer, V., P. Visschedijk, J. Bervaes & T. de Boer (2002), *Groene meters; toetsing van de groennorm uit het Beoordelingskader Groen in de stad*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 584.
- Boer, T.A. de & J.K. van Raffe (2004), *Evaluatie Recreatiemonitoring Staatsbosbeheer*. Wageningen: Alterra, Intern rapport.
- Boer, T.A. de & F. Langers (2005), *Draagvlak en wensen voor het Wandelbos in Alphen aan den Rijn*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 1078.
- Boerwinkel, H. (1990), *Doelgroepen in de natuurgerichte recreatie*. Wageningen: Landbouwniversiteit.
- Brinkhuijsen, M., V. Bezemer, R. van Dam, P. Visschedijk & N. van de Windt (2003), *Zappen door het Landschap. Regionale parken variatie in vrijetijdsbeleving*. Wageningen/Utrecht: Alterra/Okra landschapsarchitecten.

- Bryman, A. (2008), *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press. Third edition.
- Buijs, A. & S. de Vries (2005), *Verschillen in landschapsbeleving tussen bevolkingsgroepen*. Wageningen: Alterra. Natuurplanbureau, Planbureaurapporten 2.
- Buijs, A., M. Custers & F. Langers (2007), *Natuur door andere ogen bekeken. De natuurbeleving van allochtonen en jongeren*. Wageningen: Alterra. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WoT-studies 5.
- Cemetery Dogs (2013), *Cemetery Dogs* [Online]. Geraadpleegd op 3 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.cemeterydogs.org/>>.
- City of Charleston (2013), *Spring Hill Cemetery* [Online]. Geraadpleegd op 18 juli 2012. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.cityofcharleston.org/government/city-departments/spring-hill-cemetery>>.
- Collier, C. (2003), *Tradition, Modernity and Postmodernity in Symbolism of Death*. In: The Sociological Quarterly 44:3, pp. 727 – 749.
- Cmentarz Powązkowski (2013), *Cmentarz Powązkowski* [Online]. Geraadpleegd op 18 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://starepowazki.sowa.website.pl/>>.
- Committee on Environment, Transport and Regional Affairs (2011), *Memorandum by the Living Churchyard & Cemetery Project (CEM 60)* [Online]. Geraadpleegd op 18 juli 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.parliament.the-stationery-office.co.uk/pa/cm200001/cmselect/cmenvtra/91/91m66.htm>>.
- Compendium voor de Leefomgeving (2010), *Monitor Nota Ruimte*. Bilthoven: Milieu- en Natuurplanbureau.
- Congressional Cemetery (2013), *Welcome to Historic Congressional Cemetery* [Online]. Geraadpleegd op 3 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.congressionalcemetery.org/>>.
- ContinuVrijeTijdsOnderzoek (2005), *ContinuVrijeTijdsOnderzoek 2004-2005*. Amsterdam: Stichting CVTO.
- Daniell, C. (2012), *Ritual belief and the dead in Early Modern Britain and Ireland*. In: Mortality 17:3, pp. 302 – 303.
- De Aranaga, M. (2005), *De stille stad; begraafplaatsen als heterotopia's*. In: Agora 21:1, pp. 28 – 31.
- Elands, B. & J. Lengkeek (2000), *Typical tourists. Research into the theoretical and methodological foundations of a typology of tourism and recreation experiences*. Wageningen: Universiteit Wageningen, Mansholt Studies 21.
- Eggenger, K. (2010) *Cemeteries*. New York: W. W. Norton & Company.

- Evers, F.W.R., T.A.M. Beckers, P. Winsemius (2003), *Rood voor groen, van filosofie naar resultaat*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Farjon, H. A. Bouwman & S. de Vries (2004), *Rood en groen in balans? Benchmark groen in en om de stad*. Wageningen: Alterra.
- Foucault, M. (1984), *Des Espace Autres*. Originele versie in het Frans, verschenen in: *Architecture, Mouvement, Continuité*, oktober 1984, pp. 46 – 49. Vertaald naar het Engels door Miskowiec, J. (1986), *Of Other Spaces*. In: *Diacritics* 16:1, pp. 22 – 27.
- Francis, D., L. Kellaher & G. Neophytou (2005), *The Secret Cemetery*. Oxford: Berg Publishers.
- Friends of Evergreen (2012), *Friends of Evergreen* [Online]. Geraadpleegd op 22 oktober 2012. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.friendsofevergreen.org/>>.
- Gatrad, A. (1994), *Muslim customs surrounding death, bereavement, postmortem examinations, and organ transplants*. In: *BMJ Augustus 1994*, pp: 521 – 523.
- Gemeente Amstelveen (2010), *Rijksmonument Zorgvlied*. Amstelveen: Gemeente Amstelveen.
- Gemeente Amstelveen (2013), *De geschiedenis van Zorgvlied* [Online]. Geraadpleegd op 20 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.amstelveen.nl/web/Zorgvlied-Oase-voor-de-ziel/Historie-van-Zorgvlied/De-geschiedenis-van-Zorgvlied.htm>>.
- Gemeente Amsterdam (2009), *Natuurvisie Tuinen van West*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Leiden (2013), *Begraafplaats Groenesteeg* [Online]. Geraadpleegd op 18 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://erfgoed.leiden.nl/geschiedenis/monumenten/begraafplaats-groenesteeg/>>.
- Gemeente Utrecht (2013a), *Kovelswade* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.utrecht.nl/smartsite.dws?id=235291>>.
- Gemeente Utrecht (2013b), *Monumentale begraafplaats: Kovelswade* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.utrecht.nl/images/Stadswerken/Begraafplaatsen/KW%20algemene%20informatie.pdf>>.
- Gemeente Utrecht (2013c), *Soestbergen* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.utrecht.nl/smartsite.dws?id=235292>>.
- Gemeente Utrecht (2013d), *Monumentale begraafplaats: Soestbergen* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.utrecht.nl/images/Stadswerken/Begraafplaatsen/SB%20algemene%20informatie.pdf>>.
- Gezondheidsraad & Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek, GR & RMNO (2004), *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. Den Haag: GR & RMNO.

- Google Maps (2013a), *Begraafplaats Groenesteeg, Leiden* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <maps.google.nl>.
- Google Maps (2013b), *Begraafplaats Kovelswade, Utrecht* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <maps.google.nl>.
- Google Maps (2013c), *Begraafplaats Soestbergen, Utrecht* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <maps.google.nl>.
- Google Maps (2013d), *Begraafplaats IJsselhof, Gouda* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <maps.google.nl>.
- Google Maps (2013e), *Begraafplaats Zorgvlied, Amsterdam* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <maps.google.nl>.
- Goossen, C. M. & T. de Boer (2007), *Recreatiemotieven en belevingssferen in een recreatief landschap*. Wageningen: Alterra, Alterrarapport 1692.
- Goossen, C. M., J. Kruit, J. Donders & B. van Rooij (2009), *Smaakmakers voor landschappen op basis van recreatiemotieven. Eerste aanzet om belevingssferen in landschappen te creëren*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 1932.
- Goossen, C. M., Henkens, R. en I. Woltjer (2010), *Ontwikkeling behoefte aan recreatieactiviteiten en relatie met motieven: analyse vrijetijdsgegevens voor een herijking van recreatietekorten*. Wageningen: Alterra rapport 2034.
- Green Burial Coucil (2011), *Green Burial Council* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.greenburialcouncil.org/>.
- Green Burials (2011), *Green Burials* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.greenburials.org/index.htm>.
- Handlan Chapter of the Brooks Bird Club, the (2013), *Russ' Spring Hill Cemetery Walks* [Online]. Geraadpleegd op 10 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.kvbirdclub.org/cemetery%20walks.html>.
- Harnik, P. (2010), *Urban Green: Innovative Parks for Resurgent Cities*. Washington: Island Press.
- Herman, A. (2010), *Death has a touch of class: society and space in Brookwood Cemetery, 1853-1903*. In: *Journal of Historical Geography*, 36:3, pp. 305-314.
- Historical Society of the Town of Middleton (2013), *Silent Art, Auction and Reception* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://mtownhistory.org/2010/10/14/silent-art-auction-and-reception/>.
- Historische Vereniging die Goude (2003), *De oude algemene begraafplaats in Gouda*. In: *Tidinge*, jaargang 2003, nr. 2, pp. 64 – 68.

- Hollywood Forever (2013), *Hollywood Forever* [Online]. Geraadpleegd op 10 januari 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.hollywoodforever.com>>.
- Huang, S. (2007), *Intentions for the recreational use of public landscaped cemeteries in Taiwan*. In: *Landscape Research* 21:2, pp. 207 – 223.
- Huffington Post (2013), *Dogs, Dearly Departed Co-exist at Congressional Cemetery* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.huffingtonpost.com/2012/02/29/congressional-cemetery-dogs_n_1310410.html>.
- Jókövi, E. & M. Schöne (1998), *Wensen voor recreatie. Inventarisatie van recreatieve wensen en gedrag in Nederland met behulp van recreatiebeelden*. Wageningen: DLO-Staring Centrum, rapport 641.
- Jókövi, E. & J. Luttik (2003), *Rood en groen. Het combineren van verstedelijking en natuur in de praktijk*. Wageningen: Alterra, Werkdocument 2003/12.
- Keister, D. (2004), *Stories in stone: A field guide to cemetery symbolism and iconography*. Layton: Gibbs Smith.
- Keken, G. van, J. Lengkeek & B. Elands (1995a), *Nieuwe dimensies in zoneren: zonering van beleavingswerelden. Wat zoekt recreant in natuurgebied*. In: *Recreatie & Toerisme*, december 2005, pp. 6 – 9.
- Kempenaar, J., S. Van de Laar & P. van Rijckevorsel (2009), *Verkenning Verstedelijking en Groen*. Wageningen: Alterra en Kenniscentrum Recreatie, Alterra-rapport 1887.
- Kenniscentrum Recreatie (2010), *Werken met recreatiemotieven. Inspirerend beeldenboek*. Den Haag: Kenniscentrum Recreatie.
- Kennis voor Klimaat (2011), *Hittestress in Rotterdam*. Rotterdam: Kennis voor Klimaat, KvK project HSRR05.
- Kong, L. (2012), *No Place, New Places: Death and its Rituals in Urban Asia*. In: *Urban Studies* 49:2, pp. 415 – 433.
- Konijnenburg, P. van (1996a), *Recreatieonderzoek Buurserzand. Een onderzoek naar het recreatieve gebruik en de waardering van het Buurserzand door bezoekers*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Konijnenburg, P. van (1996b), *Recreatieonderzoek Kaapse Bossen. Een onderzoek naar het recreatieve gebruik en de waardering van de Kaapse Bossen door bezoekers*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Konijnenburg, P. van (1996c), *Recreatieonderzoek Mantingerveld. Een onderzoek naar het recreatieve gebruik en de waardering van het Mantingerveld door bezoekers*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- KPMG Advisory N.V. (2012), *Groen, gezond en productief*. Amstelveen: KPMG Advisory N.V.

- Kuo, F. & W. Sullivan (2001), *Agression and violence in the inner city: effects of environment via mental fatigue*. In: *Environment and Behavior* 33:4, pp. 543 – 571.
- LA Day of the Dead (2012), *Dia De Los Muertos* [Online]. Geraadpleegd op 10 december 2012. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.ladayofthedeath.com>>.
- Landezine (2013), *Skogskyrkogården* by Gunnar Asplund and Sigurd Lewerentz [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.landezine.com/index.php/2010/09/skogskyrkogarden/>>.
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lengkeek, J. & E. Boomars (2001), *Producten van verbeelding*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Luttik, J. & M. Zijlstra (1997), *Woongenot heeft een prijs. Het waardeverhogend effect van een groene en waterrijke omgeving op de huizenprijs*. Wageningen: Alterra.
- Luttik, J. (2000), *The Value of trees, water and open space as reflected by house prices in the Netherlands*. In *Landscape and Urban Planning* 48, pp. 161 – 167.
- McPherson, E., S. Maco, J. Simpson, P. Peper, Q. Xiao, A. van der Zanden & N. Bell (2002), *Western Washington and Oregon Community Tree Guide: Benefits, Costs and Strategic Planting*. Silverton, Oregon: International Society of Arboriculture, Pacific Northwest Chapter.
- Middelkoop, M. van, E. Bruls & A. van Golen (2001), *Rood en groen in Balans. Een verkenning van groennormen en alternatieve benaderingen*. Den Haag: Stichting Recreatie Kennis- en Innovatiecentrum.
- Middelkoop, M. van (2003), *Lunchwandelen. De relatie tussen bewegen, groene omgeving en de gezondheid van werknemers*. Den Haag: Stichting Recreatie Kennis- en Innovatiecentrum.
- Miriam Simun (2013), *Rituals for Public Spaces (#3)* [Online]. Geraadpleegd op 14 oktober 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.miriamsimun.com/ritualsforpublicspaces/>>.
- Ministerie van LNV (2001), *Evaluatie strategische groenprojecten, eindrapport d.d. 23 mei 2001*. Den Haag: Ministerie van LNV.
- Ministerie van VROM (2004), *Nota Ruimte*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van VROM (2010), *Recreatief groen in de stedelijke regio's*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie voor VWS (2003), *Samen op weg naar een actief beleid*. Den Haag: Ministerie voor VWS.
- Milieucentrum Utrecht (2013), *Soestbergen en Kovelswade* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.milieucentrumutrecht.nl/page/681/soestbergen-en-kovelswade.html>>.

- Milieu- en Natuurplanbureau (2007), *Milieubalans 2007*. Bilthoven: Milieu- en Natuurplanbureau.
- Motivaction (2013), *Mentality* [Online]. Geraadpleegd op 16 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.motivaction.nl/mentality>>.
- National Geographic (2013), *Neptune Memorial Reef, Florida* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://photography.nationalgeographic.com/photography/photo-of-the-day/neptune-memorial-reef-cemetery/>>.
- Natural Burials (2011), *Natural Burials* [Online]. Geraadpleegd op 24 juli 2011. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.naturalburials.com/index.php?page=orgDesc>>.
- Natuur en Milieufederatie Utrecht (2011), *Hitte in de stad* [Online]. Geraadpleegd op 19 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.nmu.nl/klimaat_energie/hitte_in_de_stad>.
- Neptune Society (2012), *Neptune Memorial Reef* [Online]. Geraadpleegd op 12 juni 2012. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.neptunesociety.com/memorial-reef/>>.
- Oakland Cemetery (2013), *Historic Oakland Cemetery in Atlanta* [Online]. Geraadpleegd op 9 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.oaklandcemetery.com/>>.
- Paris Cemeteries (2013), *Père-Lachaise* [Online]. Geraadpleegd op 3 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.pariscemeteries.com/pages/perelachaise.html>>.
- Paul R. Giunta Photography (2013), *Bright Eyes & Kurt Vile: Hollywood Forever Cemetery* [Online]. Geraadpleegd op 14 oktober 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://prgphotography.com/live-music-photography/bright-eyes-kurt-vile-hollywood-cemetery/>>.
- Portland Maine Public Service Department (2013), *Cemeteries as parks / open space* [Online]. Geraadpleegd op 20 januari 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.ci.portland.me.us/publicworks/recincemetery.asp>>.
- Provinciale Adviescommissie Leefomgevingskwaliteit (2010), *PAL-advies Contouren provinciale recreatievisie* [Online]. Geraadpleegd op 20 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.zuid-holland.nl/documenten/opendocument.htm?llpos=230168896&llvol=0>.
- Raad voor het Landelijk Gebied, RLG (2004), *Ontspannen in het Groen*. Amersfoort: Raad voor het Landelijk Gebied.
- Raad voor het Landelijk Gebied, RLG (2005), *Recht op Groen*. Amersfoort: Raad voor het Landelijk Gebied.
- Raad voor het Landelijk Gebied, RLG (2006), *Realisatie advies 'Recht op groen'* [Online]. Geraadpleegd op 10 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.rli.nl/sites/default/files/Realisatie%20recht%20op%20groen%205-2006%20briefadvies.pdf>>.

- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkelingen, RMO (2004), *Advies sociale (on)veiligheid in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkelingen.
- Recreatieschouw (2013), *Recreatiemotieven* [Online]. Geraadpleegd op 03 oktober 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://recreatieschouw.nl/?page_id=20>.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (2008), *Effecten van groen op de luchtkwaliteit*. Bilthoven: RIVM, RIVM rapport 680705012.
- Robinson, G. (2001), *Essential Judaism: A Complete Guide to Beliefs, Customs & Rituals*. New York: Atria Books.
- Šilc, U. (2009), *Vegetation of the Žale Cemetery (Ljubljana)*. In: *Hacquetia* 8:1, pp. 41 – 47.
- Skogskyrkogården (2013), *Welcome to the Unesco World Heritage Skogskyrkogården, The Woodland Cemetery, in Stockholm Sweden* [Online]. Geraadpleegd op 17 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.skogskyrkogarden.se/en/index.php>>.
- Sleep Hollow Cemetery (2013), *The Original Sleep Hollow Cemetery in New York* [Online]. Geraadpleegd op 3 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.sleepyhollowcemetery.org/>>.
- Snellen, D., H. Farjon, R. Kuiper, N. Pieterse (2006), *Monitor Nota Ruimte. De opgave in beeld*. Den Haag/Bilthoven: RPB/MNP.
- Soja, E. (1996), *Thirdspace*. Oxford: Basil Blackwell.
- Soja, E. (2000), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Basil Blackwell.
- Šteffek, J., A. Stalažs & E. Dreijers (2008), *Snail fauna of the oldest cemeteries from Riga (Latvia)*. In: *Malacologica Bohemoslovaca*, issue 7, pp. 79 – 80.
- Stichting Dodenakkers (2013a), *Funeraire termen en begrippen* [Online]. Geraadpleegd op 13 juli 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.dodenakkers.nl/termen-en-begrippen.html>>.
- Stichting Dodenakkers (2013b), *Amstelveen – Zorgvlied* [Online]. Geraadpleegd op 20 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.dodenakkers.nl/begraafplaatsen/noord-holland/282-zorgvlied.html>>.
- Stichting Dodenakkers (2013c), *Utrecht – Soestbergen* [Online]. Geraadpleegd op 20 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.dodenakkers.nl/begraafplaatsen/utrecht/462-utrecht-soestbergen.html>>.
- Stichting tot Instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg te Leiden (2013), *Geschiedenis van de Begraafplaats* [Online]. Geraadpleegd op 20 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/Geschiedenis.html>>.
- Stichting Wandelplatform-LAW (2010), *Nationale Wandelmonitor 2010*. Rotterdam: Stichting Wandelplatform-LAW.

- Swyngedouw, E. (2002), *Het kapitaal revisited - over de globale stad*. In: Stedebouw en Ruimtelijke Ordening, nr.5, pp. 10 – 15.
- TNS NIPO (2013), *WIN-model* [Online]. Geraadpleegd op 17 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.tns-nipo.com/expertise/business-solutions/win/>>.
- Tunes from the Tombs (2013), *Tunes from the Tombs* [Online]. Geraadpleegd op 10 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.tunesfromthetombs.com/>>.
- Unesco, (2013), *Skogskyrkogården* [Online]. Geraadpleegd op 17 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://whc.unesco.org/en/list/558>>.
- Vreke, J., V. Bezemer & J. Bervaes (2005), *De (on)geschreven regels van het spel, de positie van groen in rode projecten*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 1188.
- Vreke, J., J. Donders, B. Elands, C. M. Goossens, F. Langers, R. de Niet & S. de Vries (2007), *Natuur en landschap voor mensen: achtergronddocument bij Natuurbalans 2007*. Wageningen: Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Vries, S. de & A. de Bruin (1996), *Niet-bezoekers recreatieprojecten: wie zijn het en waarom doen ze het niet? Segmentatie op grond van restricties geeft inzicht in behoeften*. In: Recreatie & Toerisme, januari 1996, pp. 26 – 29.
- Vries, S. de, R. Verheij & P. Groenewegen (2000), *Natuur en gezondheid. Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen volksgezondheid en groen in de leefomgeving*. In: Mens en Mij 75:4, pp. 320-339.
- Vries, S. de, M. van Winsum-Westra, J. Vreke & F. Langers (2008), *Jeugd, overgewicht en groen. Nadere beschouwing en analyse van de mogelijke bijdrage van groen in de woonomgeving aan de preventie van overgewicht bij schoolkinderen*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 1744.
- Vries, S. de, I. Staritsky, J. Clement, M. Kiers & J. Roos-Klein Lankhorst (2010), *Vraaggerichte recreatieplanning op regionaal niveau*. Wageningen: Alterra, Alterra-rapport 2093.
- Warsawtour (2013), *Powązki Cemetery (Cmentarz Powązkowski)* [Online]. Geraadpleegd op 18 maart 2013. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.warsawtour.pl/en/tourist-attractions/powazki-cemetery-cmentarz-powazkowski-3487.html>>.
- Wesseling, J., J. Duyzer, A. Tonneijck & C. van Dijk (2004), *Effecten van groenelementen op NO2 en PM10 concentraties in de buitenlucht*. Apeldoorn: TNO, TNO rapport R2004/383.
- Wikimedia (2013), *Hietaniemi from air* [Online]. Geraadpleegd op 22 juli 2013. Beschikbaar op World Wide Web: <commons.wikimedia.org/wiki/File:Hietaniemi_from_air.JPG>.
- Wingren, C. (2013), *Place-making strategies in multicultural Swedish cemeteries: the cases of 'Östra kyrkogården' in Malmö and Järva common*. In: Mortality 18:2, pp. 151 – 172.
- Wolff, H. de, M. Spaans, D. Groetelaers & E. Louw (2009), *Rood-voor-groenprojecten*. Delft: TU Delft.

Yarden (2013a), Yarden Crematorium en Begraafplaats IJsselhof [Online]. Geraadpleegd op 12 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web:
<[http://www.yarden.nl/uitvaart-regelen/uitvaartlocaties/detail-vestiging/yarden-crematorium-en-begraafplaats-ijsselhof\(crematoria,begraafplaats\)](http://www.yarden.nl/uitvaart-regelen/uitvaartlocaties/detail-vestiging/yarden-crematorium-en-begraafplaats-ijsselhof(crematoria,begraafplaats))>.

Yarden (2013b), *Yarden Uitvaartorganisatie* [Online]. Geraadpleegd op 12 juni 2013. Beschikbaar op het World Wide Web:
<<http://www.yarden.nl/overyarden/uitvaartorganisatie>>.

Zoest, J. van & E. Buijs (1996), *Dagrecreatie in het Noordhollands duinreservaat*. Koog aan de Zaan, survey.

Gehouden interviews:

Jesse, Anneke. Persoonlijk interview. Datum van interview: 02-09-2011

Medema, Tanja. Persoonlijk interview. Datum van interview: 05-09-2011

Nesvadba, Arpad F. H.. Persoonlijk interview. Datum van interview: 26-08-2011

Verkuil, Mieke. Persoonlijk interview. Datum van interview: 07-09-2011

Bijlage 1: Topiclist

- Voorstellen + controle opname toegestaan
- Naam en functie
- Achtergrond begraafplaats:
 - Geschiedenis
 - Sterke en zwakke punten
 - Toekomstplannen
- Recreatieve hoofdmotieven:
 - Gezelligheid
 - Er even tussen uit
 - Interesse voor gebieden
 - Opgaan in een andere wereld
 - Uitdaging
 - Wenselijkheid ten opzichte van elkaar (schaal 1 t/m 5)
- Potentiële knelpunten:
 - Verschillen tussen groepen gebruikers
 - Botsing met traditionele functie
 - Regierol
 - Kennis
 - Financiën
 - Type begraafplaats
- Behandelen punten die tijdens het gesprek naar voren zijn gekomen, belangrijk zijn en niet in deze lijst voorkomen
- Afsluiting
 - Dankwoord
 - Controleren of er iets vergeten is